ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Κοινωνιολογία και λογοτεχνία

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΒΑΚΟΣ: Αντικρύζοντας την κοινωνία μας

ΜΕΛΕΤΗΣ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ο Φ. Φουκιγιάμα, η ιστορία και το τέλος της

ΜΑΡΚΟ ΤΑΡΚΙ: Η κρίση του μοντερνισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ: Το κοινωνικό πρόβλημα κατ' Αριστοτέλη

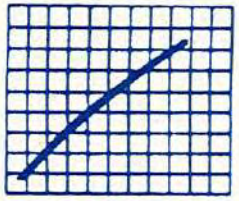
ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΣΟΚ

8

Δρχ. 400
ΑΝΟΙΞΗ 1990 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Επειδή τα τρένα του αύριο θα τρέχουν πολύ γρήγορα...

το ΕΛΚΕΠΑ
επιμορφώνει - πληροφορεί μελετά
και συμβουλεύει σε θέματα:

ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Το σήμερα επιβάλλει την επιμόρφωση, εξειδίκευση στελεχών και την εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων οργάνωσης και προηγμένης τεχνολογίας στις ελληνικές επιχειρήσεις.
Το ΕΛΚΕΠΑ συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας, βοηθά στη μείωση της ανεργίας, προωθεί τη συνεταιριστική οργάνωση, δημιουργεί στελέχη υψηλής ποιότητας, συμβουλεύει και βοηθά τον επιχειρηματία.

...Το ΕΛΚΕΠΑ γεφυρώνει το χτες με το σήμερα και το σήμερα με το αύριο.

ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΜΗΧΑΝΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

ΕΛΚΕΠΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ 28 - 106.82 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 360.04.11 **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ:** ΘΕΣ/ΝΙΚΗ - ΠΑΤΡΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΟ - ΒΟΛΟΣ - ΚΑΒΑΛΑ - ΓΙΑΝΝΕΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Πως μπορούν ν' αφήσουν ασυγκίνητη την Επιστήμη οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη, στα Βαλκάνια και στη Σοβιετική Ένωση; πώς μπορούν να μην επηρεάσουν τον τρόπο επιστημονικής σκέψης, όχι με την έννοια της συγχρονικής πολιτικής ανάλυσης, αλλά μ' αυτήν της εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικά με την αξία των μέχρι τώρα γενικά παραδεδεγμένων αξιωμάτων της Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας της Ιστορίας;

Εβδομήντα χρόνια μετά τη Ρωσσική Επανάσταση, ο εθνικισμός βρίσκεται σε έξαρση, ενώ η πάλη των τάξεων φαίνεται να χειμάζει. Ο ανθρώπινος παράγων επαναξιοποιείται. Οι φασιστικές δικτατορίες και οι αυτοαποκαλούμενες δικτατορίες του προλεταριάτου αποδείχθηκαν η αυτή όψη του αυτού νομίσματος. Ποιο είναι τελικά το κινούν στην Ιστορία; ποιος είναι ο καθοριστικός παράγων της κοινωνικής αλλαγής; το ατομικό συμφέρον, το ταξικό, η οικονομία, οι ψυχικές καταστάσεις ή μήπως μία πανίσχυρη βούληση για ελευθερία;

Καθορίζει η υποδομή την υπερδομή ή το αντίθετο; κι αν η υποδομή καθορίζει την υπερδομή, τότε τι σημαίνει η τεράστια φυγή των Ανατολικογερμανών, για το «εποικοδόμημα»;

Υπάρχουν καλές και κακές Δικτατορίες; Υπάρχουν πράγματι ταξικές πρωτοπορίες ή κάθε αυταρχική ηγεσία εκπροσωπεί τον εαυτό της και μόνο, αποκτώντας σταδιακά τον δικό της λόγο ύπαρξης;

Ποιος είχε τελικά δίκιο; ο Πλάτων που πρότεινε στην ανθρωπότητα μία ποιοτική ουτοπία ή ο Σωκράτης που κήρυξε την εσωτερική ελευθερία; Ποιοι δικαιώνονται σήμερα, στον θαυμαστό κόσμο που έρχεται; ο Μαρξ που θεώρησε την βία αναγκαίο παράγοντα της Επανάστασης ή ο Γκάντι που απελευθέρωσε ένα τεράστιο έθνος με την μη-βία;

Κι αν δεχθούμε πως δεν καθορίζει η ταξική πάλη το κοινωνικό γίγνεσθαι, τότε τι το καθορίζει; το εθνικό συναίσθημα; η πνευματική ταυτότητα; ή μήπως ένας τεράστιος — όσο και καλοκρυμμένος — ατομισμός;

Μήπως είχε δίκιο ο Παρέτο, που ισχυρίσθηκε ότι η Ιστορία είναι εναλλαγή ηγετικών ομάδων στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας;

Θα έπρεπε ή όχι ν' απορρίψουμε κάθε προσπάθεια πρόβλεψης της κοινωνικής εξέλιξης, βάσει κάποιων υποθετικών νομοτελειών, παραδεχόμενοι έστω και τώρα — όπως οι αρχαίοι πρόγονοί μας — ότι «τα μελλούμενα γνωρίζουν μόνον οι θεοί;»

Τί αξίζει πιο πολύ για τον άνθρωπο; το συναίσθημα ασφαλείας ή μια έστω και παρακινδυνευμένη ελευθερία; Τι φοβάται πιο πολύ ο homo sapiens; την ανεργία ή την καταπίεση; κι αν «το πνεύμα αντανακλά δεδομένες υλικές σχέσεις», τότε πώς ο αντιστασιακός θεατρικός συγγραφέας Χάβελ έγινε ο πρώτος Πρόεδρος της μετακομμουνιστικής Τσεχοσλοβακίας;

Ευθύνονται ή δεν ευθύνονται οι πολιτικές θεωρίες για τα καθεστώτα που εγκαθιδρύονται στ' όνομά τους; ήταν τελικά υλοποίηση του μαρξισμού ο «υπαρκτός σοσιαλισμός;» κι αν όχι, πώς θ' αναζητηθεί ο ανύπαρκτος σοσιαλισμός της ουτοπίας;

Τι θα διαδεχθεί επιστημονικά τον διαλεκτικό υλισμό; Ένας νέος ιδεαλισμός, μία αναβίωση του κυνισμού ή «το τέλος της Επιστήμης;» θα παραμείνει άραγε ο μαρξισμός εν ενεργεία επιστημονικό όργανο ανάλυσης ή θα παρασυρθεί από το πολιτικό ρευστό του, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο σε άλλα κριτήρια πρόσληψης της πραγματικότητας; Είναι ή δεν είναι η Ιστορία «κριτής των θεωριών»; αλλά μήπως η πιθανή υποχώρηση του επιστημονικού μαρξισμού σημάνει το χάος, μιας κι αυτός αποτελούσε μέχρι σήμερα τον σκελετό της κοινωνικής επιστήμης; ή απεναντίας θα συγχωνευθεί σε μια νέα σύνθεση;

Θα ήταν αφελές να επιχειρήσουμε ν' απαντήσουμε τώρα, σ' αυτά τα ερωτήματα. Άλλωστε, ούτε δέοντα μπορούμε να διαμορφώσουμε. Η ιστορία του Πνεύματος δεν προσχεδιάζεται, ούτε προβλέπεται. Μπορεί να γίνουν θεαματικές ανακατατάξεις στον τρόπο σκέψης, στον τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, μπορεί η Επιστήμη να λιμνάσει, μπορεί να υπάρξει απλώς μια αργή μεταστροφή.

Όμως το μεγαλύτερο σφάλμα θα ήταν — κι ας μας επιτραπεί έτσι μια δεοντολογική παρατήρηση — στους ταραγμένους αυτούς καιρούς, να κωφεύσουμε, υποδυόμενοι πως τίποτε δεν άλλαξε στον κόσμο της σκέψης, παρ' όλα αυτά τα θαυμαστά στον κόσμο της πράξης. Θα ήταν στείρο να κωφεύσουμε, επειδή νοιώθουμε λίγο ή πολύ ανασφάλεια, μιας και μάθαμε ν' αναπαραγόμαστε μέσα σ' ένα κλειστό σύστημα σκέψης.

Ας ανοίξουμε τα παράθυρα κι ας αναπνεύσουμε με περιέργεια το νέον άερα — τους Νέους Καιρούς. Και το πνεύμα μας ας γίνει — έστω και για μία στιγμή — TABULA RASA, για να εγγράψει τις νέες πραγματικότητες. Και τα συμπεράσματα θα έρθουν μόνα τους, σε κάθε καλοπροαίρετο και απροκατάληπτο πνεύμα.

ΔΙΑΒΑΖΩ

Κάθε τεύχος κι αφιέρωμα

κυκλοφορεί κάθε δεύτερη Τετάρτη

Α. Μεταξά 26

10681 – Αθήνα

Τηλ.: 36.40.488 – 36.40.487

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 8

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΝΟΙΞΗ 1990 ΔΡΧ. 400

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Μελετόπουλος
Καλλιγά 5, 152 37 Φιλοθέη, Αθήνα
Τηλ.: 68.12.723 — 68.11.664

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Σπύρος Μακρής
Κερκύρας 127, 113 63 Κυψέλη, Αθήνα
Τηλ.: 88.31.954

ΣΥΝΤΑΞΗ

Χρήστος Βρούστης
Ξενοφών Κοντιάδης
Σπύρος Κουτρούλης
Βασίλης Λεμπούκας
Γιάννης Μαθιουδάκης
Ζαχαρίας Παληός
Αλέξανδρος Σιαπκαράς
Γιώργος Τριάντης

Διορθώσεις κειμένου: Μάνος Αναγνώστου

Φωτοστοιχειοθεσία-επιμέλεια-φωτογράφηση-μοντάζ
Ν. Μαυρομάτης & Σια ΕΠΕ, Μάγερ 11, 104 38 Αθήνα
Τηλ.: 52.25.479, 52.21.479, 52.44.555

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΚΑΛΛΙΓΑ 5, 152 37 ΦΙΛΟΘΕΗ, ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Από τη διεύθυνση
Ρένος: Κοινωνιολογία και Λογοτεχνία 4
Ελληνικά (Γράφουν οι: Μελέτης Η. Μελετόπουλος, Σπύρος Κουτρούλης, Σπύρος Μακρής, Ξενοφών Κοντιάδης) 8
Λεωνίδας Καβάκος: Αντικρύζοντας την κοινωνία μας 16
Μελέτης Η. Μελετόπουλος: Ο Φ. Φουκιγιάμα, η ιστορία και το τέλος της (μερικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις) 17
Μάρκο Τάρκι: Η κρίση του μοντερνισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα 19
Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος: Το κοινωνικό πρόβλημα κατ' Αριστοτέλη 29
Αφιέρωμα: Τέσσερις κοινωνιολογικές ερμηνείες του ΠΑΣΟΚ 35
Γιώργης Κατσούλης: Η ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ 36
Σπύρος Κουτρούλης: Σοσιαλισμός και λαϊκισμός — η ελληνική περίπτωση 38
Σπύρος Μακρής: ΠΑΣΟΚ — η αθέατη όψη της Δεξιάς 52
Δημήτρης Πουλάκος: Η αποτυχία της σύνθεσης και η ασταθής ισορροπία (ανατομία παρακμής) 64
Το βιβλιοπωλείο της «Νέας Κοινωνιολογίας» 71
Άρδην: Το ελάσσον και το μείζον

Η Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεί κάθε τρεις μήνες στα βιβλιοπωλεία και στα περίπτερα — αποστέλλεται κατ' οίκον στους συνδρομητές — Τιμή τεύχους 400 δρχ. — Τιμή συνδρομής: 1.500 δρχ. Ιδρύματα, Οργανισμοί 3.000.

Η Νέα Κοινωνιολογία δέχεται άρθρα, επιστολές κ.λπ. — Οι δημοσιευμένες απόψεις εκφράζουν μόνον τους συγγραφείς τους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτές — τα ανώνυμα άρθρα και οι μόνιμες στήλες γράφονται από την σύνταξη του περιοδικού και εκφράζουν την γνώμη της — χειρόγραφα δεν επιστρέφονται — Απαγορεύεται η αναδημοσίευση της ύλης ή μέρους της χωρίς την άδεια της διεύθυνσης.

ΡΕΝΟΣ

Κοινωνιολογία καὶ Λογοτεχνία

(Σημειώσεις μου καὶ ὑπερβολές μου)

Πολλοί, κατὰ καιρούς, θέλησαν νὰ δοῦν κοινωνιολογικὰ τὴ Λογοτεχνία καὶ νὰ τῆς δώσουν ἔτσι, καθὼς πίστευαν, μιὰν ἔδραση βαθύτερη, *ὀργανικώτερη*, δεμένη ριζικὰ μὲ τὴν Ἱστορία, πραγμάτων καὶ πολιτισμοῦ, πολιτικῆς καὶ πνεύματος.

Πάντα οἱ διασταυρώσεις εἶναι, κατ' ἀρχήν, καλές. Σὰν προθέσεις. Σὰν πεποιθήσεις, κατὰ βάση σωστές, πὼς οἱ εὐρύτερες, οἱ σφαιρικώτερες θεωρήσεις εἶναι συλληπτικώτερες τῆς οὐσίας τῶν ἐπιμέρους ἐκφάνσεων ὁπωσδήποτε. Ἀλλ' ὑπὸ τὴν προϋπόθεση πὼς δὲν ἀποσκοποῦν σὲ ὑπαγωγὲς τῆς μιᾶς σφαίρας φαινομένων στὴν ἄλλη, τῆς Λογοτεχνίας στὴν πολιτική, στὴν κοινωνική, στὴν οἰκονομική, στὴν ὅποια ἱστορική, σ' ὅποια ἑτερογενῆ της ἀνάπτυξη. Γιατὶ συνήθως γίνεται αὐτό, δυστυχῶς, κ' οἱ σχετικὲς ἀπόπειρες διεκδικοῦν τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ἀντικειμενικοῦ», ἐνῶ σ' ἐντάξεις ἀποσκοποῦν — καὶ συχνὰ διαφανέστατα — τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας ἀλλοῦ, σ' ἐφαρμογή, ἐπιταγῶν κατὰ συνέπεια, φονικῶν καὶ τῆς δημιουργίας ἀλλὰ καὶ τῶν προσφυῶν κι ἀνεξάρτητων πνευματικῶν-λογοτεχνικῶν κριτηρίων, ποὺ δὲν ἀπορρέουν βέβαια καὶ δὲ συγκροτοῦνται στὶς ἄλλες σφαῖρες. Ἄλλα εἶναι ὅποια «λογοτεχνικὰ κριτήρια» ὑπαγορεύει μιὰ πολιτική, κοινωνική, οἰκονομική, ἱστορικὴ θεώρηση — κ' εἶν' ἐλάχιστα λογοτεχνικὰ πράγματι, ὄντως δὲ ἄστοχα καὶ παραμορφωτικὰ τῶν κρινόμενων ἐκφάνσεων — κι ἄρα *ἐκτὸς* τῆς λογοτεχνικῆς-πνευματικῆς-δημιουργικῆς οὐσίας μένει ὅποια «κρίση» βάσει αὐτῶν, ὅ,τι κι ἂν λέῃ κι ἂν διεκδικῇ κι ἂν ἀξιώνῃ κι ἂν πιστεύῃ.

Ἀπὸ τέτοια «ἔργα» — «κοινωνιολογικῆς» τάχα «κριτικῆς» ἢ «ἀνάλυσης» ἢ «θεώρησης» κ.τ.π. — ἔχουμε πολλὰ στὴν παγκόσμια βιβλιογραφία, καὶ σχεδὸν ὅλα μὲ παρ' ἀξίαν προβολὴ κι «ἀξιώσεις», ἐνῶ στὴν ἑλληνικὴ πρέπει νὰ πῶ πὼς ὅλα ὡς τώρα τέτοια εἶναι, καὶ τελείως ἀνάξια, κ' ἐπικίνδυνα παραπλανητικὰ ὅσων δὲν ἔχουν ἄμεση προσωπικὴ μέθεξη καὶ γνώση καὶ μελέτη Λογοτεχνίας πράγματι, ἄξιας καὶ ποιοτικῆς, δικιᾶς μας καὶ ξένης, τοῦ καιροῦ μας κι ἄλλων καιρῶν.

Μὰ οὔτε μιά, ἐξ ἄλλου, ἀπ' τὶς κυκλοφοροῦσες «Ἱστορίες» δῆθεν «Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», μ' ἐπικεφαλῆς τὴν πανάθλια τοῦ Δημαρᾶ κι ἄλλων ἀναξιώτερων κι ἀσχετώτερων, δὲν ἔχει πράγματι στὶς σελίδες της — ἐνῶ κι ὅλες ἐναβρύνονται, λίγο-πολύ, πὼς ἔχουν — μιὰ στοιχειωδῶς ἔστω κρίσιμη καὶ σωστή, καίρια κ' ἐπαγωγὸ κοινωνιολογικὴ θεώρηση τῶν ἄξιων κειμένων καὶ τῶν προσδιοριστικῶν δημιουργικῶν τάσεων.

Μάταιο εἶναι νὰ κάτσω νὰ ἐπικρίνω ἐδῶ μιὰ-μιά τους. Τόχω κάνει, ἄλλωστε, χρόνια σαράντα, γιὰ ὅλες τους, μεθοδικά, καὶ σ*Τὰ Νέα Ἑλληνικὰ* (1952-1969) καὶ στὰ *Τετράμηνα 1-18* (1974-1979) καὶ στὴν *Κριτικὴ τοῦ Μεταπολέμου* (1962, 1970) καὶ στὸ *Κατηγορῶ* (1965) καὶ σὲ σωρὸ ἄρθρα στὴν *Ἐλευθερία* (1946-1967), στὴν *Προοπτικὴ* (1961-1963) καὶ σ' ἄλλα πολλὰ περιοδικὰ κ' ἐφημερίδες. Ἐδῶ θάθελα ὅμως νὰ ἐπισημάνω εἰδικώτερα κάποιες βασικὲς ἀδυναμίες καὶ πλάνες, ποὺ ἐνέχονται ριζικὰ γιὰ τὶς κακὲς ποιότητες τῶν ἄθλιων αὐτῶν «ἱστορήσεων» καὶ «κοινωνιολογικῶν θεωρήσεων» τῆς Λογοτεχνίας μας, ποὺ καὶ δὲν τὴν ξέρουν πράγματι, *ἀπὸ μέσα*, μὲ καμμιὰ οὐσιαστικὴ μέθεξη στὶς κρίσιμες οὐσίες καὶ τὶς δημιουργικὲς ποιότητές της, οἱ ψευτοκοινωνιολογοῦντες περὶ αὐτὴν μωρογραμματολόγοι μας.

Πρῶτα-πρῶτα, τὸ κυριώτατο τῶν θεμάτων: Αὐτὴ καθαυτὴ ὅποια *ἱστόρηση* Λογοτεχνίας εἶναι δυνατή; Δέν εἶν' ἐξαλλοιωτική, τυχόν, ὅσων ἀξιώνει πὼς *ἱστορεῖ* τάχα; Μήπως ἀλλοιώνει, ἀκριβῶς γιατὶ πλανᾶται πὼς μπορεῖ νὰ ἱστορήσῃ, ἔτσι, σὰν *ἑνιαῖο*, κάτι ποὺ δέν εἶναι διόλου ἑνιαῖο, διόλου *ἕν*, διό-

λου *όργανισμὸς* «ἀναπτυσσόμενος» (ὅπως ἀβασάνιστα κι ἀσυζήτητα τὸν θεωρεῖ ἐξυπαρχῆς);

Προτείνω νὰ τὰ σκεφτῇ μόνος του πολύ σοβαρά ὁ στοχαστικὸς ἀναγνώστης τὰ ριζικά ἐρωτήματα αὐτά, καὶ ν' ἀφήνῃ κατὰ μέρος τὸ ἂν εἶναι τάχα «ἐπικίνδυνα» ἢ «ἀρνητικὰ» (καὶ πολὺ περσότερο: τὸ ἂν δὲν μᾶς βοηθᾶν νὰ γίνουμε μάνι-μάνι «γραμματολόγοι», χωρὶς καὶ πολλὰ-πολλὰ διαβάσματα λογοτεχνικῶν κειμένων, ἢ μᾶς κόβουν τὸν ἀέρα στὰ πανιὰ γιὰ «βαθειὲς κοινωνικολογικὲς θεωρήσεις τῆς Λογοτεχνίας», ἢ «συνιστορήσεις» δῆθεν «τοῦ πνευματικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ καὶ κοινωνικοοικονομικοῦ μαζὶ βίου» κ.τ.τ.)

Θέλω νὰ πῶ: Ὁ κλειστὸς *ὑποκειμενικὸς* χῶρος-μήτρα δημιουργική, ὅπου συλλαμβάνονται τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα οὐσίας, δέν εἶναι *κοινωνικός*. Ἡ *κοινωνία* ἀκούγεται, ἀσφαλῶς, νὰ βροντάῃ ἀπόξω, νὰ θορυβῇ, ν' ἀξιώνῃ, νὰ πιέζῃ τὸ *πρόσωπο*, τὸ *δημιουργό*, τὸν *ἐκφραστή της ἐπίσης* ἐντέλει (πῶς ὄχι κι αὐτηνῆς ἐκφραστή;), ἀλλ' *ἀπόξω*! Μπορεῖ νὰ ἐφοδιάζεται μὲ πολλὰ βεβαίως *ἀπόξω* γιὰ τὴν πλάση τῆς ἔκφρασής του ὁ λογοτέχνης — λόγια τοῦ καιροῦ του, τῆς τάξης του, τοῦ τόπου, τοῦ λαοῦ, τῶν *τρεχόντων* ὅλων —, ἀλλ' ἡ *σύλληψή* του, ποὺ γεννάει τὴν *οὐσία* τοῦ πνευματικοῦ του ἔργου, ὅταν εἶναι ποιότητας ἀνώτερης καὶ πράγματι ἐκφραστικῆς τοῦ βάθους τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ προσδιοριστικὴ τῶν συνειδήσεων παραπέρα, δὲν ἔχει σχέση πράγματι μὲ τίποτα τὸ περιστατικό, τίποτα τὸ «κατὰ συνθήκην», τὸ ἐξώτερο τοῦ *ἑνός* ποὺ τὴν τυραννάει καὶ παλεύει νὰ τὸ πλάσῃ, νὰ τὸ δώσῃ, νὰ τὸ ἀποκρυσταλλώσῃ. Καὶ πολὺ λιγώτερη σχέση ἔχει μ' ὅ,τι ἄλλοι, πρὶν ἀπ' αὐτόν ἢ δίπλα σ' αὐτόν, ἔπλασαν ἢ ἀποπειράθηκαν νὰ πλάσουν. Ὁ δημιουργὸς εἶναι μόνος - μήν τὸ ξεχνᾶμε. Κι ἀπόλυτα: ὅταν ἀκριβῶς δημιουργῇ. Τὸ *ἔξω*, τὸ *περιστατικό*, τὸ *καιρικὸ* ἢ ὅποιο μή ριζικὸ τῆς ἀνθρώπινης φύσης δέν ὑπάρχει στὸν δρῶντα πυρῆνα τοῦ *ἐγώ* του, ὅταν διαισθάνεται, ρίχνεται στὸ κυνήγι, συλλαμβάνει καὶ πλάθει *λόγο* τὸ *θήραμά* του! Ἂν δὲν συμβαίνῃ αὐτό, σ' ἀπόλυτη προσωπικὴ μοναξιά, θεόκλειστη, τότε δὲν πρόκειται γιὰ δημιουργία, δὲν παράγεται πνευματικὴ οὐσία, λογοτεχνικὴ ποιότητα ὕψους (στὴν ἔννοια τοῦ Λογγίνου) καμμιά.

Νὰ φέρω ἕνα παράδειγμα — κακὰ τὰ «παραδείγματα» ὅλα, ὅταν παλεύουμε νὰ θεωρήσουμε τὰ πράγματα ἐποπτικά, δηλαδὴ *ἐπιστημονικὰ* ἀκριβῶς — ἀλλὰ τί νὰ κάνω ποὺ λογαριάζω πάντα πάρα πολὺ τὸ *ἄγγιγμα* κάθε οὐσίας; Ἕνα ἐλάχιστο, ἀπὸ προσωπική μου δημιουργικὴ ἐμπειρία:

Παλεύοντας νὰ δώσω, στὸ *Γρασαδόρο* μου, τὸ σεβασμὸ ποὺ θαρρῶ πὼς δικαιοῦται ἡ *θεία δούλη ὕλη*, κ' ἡ *μηχανή* μαζί, κι ὁ *πιστός, ἀφωσιωμένος ἕως θανάτου* — περίπου *ἅγιος* μὲς ἀπ' αὐτὴν — *θεράποντάς της*, ὁ ἥρωάς μου, ὁ γρασαδόρος Ἰβὰν Μπόρρο, «στὸ 700 χιλιόμετρο τῆς ἄουτομπαν Ζέντογκα-Μέση Λίμνη», κυνηγάω νὰ *εἰδοποιήσω* γιὰ κεῖνο ποὺ *ἀξίζει*, σ' ὅλους τοὺς καιροὺς καὶ σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, ἡ *γῆ*, τὸ *δεδομένο*, ἡ *ὕλη* ναί, τὸ πλασμένο μὲ *ὕλη* ταπεινὴ *ἐργαλεῖο* γιὰ τὸ *ἄλλο* μας, τὸ *παραπάνω*, τὸ *ἀλλοῦ*, τὸ *πέρα*, τὸν *παράδεισο* λοιπὸν ἂν θέλετε, τὸν *πέρ' ἀπ' τὴν κόλασή* μας αὐτὴ *ἐδῶ*, αὐτὸ ποὺ ἀλήθεια μᾶς πάει *ἐκεῖ*, ἂν σωστά, τίμια καὶ πιστά, σὰν *ἐργάτες*, τὸ *ὑπηρετήσουμε*, τὸ *θεραπεύσωμε*..- ἂν *ὑποταχθοῦμε σ' ὅτι σὰν ἀνάγκη* μᾶς δομεῖ — *οὐδὲν κρεῖσσον Ἀνάγκας ἡῦρον*, λέει ὁ Εὐριπίδης, καὶ πρὶν δυόμιση χιλιάδες χρόνια ὅμοια, σὰ νὰ μὴν πέρασε κανεὶς ποτὲ καιρὸς καὶ καμμιὰ ἐποχὴ ποτέ νὰ μήν ἄλλαξε, καὶ πάνω δῶ, καὶ μέσα μας, καὶ στὸ *ἐγὼ* καὶ στὸ *μὴ ἐγώ*! — , σ' ὅ,τι σὰν *ὕλη* ξαναλέω, χεροπιαστή ὅσο καὶ περιφρονημένη (γιὰ νὰ μήν πῶ: «περιφρονημένη, ἀπ' τοὺς ἄστοργους ἐμᾶς, γιατὶ χεροπιαστὴ ἀκριβῶς, κι ὄχι ἄπιαστη μωροϊδεαλιστικὴ μας!»), μᾶς *συνιστᾶ*, ὅ,τι κι ἂν λέμε.

Τώρα, λοιπόν, τί θ' ἀραδιάσῃ ὁ «ἱστορῶν» τάχα τὴ Λογοτεχνία μας; Πὼς — νὰ ποῦμε — «ὁ Ῥένος», ξέρετε, «ἀπαντοῦσε στὰ *αἰτήματα* τοῦ καιροῦ του»; «ἀποκρίνονταν στὸν *προβληματισμὸ* τῆς ἐποχῆς»; «ἀντιδικοῦσε μὲ τοὺς παλιότερούς του μωροϊδεαλιστές, πούγραφαν ἱερεμιάδες κατὰ τῆς *ὕλης*, τῆς *μηχανῆς*, ποὺ παράσταιναν τοὺς ὁλότελ' ἀποπνευματωμένους πιά», «γιατὶ» τάχα «ἔπαιξε ρόλο ἀσφαλῶς ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ποὺ σάρωσε τὶς ἰδέες ὅλες κ' ἔδειξε ἀπανθρωπικοὺς τοὺς ἰδεαλισμοὺς συλλήβδην, κι ἀνέβασε τὸ *ἐργαλεῖο*, τὴ *μηχανή*, τὸν βιβλικὸ *δοῦλο πάνω* ἀπ' τὸν *κύριο*, γκρεμίζοντας λοιπὸν ὅλους τοὺς *κυρίους*» κ.λ.π. Ἔ; Τέτοια;

Μὰ αὐτὰ εἶναι λόγια! Δέν εἶν' ἡ οὐσία τοῦ *Γρασαδόρου* αὐτά. Δέν εἶν' ἡ ποιότητά του! Δέν *εἰδοποιεῖ* γι' αὐτά τοὺς διπλανούς του ὁ ἔρμος ὁ ὅποιος δημιουργός του, λειτουργῶντας μόνος ὄχι «μέσα στὸν καιρό του» ἁπλῶς, ἀλλὰ δυόμισι χιλιάδες χρόνια μόνος, μὲ τὸν Εὐριπίδη πιό κοντά, χνότο μὲ χνότο, μὲς στὴν τραγικὴ παγερότητα (καὶ μαζὶ τήξη) τῆς σύλληψης τῆς Ἀνάγκης Ἄξονα τοῦ Κόσμου —

ἐγὼ καὶ διὰ μούσας
καὶ μετάρσιος ἦρξα καὶ
πλείστων ἀψάμενος λόγων
κρεῖσσον οὐδὲν Ἀνάγκας
ηὗρον, οὐδέ τι φάρμακον
Θρήισσαις ἐν σανίσιν, τὰς
Ὀρφεία κατέγραψεν
γῆρυς...[1] —

μὲ τὸν Εὐριπίδη πιό κοντά, ἐπιμένω, κι ὄχι τό... Γιωταμὴ Παναγιωτόπουλό μας, ἢ δὲν ξέρω ποιόν ἄλλον, ἄλλους, τάχα «κοντινούς», τάχα «προβαδίζοντας», «τοῦ καιροῦ μας», ἤ «τοῦ ἀμέσως προηγούμενου» τάχα καιροῦ!

Ποιά *ἱστόρηση* λοιπὸν δὲ θάταν ἐξαλλοιωτική; Ποιά συνδέουσα μὲ ποιά πράγματι ἄσχετα κ' ἐμφανίζουσα «σχετικὰ» ἤ «ἀπορρέοντα» ἢ δῆθεν «ἀπαντητικά» τὰ μή ὄντως σχετικά, οὔτ' ἀπορρέοντα, οὔτ' ἀπαντητικά;.. Ἤ μήπως ὁ ἱστορικὸς τῆς Λογοτεχνίας θὰ συνιστορῇ, π.χ., Ντοστογέβσκι μὲ Θουκυδίδη παράλληλα; Καὶ θάν' *ἱστόρηση* τότε αὐτό; Τίνος; Τοῦ ὅλου ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ καὶ δράματος, ἐξώχρονα;.. Ποιά *Ἱστορία* τότε; Τοῦ αἰώνιου;..

Αὐτά, γιὰ τὴν ὥρα.

Ἂς τὰ σκεφτοῦν οἱ φίλοι, καὶ μπορεῖ νὰ ἐπανέλθω.

Ἀλλά... Παρακαλῶ τοὺς καλοπροαίρετους νὰ ξαναπροσέξουν ἐκεῖνο τὸ «καὶ ὑπερβολές μου», στὸν ὑπότιτλο τοῦ ἄρθρου. Κ' ἐννοῶ: Ἐπισημαίνω, ἐκεῖνα ποὺ «καθ' ὑπερβολὴν» ἀσφαλῶς ἐπισημαίνω, ὄχι γιατὶ ἐμμένω σ' αὐτὰ σὰν *μόνα ἰσχύοντα*, ἀλλὰ *πρὸς διόρθωσιν πορείας* πολλῶν ἀνάβαθα κοινωνιολογούντων τὴ Λογοτεχνία. Γιατὶ βέβαια κι αὐτὰ ποὺ λέω «λόγια», δέν εἶναι μόνο «λόγια»· εἶναι καὶ *ἰσχύοντα* ἐπίσης, καὶ *εἰδοποιά* ἐπίσης, σ' ἕνα βαθμό. Ἀλλ' ὅταν κανεὶς ἐπικρίνῃ — γιὰ διόρθωση, πάντα, ἑνὸς κακοῦ — ἀναπόφευκτα τὸ κάνει μὲ παραπάνω ἰσχύ, ποὺ ἂν δράσῃ μονομερῶς, βεβαιότατα καὶ παράγει, ἀντὶ διόρθωση, τὴν ἀντίστροφη πλάνη. Ἂς μοῦ συγχωρηθῇ λοιπὸν τ' ὅ,τι κάπως *σοφιστικὰ* ἔτσι — στὴν ἔννοια τῆς ἀρχαίας *Σοφιστικῆς*, δηλαδὴ τῆς κατεξοχὴν *Διαλεκτικῆς*, ὄχι τῆς *σοφιστείας* — ἐπέμεινα νὰ δώσω ἰσχυρὰ τὴ δικιά μου πλευρὰ καὶ ροπή, ἐνῶ δέν μοῦ διαφεύγει κ' ἡ ἄλλη πλευρά. Πρὸς τὸ νὰ λειτουργοῦσε πληρέστερα, εὐρύτερα, βαθύτερα κι οὐσιαστικώτερα, εἰδοποιῶ.

---

1 *Ἄλκηστις*, 962-970: *Ἐγώ, καὶ μὲ τὴν ἔμπνευση καὶ μεταρσιωμένος, πολλά λόγια ἔφτασα κι ἄγγιξα, μὰ δυνατώτερο ἀπ' τὴν Ἀνάγκη τίποτα δέν ηὗρα* — [*τι ὅλο τὸν κόσμο ἀνάγειρα καὶ τίποτες δέν ηὗρα!* (λέει τὸ δημοτικὸ τραγούδι μας, *Τῆς Ἄρτας τὸ γιοφύρι*, σύμφωνο; ἀντίφωνο; συμφωνοαντίφωνο;)] — *μήτε κάνα θεράπειο* [τῆς κόλασής μας ὅλης ἐννοεῖ, ὄχι τῶν νόσων μας μόνο] *μ' ὅσα ὁ γερο-Ὀρφέας χάραξε σ' ἐκεῖνα τὰ σανίδια του ἀπ' τὴ Θράκη...* (*Καὶ διὰ μούσας καὶ μετάρσιος λοιπόν, καὶ πρὶν ἀπὸ δυόμισι χιλιάδες χρόνια ἴδια!*)

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας, 10η ἔκδ., τόμοι 7, σελ. 3820.
Ποιητική : τόμοι 3, σελίδες 1746. Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα ὡς τὶς μέρες μας, ἀνθολογημένη ὅλη ἡ λόγια καὶ δημοτικὴ μας ποίηση, μαζὶ μὲ παροιμίες καὶ ρεμπέτικα.
Διηγήματος: τόμοι 4, σελίδες 2074. Διηγήματα 137, διηγηματογράφων 97, τὰ ἄριστα ἑνὸς αἰῶνα Διηγηματογραφίας, ὡς τὶς μέρες μας.
Ἡ πιὸ ἀντικειμενικὴ κάτοψη τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τέλεια ἀνεπηρέαστη ἀπὸ ἰδέες, πολιτικὲς θέσεις καὶ παρατάξεις.

Ὁ τόμος: δρχ 4000 στὰ βιβλιοπωλεῖα, 3500 ταχυδρομικῶς ἢ ἀπὸ Μηθύμνης 43 (πλατεῖα Ἀμερικῆς) διὰ χειρός. Ταχυδρομικὲς ἐπιταγές: Κυρίαν Βίαν Ρ. Ἀποστολίδη, Μηθύμνης 43, Ἀθῆναι 11252. Τηλέφωνα: 8646977 καὶ 8676053. Ὅλοι οἱ τόμοι λινόδετοι, στάνταρ. Στέλνονται κ' ἐπὶ ταχυδρομικῇ ἀντικαταβολῇ.

ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

ΑΝΘΥΛΗ. Μυθιστόρημα. Δρχ 600/500.
ΑΞΟΝΕΣ. 28 διηγήματα. Δρχ 600/500.
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΡΑ. 20 διηγήματα. Δρχ 600/500.
Η ΑΛΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. Μυθιστορία σὲ διηγήματα. Δρχ 600/500.
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΝΟΤΙΕΣ ΑΚΤΕΣ. 11 διηγήματα. Δρχ 600/500.
ΚΑΙΓΕ. 51 πεζὰ καὶ ποιητικά. Δρχ. 600/500.
ΚΑΜΜΕΝΑ ΦΡΕΝΑ. Διηγήματα καὶ ἄλλα. Δρχ 600/500.
ΚΑΤΗΓΟΡΩ. Γενικὴ κριτική. Δρχ 1000/800.
ΚΛΕΙΔΙΑ. Ἕξη μονογραφίες: Κρόμβελ, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Κάφκα, Μπέρναρ Σῶ, Ὀππενχάιμερ, Πάστερνακ. Δρχ 600/500.
ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΟΥ. Γενικὴ κριτική. Δρχ 600/500.
Ο Α$_2$. Νουβέλλα τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, μὲ πραγματικὰ στοιχεῖα, τοῦ κύκλου τῆς «Πυραμίδας 67». Δρχ 400/300.
Ο ΓΡΑΣΑΔΟΡΟΣ καὶ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΑΧ ΤΟD. Νουβέλλα κι ἀντιμυθιστόρημα. Δρχ 600/500.
ΟΙ ΕΞΑΓΓΕΛΟΙ, 20 πεζὰ καὶ ποιητικά. 600/500.
ΟΙ ΕΡΙΝΥΕΣ. 3 διηγήματα. Δρχ 400/300.
ΠΥΡΑΜΙΔΑ 67. Προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου '47-'49. (Ἡ μοναδικὴ ἀντικειμενικὴ μαρτυρία τοῦ Ἐμφυλίου) Δρχ 1000/800.
ΣΤΗ ΓΕΜΙΣΗ ΤΟΥ ΦΕΓΓΑΡΙΟΥ. 23 διηγήματα. Δρχ 600/500.
ΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Τόμος β'. Γενικὴ κριτική. Δρχ. 1500/1000.
ΤΕΤΡΑΜΗΝΑ (τεύχη 1-18, σελ.1284), ὅπου ὁ Ρένος ἔχει δημοσιεύσει ὅλα τὰ κείμενά του, ἀπ' τὸ '74 ὡς τὸ '79. Δρχ 4000/3000.

ΒΙΒΛΙΑ ΗΡΑΚΛΗ Ν. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

ΤΟ ΑΛΛΟ ΣΤΗΝ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ. Ἀνθολογικὴ σύνθεση. Δρχ 1000/800.
ΕΝΑΡΙΘΜΑ (καὶ ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΑ καὶ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ). Σκέψεις κι ἀποφθέγματα. Δρχ 600/500.

ΑΛΛΑ ΒΙΒΛΙΑ

I. G. DROYSEN — Ρ-Η-Σ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ: *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.* 2 πανόδετοι τόμοι, 864 σελίδες. Δρχ 8000/7200.
ΣΤΑΝΤΗ Ρ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ: *Ἀστακιά.* 22 ποιήματα. Ἀθ. '85. Δρχ 100.
ΦΑΙΔΡΟΥ ΜΠΑΡΛΑ: *Ἅπαντα.* (Πεζά, ποιήματα, δοκίμια-μελέτες-κριτικές, 1945-1975.) Γενικὴ ἐπιμέλεια καὶ *Εἰσαγωγὴ στὸν κόσμο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Φαίδρου Μπαρλᾶ*, ἀπὸ τὸν Ρένο Ἀποστολίδη. Ἀθ. '80. Δρχ: 1000.
Κ. Θ. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ: *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα. Σελ. 300. Χρυσόδετο, δρχ 1200/1000.

Στὶς δεύτερες τιμὲς ἀγοράζετε, ἂν στείλετε ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴν κυρία Βία Ρ. Ἀποστολίδη, Μηθύμνης 43 (ἔκτος δρόμος), πλατεῖα Ἀμερικῆς, Ἀθῆναι 11252, τηλ. 8646977, 8676053. Τὰ βιβλία στέλνονται πάντα ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσπραξη τῆς ἐπιταγῆς ἢ ἐπὶ ταχυδρομικῇ ἀντικαταβολῇ.

ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ & ΣΤΑΝΤΗ
Α Π Ο Σ Τ Ο Λ Ι Δ Η

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
Πλῆρες Corpus. Τόμοι 7. Σελίδες: 3820.

Τὸ καλύτερο δῶρο σὲ φίλους ποὺ διαβάζουν. Χαρίστε τὸ πιὸ νεοελληνικὸ πνευματικὸ ἔργο, ποὺ θὰ μείνῃ καὶ θὰ μορφώσῃ πολλὲς νεοελληνικὲς γενιές.

Ποιητική

Τόμοι 3, σελίδες 1746. Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ὡς τὶς μέρες μας, ἀνθολογημένη ὅλη ἡ λόγια καὶ δημοτικὴ ποίηση τριῶν αἰώνων.

Διηγήματος

Τόμοι 4, σελίδες 2074. Διηγήματα 137, διηγηματογράφων 97, τὰ ἄριστα ἑνὸς αἰῶνα Διηγηματογραφίας μας, ὡς τὶς μέρες μας.

Εἶναι ἡ πιὸ ἀντικειμενικὴ κάτοψη τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐντελῶς ἀνεπηρέαστη ἀπὸ ἰδέες, φανατισμούς, καὶ πολιτικὲς θέσεις ἢ παρατάξεις.

Ὁ τόμος: δρχ 4000 στὰ βιβλιοπωλεῖα, 3500 ταχυδρομικῶς, καὶ ἀπὸ Μηθύμνης 43 (πλατεῖα Ἀμερικῆς) διὰ χειρός. Ταχυδρομικὲς ἐπιταγές: Κυρίαν Βίαν Ρ. Ἀποστολίδη, Μηθύμνης 43, Ἀθῆναι 11252. Τηλέφωνα: 8646977 καὶ 8676053. Τὰ βιβλία στέλνονται πάντα ἀμέσως μετὰ τὴν εἰσπραξη σχετικῆς ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς ἢ ἐπὶ ταχυδρομικῇ ἀντικαταβολῇ.

JOHANN GUSTAV DROYSEN

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ, ΕΙΣΑΓΩΓΗ, ΣΧΟΛΙΑ :
ΡΕΝΟΣ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Συμπληρωμένη κ' ἐνημερωμένη ὑποσημειωματικὰ μὲ τὰ ἐγκυρότερα πορίσματα ὅλων τῶν νεώτερων ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν ἐρευνῶν.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ :
ΗΡΚΟ ΚΑΙ ΣΤΑΝΤΗ Ρ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

2 τόμοι, 864 σελίδες. 1475 ὑποσημειώσεις. 4 σχεδιαγράμματα, τρεῖς ἐγχρωμοι δορυφορικοὶ χάρτες, 6 γενεαλογικὰ δέντρα, πολυτελὴς ἔκδοση, λινὴ βιβλιοδεσία, δερμάτινοι τίτλοι. Ἀπαραίτητο μορφωτικὸ βοήθημα γιὰ κάθε ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη - γενικὴ ἱστορικὴ ἢ καὶ εἰδικώτερα φιλολογική.

ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ : Δρχ 8000. ΑΠΟ ΜΗΘΥΜΝΗΣ 43, τ.τ 112 52, ΜΕ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑ ΒΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ : ΔΡΧ 7200.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ:
Το περιοδικό των νέων ιδεών

ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ι

Ιδεολογία και πραγματικότητα της ελληνικής Δεξιάς

του Μελέτη Μελετόπουλο

Η Δεξιά γενικά. Τα Έθνη που έχουν παράδοση, και που αισθάνονται υπερήφανα γι' αυτήν, τα έθνη που έχουν αρχές, αξίες, ιδανικά και που θέλουν να τα διατηρήσουν σαν πυξίδα μέσα στην θολή πορεία της Ιστορίας, τα έθνη που έχουν ταυτότητα και που την φυλάσσουν ως κόρην οφθαλμού, μακριά και υπεράνω της τρέχουσας πολιτικής διαχείρισης και της φθοράς της, τα έθνη αυτά παράγουν πολιτικές δυνάμεις, που έχουν τον κοινό παρονομαστή της εθνικής συνείδησης και του πατριωτισμού.

Στα έθνη αυτά, οι πολιτικές δυνάμεις που προσδίδουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο παραδοσιακό, στο κληρονομημένο, στο **παραδεδεγμένο** στοιχείο, απ' ό,τι στο στοιχείο της προόδου και της αλλαγής λέγονται συντηρητικές. Αυτές οι δυνάμεις αποτελούν την **Δεξιά** κάθε χώρας, της οποίας ο ιδεολογικός πυρήνας εμφορεί την πολιτική της πορεία, όσο αυτό συμβαίνει και στους Σοσιαλιστές ή στους κομμουνιστές ή στους Κεντρώους-Φιλελευθέρους.

Η Δεξιά έλκει την καταγωγή της από την **Αντεπανάσταση.** Η ιδέα ότι το 1789, προϊόν του Διαφωτισμού και της Προόδου, επέφερε στα έθνη σύγχυση και αστάθεια, γέννησε ένα ολόκληρο ιδεολογικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι δυνάμεις που ονομάσθηκαν συντηρητικές, αντιδραστικές, φιλομοναρχικές κλπ. Μέγας θεωρητικός της Αντεπανάστασης, ο Joseph de Maistre, ανέπτυξε την σκέψη ότι η προ-επαναστατική κοινωνική και πολιτειακή διάρθρωση, το λεγόμενο "Ancien Régime" (παλαιό καθεστώς), με την αγροτική-κοινοτική του δομή, τον μοναρχικό πατερναλισμό και τον θρησκευτικό ιδανισμό του κακώς καταργήθηκε υπό την Αστική Τάξη, το δε αποτέλεσμα της μεγάλης κοινωνικής αλλαγής του 1789 ήταν η δημιουργία μιας ανταγωνιστικής κοινωνίας, που διέπεται από τον νόμο του ισχυροτέρου, χωρίς ηθική συγκρότηση, με εξαθλίωση των εργαζομένων κλπ. Η ιδέα ότι η προηγούμενη κοινωνική διάρθρωση ήταν σοφή και η υποκρυπτόμενη μυστικιστική πεποίθηση ότι αντανακλούσε την θεία βούληση, πυροδότησε μία ολόκληρη ιδεολογική διελκυστίνδα μεταξύ της Συντήρησης και της Προόδου, στην οποία η Αριστερά — με κοινωνιολογικά κριτήρια — δεν πρέπει να τοποθετηθεί στην δεύτερη πλευρά.

Αυτό το ρεύμα διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας, γενικά πάνω στις ίδιες αρχές. Τα κείμενα του Alain de Benois διέπονται από την ίδια ηθική και φιλοσοφική κοσμοθεώρηση, μ' αυτά των πρώτων θεωρητικών της Αντεπανάστασης.

Οπωσδήποτε, οι βασικές αξίες της Δεξιάς παραδοσιακά ήταν η απαραβίαστη κοινωνική ιεραρχία, η πειθαρχημένη ελευθερία, η ηθική εποπτεία της εκκλησίας, ο μοναρχισμός, η θεσμοθετημένη ολιγαρχία, η φιλανθρωπία αντί της κρατικής προνοίας κ.ά.

Σήμερα, η Δεξιά διεθνώς — αν και στο βάθος παραμένει πάντοτε προσκολλημένη σ' αυτές τις αξίες — έχει κατά κάποιον τρόπο συγχωνευθεί με τον φιλελευθερισμό και η ιδεολογική της παράδοση έχει υπερκερασθεί από τις αστικές αξίες. Ο αντιαστισμός της Δεξιάς εκφράσθηκε όμως, από την αρχή του αιώνα μας, όταν ιδρύθηκαν μετά το 1918 οι «Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών», έως τον νεοφασισμό τού σήμερα, με ακραία κινήματα, που στηρίζονται σε αρχές προ-αστικές, αρχές της παραδοσιακής κοινότητας (Gemeinschaft) και μάλιστα πιο παλιές, φεουδαρχικές αξίες, όπως η Φυλή, ο Ηρωϊσμός, η Βία κλπ.

Πάντως το κύριο σώμα της Δεξιάς — μιλάμε κυρίως για την Δεξιά της Ευρώπης, της Αμερικής και ορισμένων χωρών της Ασίας — αν και καπιταλιστικών αρχών, παραμένει υποστηρικτής της Παραδόσεως, της Εθνικής Ταυτότητας, του Εθνικού πολιτισμού, του πατριωτισμού και όλων των αρχών **που πρέπει να συντηρούνται,** ώστε ένα Έθνος να μην χάνει την ταυτότητά του, τουλάχιστον όπως οι δεξιές δυνάμεις την εννοούν.

Η ελληνική Δεξιά: ιδεολογία και πράξη. Θα ήταν μακρό και άχρηστο για τον σκοπό του σημειώματος αυτού, να αναπτύξουμε εδώ την ιδεολογική ιστορία της ελληνικής Δεξιάς. Βασικός σταθμός της ελληνικής δεξιάς κοσμοθεωρίας μάλλον, παρά ιδεολογίας, αποτελεί το περίφημο άρθρο του Γεωργίου Βλάχου, στην πρώτη έκδοση της «Καθημερινής» (βλ. «Νέα Κοινωνιολογία» 5, ειδικό αφιέρωμα στην Ελληνική Δεξιά). Ο Στρατάρχης Παπάγος αποτελεί μια τελευταία, αρκετά καθαρόαιμη «δεξιά» φά-

ση, στρατοκρατική και αυταρχική. Από κει και πέρα, η ηγεσία του Κ. Καραμανλή και το κοινωνικο-οικονομικό δόγμα που ονομάστηκε «Καραμανλισμός» (που σήμαινε την πάση θυσία αύξηση του εθνικού εισοδήματος, παράλληλα με μία επιφανειακή έστω υπερθέρμανση της οικονομίας) δρομολόγησε τελείως διαφορετικές εξελίξεις.

Γενικά, οι κυρίαρχες αξίες στην Ελλάδα άλλαξαν ριζικά μετά το 1955. Κάτω από την ετοιμόρροπη στέγη του προσχηματικού Ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος και επέκεινα κάθε φιλοσοφικής και ιδεολογικής δραστηριότητας του Παναγιώτη Κανελλόπουλου — εξαίρεσης στο γενικό κλίμα — εισέβαλε στα πνεύματα των ανθρώπων **ο εργολαβισμός, ο νεοπλουτισμός, ο αρριβισμός, ο υλισμός στην πιο χυδαία του μορφή**, η δίψα για εύκολο και γρήγορο πλουτισμό και η τρομακτική κοινωνική αποσύνθεση και ηθική χαλάρωση που όλα αυτά επέφεραν.

Την οικονομική υπερθέρμανση **(και όχι ανάπτυξη)** της δεκαετίας του '50 και του **'60** διαδέχθηκε την δεκαετία του '70 ένας άκρατος καταναλωτισμός, του τύπου «ό,τι φάμε κι ό,τι πιούμε», ο καταναλωτισμός, μηδενιστικός, ενός έθνους που βιάστηκε να απολαύσει τα επί γης αγαθά, διακατεχόμενος από μία διαισθητική και μοιρολατρική πεποίθηση ότι θα τα χάσει όλα ξαφνικά, το ίδιο ξαφνικά όπως τα απέκτησε. Αυτή η πεποίθηση οφειλόταν μάλλον σε μια καλοκρυμμένη αυτογνωσία της οκνηρίας του και της επιπολαιότητάς του: ένας καταναλωτισμός που συνδυάστηκε, στην δεκαετία του '70 και του '80 με πτώση των δεικτών παραγωγής και τρομακτική αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου δεν μπορεί παρά να χαρακτηρισθεί αυτοκαταστροφικός, ενός έθνους που τρώει τις σάρκες του, διότι δεν μπορεί να βγει, δεν έχει την θέληση να βγει από την αυτοκτόνο πορεία της υπερβολικής κατανάλωσης σε μια μη-παραγωγική χώρα.

Αυτός ο καταναλωτισμός, που αποτελεί την κυρίαρχη κοσμοθεωρία της Ελλάδας τού σήμερα **και που δεν συνοδεύεται** από αντίστοιχη τεχνολογική και διοικητική εξέλιξη και οικονομική και κοινωνική συμπεριφορά, όπως στην Δύση, εξέφρασε άριστα η ελληνική Δεξιά, **εξέφρασε δια της ιδεολογικής της απουσίας.** Την στιγμή που — ακόμα κι αν ήθελε να είναι συνεπής προς μία καπιταλιστική πολιτική — έπρεπε να καλλιεργεί και να προαγάγει τις αξίες της Εργασίας, της Αποταμίευσης, του Καθήκοντος κλπ. για να στηρίξει ηθικά τον καπιταλισμό και να καταστήσει ρεαλιστική μία καταναλωτική συμπεριφορά των Ελλήνων, λειτουργεί κολακευτικά προς τις συντεχνίες και δημαγωγικά υπόσχεται νέες παροχές (αυτοκίνητα κλπ.) στους ψηφοφόρους, διότι το μόνο που τελικά την ενδιαφέρει είναι το άμεσο κέρδος από την βραχυπρόθεσμη κατάληψη της εξουσίας.

Ενώ λοιπόν η Δεξιά διεθνώς εκφράζει ορισμένες αξίες, προ-αστικού και αστικού τύπου και εκφράζει ιδεολογικά μια θέληση για ισχυροποίηση, εσωτερική και εξωτερική, οικονομική ή στρατιωτική, του εθνικού σώματος, στην Ελλάδα δεν εκφράζει τίποτε περισσότερο από μια στυγνή ρουσφετολογία, χωρίς καν μια εθνική στρατηγική.

Σύμφωνοι, ο καταναλωτισμός αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο. Οι μηδενιστικές του όμως επιπλοκές συνάντησαν στην Γαλλία το σινικό τείχος του γαλλικού πατριωτισμού, που εκφράσθηκε από τον Ντε Γκώλλ, αλλά και από τον Ζακ Λάνγκ και τον πόλεμο που αυτός κήρυξε εναντίον της εισβολής των αμερικανικών υπο-προϊόντων. Στην Αγγλία, η Μάργκαρετ Θάτσερ έσωσε την εθνική αξιοπρέπεια, ανακαταλαμβάνοντας τα Φώλκλαντς. Η ελβετική δεξιά, παρά τον καπιταλιστικό της χαρακτήρα, είναι καλβινιστικά αυστηρά στα ηθικά ζητήματα, ενώ οι γερμανοί χριστιανοδημοκράτες κόπτονται και πρωτοστατούν στον αγώνα για την ενοποίηση των δύο Γερμανιών. Παρόμοια φαινόμενα συναντούμε στην Ιαπωνία, στην Τουρκία ή στην Αυστραλία.

Πού είναι ο πατριωτισμός της ελληνικής δεξιάς; πού είναι ο εθνικισμός της; πού είναι η ηθική της μέριμνα; πού είναι η καλλιέργεια της λαϊκής μας παράδοσης; πού είναι η ελληνικότητά της;

Αντ' αυτών, συναντούμε στην ελληνική Δεξιά ξενομανία, ξενοδουλεία, πολιτιστική αλλοτρίωση, απέχθεια προς την εθνική μας παράδοση, εθνική αναξιοπρέπεια, σιωπηρή παραδοχή της ηθικής χαλαρότητας, ως «αναγκαίο κακό» της πολιτικής πραξης και άλλα πολλά.

Τα χαρακτηριστικότερα κοινωνικά στρώματα που αποτελούν δεξαμενή ψηφοφόρων της «Νέας Δημοκρατίας» είναι οι κάτοικοι του άξονα Κηφισιά-Ψυχικό-Κολωνάκι, που αποτελούν ό,τι πιο ξενομανές, επιδειξιομανές, νεοπλουτικό, αντιπαραδοσιακό και αλλοτριωμένο έχει να επιδείξει η ελληνική κοινωνία. Αλλά και γενικά, η απουσία συντηρητικού — όπως και οποιουδήποτε — πολιτικού λόγου από την Νέα Δημοκρατία (στην κορυφή, όπως και στα στελέχη και στην βάση) και ο περιορισμός των εξαγγελιών της σε θέματα καθαρώς **οικονομικιστικά**, δεν δείχνει τίποτε άλλο **παρά την έλλειψη απήχησης που θα είχαν τέτοια κηρύγματα.** Απόδειξη: ο παραδοσιακός, πράγματι με τα διεθνή κριτήρια δεξιός, ηθικιστικός λόγος του Κ. Στεφανόπουλου, αποσχισθέντος από την μητσοτακική δεξιά, δεν βρήκε ποτέ παρά περιθωριακή απήχηση στο δεξιό εκλογικό σώμα.

Ούτε καν σε προσχηματικό επίπεδο είναι η «Νέα Δημοκρατία» δεξιά, στην ουσία της, παρόλο που συνήθως έτσι αποκαλείται. Άλλωστε δεν στερείται σημασίας το γεγονός ότι οι νεοδημοκράτες εσχάτως παθαίνουν αλλεργία και εξανίστανται, όταν κάποιος τούς αποκαλέσει τον χαρακτηρισμό «δεξιός». Η σημερινή ελληνική δεξιά, η παράταξη δηλαδή που καταλαμβάνει χωροταξικά τον δεξιό χώρο, την δεξιά πτέρυγα του εκλογικού σώματος, είναι ένα σχήμα συνασπισμένων συμφερόντων, με «ιδεολογικούς» άξονες τον οικονομικισμό, την ρουσφετολογία και την συμφεροντολογία, στοιχεία κάτω από τα οποία υποκρύπτονται — χωρίς να μπορούν να κρυφτούν με επιτυχία — **ένας άκρατος μηδενιστικός ευδαιμονισμός, μια τέλεια απουσία αρχών, η ανυπαρξία οράματος** και **η παντελής έλλειψη πατριωτισμού και εθνικής μέριμνας.**

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΙ

Το παράλογο στην καθημερινή πολιτική πρακτική

του Σπύρου Κουτρούλη

Η πολιτική ηγεσία, οι μοχλοί που την στηρίζουν με την ενεργό και διαφανή υποστήριξή τους ή με τον έλεγχο και την αφομοίωση της αρνητικότητας ως και το τεχνοεπιστημονικό κατεστημένο, συναντάται, υπερβαίνοντας τις επίπλαστες διαφορές τους στην κοινή θέση για τη λογικότητα του πολιτικού γίγνεσθαι. Στην ταύτιση της πολιτικής πρακτικής με τον λόγο, ανάγει την νομιμοποίηση της και την αυθεντία της, αυτού του είδους η πρακτική. Οι πλέον ρηξικέλευθοι επαναστάτες δεν μπόρεσαν να αποστασιοποιηθούν από την ορθολογική νομιμοποίηση του πραγματικού, ώστε κάθε απόπειρα άρνησης του, περνούσε μέσα από την αποδοχή του ορθού λόγου.

Για να μην πέσουμε στην παγίδα αυτή, που έπεσαν πολλοί μέχρι τώρα, δεν πρόκειται να αποδείξουμε το παράλογο της καθημερινής πολιτικής πρακτικής και δη αυτής που ζούμε πιο έντονα δηλαδή της ελληνικής, διότι δεν θέλουμε να αναιρέσουμε την ορθολογικότητα με ορθολογικά μέσα. Είτε ο ορθολογισμός είναι νέος, είτε παλαιός, είτε κριτικός, είτε δογματικός, είναι το ίδιο ξένος με τον άνθρωπο. Δεν πρόκειται να απαριθμήσουμε ορισμένα γεγονότα ή εμπειρίες που απάδουν με τον νέο-ορθολογισμό, διότι καμμιά θεωρία δεν συμφωνεί με όλα τα γεγονότα. Ορισμένα γεγονότα μπορούν να συμφωνούν μαζί της ή αντίθετα άλλα να την διαψεύδουν. Η ταύτιση εμπειρίας και θεωρητικού λόγου δεν μπορεί να είναι κριτήριο αλήθειας ή επιστημονικότητας. Αντιθέτως η επιλογή μιας θεωρίας που διαψεύδεται ή δεν συμφωνεί με την εμπειρία, είναι συνήθως που οδήγησε στην αλήθεια. Εξαιρετικά διαφωτιστικά είναι τα ιστορικά βιώματα που παραθέτει ο Paul Feyerabend στο «Ενάντια στη μέθοδο», όπου κάθε ανάδυση από την λήθη (α-λήθεια) προήλθε από μη επιστημονικούς χώρους, από την πρόληψη, τον μύθο, την φαντασία. Η πορεία που ακολουθείται κατά τον Feyerabend συγκροτείται από το στάδιο της διατύπωσης της θεωρίας (διατύπωση που συναρτάται από πολλούς λόγους, όπως ο φόβος ή η σεξουαλική διέγερση), από το στάδιο της επιτυχημένης κριτικής της θεωρίας και στη συνέχεια στην διατύπωση μιας νέας θεωρίας που υπερβαίνει τα λάθη της προηγούμενης και σχηματίζει άλλες προβλέψεις. Η διαδικασία συνεχίζεται με ανάπτυξη εικασιών ή διαψεύσεων από το μερικό στο γενικό και συνεχή διεύρυνση της ανθρώπινης γνώσης. Κατά τον Feyerabend η σχέση παλιάς και νέας θεωρίας εμφανίζεται με αυτόν τον τρόπο.

Ακολουθώντας τον επιστημολογικό ντανταϊσμό του Feyerabend, δεν θα αναφερθούμε σε πολιτικές εμπειρίες για να αποδείξουμε το οτιδήποτε, αλλά θα αναφερθούμε σε ορισμένες από αυτές τελείως αυθαίρετα και συμπτωματικά για να εκδηλώσουμε την προσωπική μας ευαισθησία και μεροληψία. Τα βιώματα αυτά για να κυριολεκτήσουμε για μας σημαίνουν (διότι για άλλους μπορεί να σήμαιναν το ίδιο ή το αντίθετο) ότι όπου το λογικό σύστημα αποκαλύπτει το ταυτόσημο ως πυρήνα της έννοιας εμείς βλέπουμε την αντίφαση, την ασυμφιλίωτη αντίφαση, η οποία δεν αφομοιώνεται ούτε από διαλεκτικές, ούτε από κριτικούς νεορθολογισμούς. Εκεί που η κυρίαρχη αντίληψη συναντά τον λόγο, εμείς βλέπουμε ότι η αναμφίσβητη λογικότητα των μερών αποκαλύπτεται ως έκλογος δυναμισμός του συνόλου. Ας αρχίσουμε την βιωματική περιήγησή μας, σε χώρους που είναι κοινοί, σε όλους — εμάς — που — συναντώμεθα — εδώ. Δηλαδή ας ξαναδούμε και πάλι την πρακτική των συμμετεχόντων στο ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι.

— Ολιγάριθμοι, αποφασισμένοι αναρχικοί καταλαμβάνουν το Πολυτεχνείο, με αφορμή την αθώωση του Μελίστα και προξενούν ζημιές δεκάδων εκατομμυρίων. Το Πολυτεχνείο δεν είναι πλέον ένας χώρος εκπαιδεύσεως, γιατί οι κυριότερες εκπαιδευτικές λειτουργίες του, έχουν μεταφερθεί στα όρια της πόλης, στην νεόδμητη Πανεπιστημιούπολη. Παραμένει όμως ως σύμβολο του αγώνα κατά της δικτατορίας, όπου ελάχιστοι πάλι φοιτητές προσπάθησαν να σπάσουν την συλλογική απάθεια της ελληνικής κοινωνίας. Το Πολυτεχνείο ως σύμβολο, λοιπόν, κατέλαβαν οι αναρχικοί, και την συλλογική μνήμη μας προσπάθησαν να ελέγξουν. Σ' αυτή ακριβώς την διαδικασία αναζήτησαν την νομιμοποίησή τους, ως γνήσιοι συνεχιστές που διασώζουν την τιμή μιας δειλής κοινωνίας. Βεβαίως έχουν πολλές πιθανότητες να επιτύχουν τον στόχο τους, γιατί οι παλιοί αγωνιστές ή απορροφήθηκαν από την κοινωνική αφασία, ή γίνανε μέλη του πολιτικού κόσμου ή στην χειρότερη περίπτωση υπηρέτες μεγαλοαπατεώνων τύπου Κοσκωτά (Μαντζουράνης, Μωροπούλου). Οι περισπούδαστοι αναλυτές του ελληνικού τύπου μέσα στο μεγαλείο της απλοϊκής σκέψης τους και της ξύλινης γλώσσας τους, ανάγουν τους εξαγριωμένους πλην αδύναμους και γι' αυτό γραφικούς αναρχικούς, σε

παράγοντα της αρρυθμίας της πανεπιστημιακής ζωής, ως και της βαθιάς ηθικής και υλικής φτώχειας, που γνωρίζει ο τόπος. Σαν το οσοδήποτε μεγάλο κόστος της κατάληψης να είναι συγκρίσιμο με τις αποδεδειγμένες κλοπές ή δωροληψίες, που διαπράττουν χωρίς τιμωρία, σημαντικά στοιχεία της πολιτικής μας ηγεσίας.

Οι μεγαλοσχήμονες καθηγητάδες, οι σπουδαγμένοι στην εσπερία γνωρίζουν οι περισσότεροι απλή αριθμητική. Ας την χρησιμοποιήσουν. Οι ζημιές που προξένησαν οι αναρχικοί, η στάχτη που άφησε πίσω της η φωτιά που άναψαν είναι απειροελάχιστη σε σχέση με το όνειδος των ερειπίων, που αφήνουν πολιτικοί οι οποίοι απολαμβάνουν της υποστήριξης του λαού. Βέβαια οι αναρχικοί είναι μερικές δεκάδες «λυσσασμένοι», ενώ οι πραγματικοί απατεώνες είναι η συντριπτική πλειοψηφία.

Κατηγορεί ο τύπος και οι σοφοί καθηγητές την «ανηθικότητα των τσόγλανων». Είναι περισσότερο ηθικοί οι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, όταν αντιγράφουν ανενδοίαστα αλλότρια βιβλία, για να συνθέσουν ανιαρά και άνευρα συγγράμματα, που η αναφερόμενη βιβλιογραφία συνήθως εξαντλεί την ουσία τους; Αναρωτιόμαστε συνήδουν με την ηθική, οι ίντριγκες και τα παζάρια στα οποία επιδίδεται ομόθυμη η πανεπιστημιακή κοινότητα για να αναδειχθούν άτομα χωρίς αξιοπρέπεια σε θέσεις και τίτλους που η πλειοψηφία περιβάλλει με σεβασμό, ακριβώς διότι διαθέτουν το ένα, μοναδικό και αληθινά ακαταμάχητο προσόν, την απουσία του σεβασμού και την έλλειψη εσωτερικής δύναμης; Διαβλέπετε κάποιο ηθικό μεγαλείο στην συγγραφή διδακτορικών από καθηγητές για φοιτητές τους, γόνους μεγαλοαστικών ή πολιτικών οικογενειών; Σε αυτές τις απορίες, που εκτινάσσουν την ταύτοτητα της λογικής, δεν περιμένουμε απάντηση από τους ακαδημαϊκούς δάσκαλους (εκτός από ελάχιστους που ήθος και κυρίως ψυχή διαθέτουν), πρώτα-πρώτα διότι πέραν της «επιστημονικής» τους καριέρας τίποτε άλλο δεν είναι σε θέση να δουν. Περιφρονούν τους λυσσασμένους, με την ίδια ένταση, που χειροκροτούσαν στο παρελθόν τον κάθε αγράμματο καραβανά, με την ίδια ευλυγισία, που προσκυνούν σήμερα το πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο. Ούτε αναμένουμε την άποψη των συνδικαλιστών: Γιατί γνωρίζουμε ότι δεν αποτελούν τους εκπροσώπους των φοιτητών και των εργαζομένων, αλλά τους εκπροσώπους του κατεστημένου μέσα στον συνδικαλισμό. Το ήθος της κοινωνίας μας δεν κινδυνεύει από αυτούς που την αμφισβητούν. Κινδυνεύει από αυτούς που καταρρακώνουν με την πρακτική τους την πίστη της κοινωνίας σε αυτές τις αξίες. Το Πανεπιστήμιο δεν καταστρέφεται από τους «λυσσασμένους», αλλά την τακτική του καθεστώτος να παραχωρεί τις λειτουργίες του και να υποκαθίσταται βαθμιαία από άλλους θεσμούς. Η ελευθερία του τύπου δεν απειλείται από τους αναρχικούς, αλλά από τους καλομαθημένους δημοσιογράφους που ταυτίζουν την αλήθεια με την αλήθεια του εργοδότη τους. Η νεκρο-ζωντανή κοινωνία φοβάται κάποιους που ξεφεύγουν από τις καθημερινές συμβάσεις, την ηρεμία, την ησυχία. Οι αναρχικοί παρότι δεν αποδεχόμαστε την κοσμοαντίληψή τους, ούτε τους στόχους τους, επιλέγουν μια ζωή γεμάτη με διακινδύνευση, με ένταση, με ηρωϊσμό από την ησυχία του αστικού τρόπο ζωής. Την ανάδυση ενός τρόπου ζωής με εξύψωση, τρέλλα, ορμή, ηρωϊσμό, αυτό είναι που φοβίζει το καθεστώς, και όχι οι αναρχικοί.

— Ο ελληνικός προϋπολογισμός διαθέτει το πιο σημαντικό κομμάτι του για την εθνική άμυνα. Η επιλογή αυτή παρότι είναι δικαιωμένη στον ελληνικό λαό, διότι οι εχθροί του είναι ορατοί και επίφοβοι, αποτελεί γι' αυτόν μια σκληρή επιβάρυνση. Οι εφημερίδες μας πληροφόρησαν ότι η στρατιωτική βοήθεια των ΗΠΑ δεν παραλαμβάνεται, διότι δεν υπάρχει ο κατάλληλος σχεδιασμός. Με τι κατατρίχεται η στρατιωτική ηγεσία, ώστε να μην μπορεί να σχεδιάσει την παραλαβή της στρατιωτικής βοήθειας που θα μπορούσε να μειώσει τις δαπάνες μας για την άμυνα;

— Ο δημόσιος τομέας παρουσιάζει ένα επικίνδυνο έλλειμμα που προήλθε από την ιλιγγιώδη αύξηση των εξόδων και την κάθετη μείωση των εσόδων. Τελευταία συνταγή για την σωτηρία μας, όχι άδικα, η καταστολή της φοροδιαφυγής. Είναι όμως οι καταλληλότεροι για να επιβάλλουν την κατάλληλη νομοθεσία γιατροί, δικηγόροι η επιχειρηματίες βουλευτές μας;

— Τον Ιούνιο του 1989 συνιδκαλιστές εκδιώκουν από το γραφείο του τον διοικητή δημόσιου οργανισμού, για σκανδαλώδη σύμβαση, που ετοιμάζεται να υπογράψει. Μετά από μερικούς μήνες οι ίδιοι συνδικαλιστές, πρωτοστατούν στην υπογραφή της ίδιας σύμβασης.

— Ομάδες πολιτών καταλαμβάνουν υπουργεία ή δημόσιες υπηρεσίες όπου συνήθως συνεντευξιάζονται ή συζητούν φιλικά με την πολιτική ηγεσία. Το κράτος βέβαια μπορεί να κακολειτουργεί, όπως πάντα, αλλά ανατροπή ή εξέγερση δεν σημειώνεται. Ούτε το κράτος αποφασίζει να επιβάλλει την θέληση του ούτε οι επαναστάτες να κάνουν επανάσταση. Όλη αυτή η κατάσταση είναι στοιχείο της βαθύτατης παρακμής του ανθρώπου αυτού του χώρου. Είναι δειλός, φτωχός ψυχικά και αδύναμος. Δεν μπορεί να διακινδυνεύσει για οτιδήποτε, δεν μπορεί να συγκρουστεί για τίποτε. Ο ελληνισμός είναι νεκρός, όχι διότι διαθέτει πιο αποτελεσματικούς και πανούργους εχθρούς. Πάντοτε αντιμετώπιζε τέτοιους. Αλλά γιατί δεν κατέχει την βούληση για να ζήσει.

Όλα όσα ειπώθηκαν ως εδώ, δεν ειπώθηκαν με σκοπό να πολιτικολογήσουμε, αν και ίσως αυτό τελικά συνέβη. Θελήσαμε με την αναφορά σε κοινά βιώματα, στον «ξυνόν λόγον» να αποκαλύψουμε την απουσία λογικότητας στην καθημερινή πολιτική πρακτική. Να εμφανίσουμε τελικά την μόνη «λογικότητα» που διαθέτουμε: Ο κόσμος αυτός υπάρχει, γιατί εμείς υπάρχουμε και το μόνο νόημα που έχει, είναι αυτό που εμείς του δίνουμε. Πιθανώς, συνεπώς, η πορεία της γης μας να είναι αναστρέψιμη. Η λογικότητα του συστήματος μπορεί να αντικατασταθεί από ένα παραλογισμό, πολύ πιο λογικό στα αποτελέσματά του. Σημαντικότερη προϋπόθεση για κάτι τέτοιο είναι όμως η υποκατάσταση του homo economicus από τον τραγικό άνθρωπο.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΙΙ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΟΣ ΤΟ 1992 ΚΑΙ ΤΟ 2000:

κοινωνική δυναμική και πολιτική ψυχολογία

του Σπύρου Μακρή

«Είμεθα όλοι εντός του μέλλοντός μας».
Κλωστήριον νυκτερινής ανάπαυλας
Υψικάμινος, Ανδρέας Εμπειρίκος

.....

«Ελεύθερον διατελεί και βέλτιστα
πολιτευόμενον και δυνάμενον άρχειν πάντων,
Μιας τυγχάνον πολιτείας»
Αριστοτέλης

Λιγότερο από δύο χρόνια πριν το περιώνυμο 1992 και δέκα πριν το περιβόητο 2000 και οι νεοέλληνες με τη γνωστή φραστική αυθάδεια και τη συναφή έλλειψη στοιχειώδους γλωσσικής οικονομίας, φαίνεται να είναι όλοι εντός του μέλλοντός τους. Μέτοικοι στην προοπτική μιας ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης, αδυνατούν να συλλάβουν το επικίνδυνο αντίτιμο του κοινοτικού επαρχιωτισμού.

Η ποιητική υπέρβαση της εμπειρίκιας ρήσης μοιάζει να ταιριάζει απόλυτα στα δεδομένα του νεοελληνικού βίου και στο βαθύτερο νόημα της πολιτικής του ψυχολογίας: με την περίσσεια α-νομία μας από την πολιτική μέχρι το συγγενικό της ποδόσφαιρο και την εξώφθαλμη παρα-νομία μας από τη δημόσια οικονομία μέχρι τον ιδιωτικό νεοπλουτισμό, έχουμε αναντίλεκτα προσυπογράψει το απώτερο μέλλον μας.

Η αρχαιοπληξία του μοντέρνου Έλληνα ξεπέρασε τα όρια ασφάλειας. Ο φίλτατος Ι.Φ. Φαλλμεράυερ μοιάζει «τραγικός φιλέλλην» μπροστά στην νεοελληνική αυτοχειρία. Το σκάνδαλο που προκάλεσε με τη θεωρία του για τον εκολαβισμό των Ελλήνων, χάνει κάθε ιδιαίτερη αξία, μέσα στο βόρβορο των σκανδάλων που κλονίζουν καθημερινά τη συνολική υπόσταση της Ελλάδος. Δεν ήταν λοιπόν τόσο **vulgar** όσο κάποιοι επώνυμοι ιθαγενείς...

Το 1928 στο ιδεολογικό κενό που άφηκε ξοπίσω της η Μικρασιατική Καταστροφή, ο καρυωτακισμός γίνηκε το σθεναρό σύμβολο μιας γενιάς μετέωρης και άστεγης. Ο μεσοπόλεμος όμως είχε ακόμη πολύ δρόμο μπροστά του. Το «συνεκτικό μύθο» του μεγαλοϊδεατισμού ήλθε να αντικαταστήσει επαξίως ο πολυθρύλητος αντικομμουνισμός. Το βενιζελικό Ιδιώνυμο, η ίδρυση της Ειδικής Ασφάλειας και τέλος ο ιδιότυπος Ελληνικός φασισμός του Ι. Μεταξά, άνοιξαν διάπλατα την αυλαία ενός «επαγγελματικού μύθου», τώρα πια, για τον οποίο ο Γέρος της Δημοκρατίας και πάλαι ποτέ ακραιφνής κομμουνιστοφάγος Γ. Παπανδρέου, είχε δηλώσει ότι ήταν ο επικερδέστερος όλων **(ο αντικομμουνισμός είναι ένα πολύ επικερδές επάγγελμα).**

Χρειάστηκαν τέσσερις δεκαετίες, ένας παγκόσμιος πόλεμος, ένας εμφύλιος σπαραγμός, ένα αντικομμουνιστικό κράτος και μία επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία για να δούμε το «συνεκτικό μύθο» του αντικομμουνισμού να υποχωρεί και τη θέση του να παίρνει στο κέντρο της μεταπολίτευσης το «αριστερό απωθημένο». Η κουλτουριάρικη μανία μιας μαρξίζουσας φρασεολογίας, καταπιεσμένη χρόνια στο περιθώριο της πνευματικής κοινωνίας, πλημμύρισε ρεβανσιστικά τις προθήκες των βιβλιοπωλείων. Το νόμισμα της εξαρτημένης ρητορείας αναποδογύρισε, άλλαξε όψη: ο αντιαμερικανισμός ήταν (ψυχαναλυτικά έστω) δικαίως ο νέος -ισμός.

Σήμερα, η μεταπολίτευση, πολιτικά τουλάχιστον (ας ελπίσουμε όχι και πολιτειακά) βαίνει στο τέλος της. Με τα προδικτατορικά κατάλοιπα και τις νευρωτικές «Αλλαγές» φθίνει αφ' ενός ως πολιτικό προσωπικό αφ' ετέρου ως τρόπος λαϊκής εκπροσώπησης. Το συγκλονιστικό είναι ότι αποσύρεται μέσω μιας ποικιλώνυμης Κρίσης, η οποία μπορεί να μας καταστρέψει ολοσχερώς...

Το οδοιπορικό της νεοελληνικής κοινωνίας είναι μεφιστοφελικό: Χρεωκοπίες, εθνικές τραγωδίες, στρατιωτικά κινήματα, πολιτικές δολοφονίες κοκ. Συνέπεια όλων αυτών των «αδήριτων» δομικών παραγόντων εκ των οποίων προέκυψε μορφολογικά και ποσοτικά το νεοελληνικό φαινόμενο, είναι η «άθλια» πολιτική ψυχολογία των μοντέρνων Ελλήνων. Ένα ψυχογράφημα το οποίο κινείται ανάμεσα στην ηθελημένη προστασία από τον πάτρωνα και στην εγκληματική ανωριμότητα της ρωμαίικης λεβεντιάς. Όπως το κράτος του ο σημερινός Έλληνας είναι κακός εργοδότης και κακός υπηρέτης, ο μεγάλος ήρωας και ο κλασσικός ριγκολέττο.

Η σφοδρή αντιφατικότητα η οποία διαπερνά ως ηλεκτρικό ρεύμα το σώμα της Ρωμιοσύνης, είναι οπωσδήποτε απόρροια της **γεωγραφικής κατάτμησης** του ελλαδικού χώρου, ενός ρατσιστικού πολλές φορές τοπικισμού και της **φυλετικής επίθεσης** που δέχθηκε μέσα από τις υποδουλώσεις και τις κατοχές. Η ενσωμάτωση δε εξωτερικών αντιθέσεων στο εσωτερικό, όπως ήταν π.χ. οι επείσακτοι αστικοί κοινοβουλευτικοί θεσμοί, λειτούργησαν ανασταλτικά στη φυσιολογική εξέλιξη της τρέχουσας πολιτικής ζωής και στην ορθή αξιοποίηση της ιστορικής μνήμης. Κατά γενική ομολογία τα φαινόμενα της **εκ-φυλης ανομίας** στην καθημερινή μας ζωή είναι απότοκα της ριζικής απουσίας συλλογικής μνήμης και παράδοσης. **Ο νεοελληνικός σολιψισμός,** εκδήλωση εσωτερικής ανισορροπίας και υπαρξιακής εξαθλίωσης, έχει περεισφρύσει καταλυτικά στον κοινωνικό ιστό και την πολιτική σκηνή. Ο καθένας λες και ζει μόνος του, μολύνει οξυγόνο και νερό, καίει φυτά και δάση κλπ. αγνοώντας ότι δίπλα του υπάρχουν και άλλα πλάσματα. Οπωσδήποτε, ο **ανήθικος α-**

τομισμός που κυριαρχεί στο μοντέρνο βίο των Ελλήνων οφείλεται έως ένα βαθμό στην άκριτη επικράτηση ενός φαύλου ιδιωτικού κεφαλαιοκρατισμού, συνεπικουρούμενου από τις αβασάνιστες θεωρίες του ωφελιμισμού και σήμερα από τις εξάρσεις ενός φαιδρού κρυπτονεοφιλελευθερισμού. Η πρόνοια (Κράτος Πρόνοιας δεν έχουμε, ούτε είχαμε ποτέ· στην Ευρώπη, ανεξάρτητα εάν θεωρήθηκε η λυδία λίθος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το Κράτος Πρόνοιας στήριωσε ως πολιτισμική κατάκτηση ολάκερης της κοινωνίας), στην Ελλάδα θεωρείται περιττή πολυτέλεια, όταν βέβαια δεν της καταλογίζεται η ευθύνη των οικονομικών αδιεξόδων. Οι σπατάλες, η χλιδή και οι ρεμούλες της εκάστοτε **κυβερνώσας élite** δεν αφήνουν περιθώρια για την οργάνωση της κοινωνικής ευημερίας. Εξάλλου, συνήθως, οι κλέφτες φωνάζουν κάποιους άλλους κλέφτες για να καλυφθούν.

Η μεταπρατική, εμπορομεσιτική κλπ. πολιτική ψυχολογία οφείλεται βεβαίως και στο μείζον πρότυπο κάθε κοινωνικής συμπεριφοράς, στο χρυσό κανόνα της ελληνικής κοινωνίας, στην αστική μας τάξη. Μια τάξη η οποία δεν κατάφερε ποτέ να αρθεί στο εθνικό επίπεδο (εθνική αστική τάξη) και να αναλάβει έστω και συγκυριακά, όπως συνήθως γίνεται, να συμπυκνώσει τα συμφέροντά της με τα ύψιστα εθνικολαϊκά οράματα.

Το συμφέρον είναι μία υπόθεση ιδιάζουσα και γελοία, μερικές φορές, στα νεοελληνικά πράγματα. Ως συμφέρον εν γένει είναι κατ' αρχήν άγνωστο στον Έλληνα. Σαφώς, μέσα από τη μεμψιμοιρία και το μεταπρατικό λαϊκισμό της καθημερινής ζωής (αυτό που τελευταία κυκλοφορεί ως νεοελληνική γυφτιά) πασκίζει να πείσει για το αντίθετο.

Στοιχειώδες συστατικό γνώρισμα του συμφέροντος είναι ο ορθολογισμός, έστω και ο ταξικός για τους αυστηρούς μεθοδολόγους. Η έλλογη κατανόηση εκ του μακρόθεν: παρατηρώ εξ αποστάσεως, δίχως πάθος, επαληθεύω, φτιάχνω λογικές προτάσεις, βγάζω συμπεράσματα με μακροπρόθεσμη ισχύ, δομώ τη ζωή σε γερά θεμέλια. Στην πολιτική σκηνή της Ελλάδος π.χ., παλαιοκομματική ή νέα όπως αρεσκόμαστε να τη διαφοροποιούμε ενίοτε, ο σχεδιασμός και το ορθολογικό συμφέρον είναι μεταφυσικοί σχολαστικισμοί. Στη χώρα των **σουβλακερί** και του **μαγευτικού ήλιου** όλες οι διαδικασίες συρρικνώνονται, απλοποιούνται, μηδενίζονται. Ο μινιμαλισμός περιτριγυρίζει κάθε ενασχόληση και όλα «παίζονται» στη στιγμή: το οξυγόνο, η ψήφος, η ζωή, ακόμη και ο θάνατος. Η κοσμοπολίτικη αστική μας τάξη δεν κατάφερε ποτέ να εμφυσήσει στο μεγάλο μέρος της κοινωνίας την ορθολογική έννοια του συμφέροντος, εφόσον και η ίδια μέχρι σήμερα αποκομίζει τα προς το ζειν μέσα από ένα νομαδικό (όπου γης και πατρίς) και καταστροφικό οικονομικό τυχοδιωκτισμό.

Ας μην είμαστε όμως τόσο απόλυτοι με την κατά τα άλλα ευεργετική (τόσοι εθνικοί ευεργέτες!) μπουρζουαζία μας. Η αγυρτεία, η ρεμούλα, ο οπορτουνισμός, η ανυπομονησία, το θράσος, η απρονοησία, η δημαγωγία κλπ. οφείλονται έστω και δευτερογενώς, σ' ένα μεγάλο ποσοστό, στα λεγόμενα μικροαστικά στρώματα, τα οποία εξ υπαρχής από την πρώτη στιγμή της γένεσής τους, ξεχνώντας την αγροτική τους καταγωγή, εγκολπώθηκαν τις αστικές αξίες με υπέρμετρο ζήλο και βάλθηκαν να μοιάσουν στα καμάρια του έθνους: στους Έλληνες μεταπράτες της διασποράς. Όπως οι τελευταίοι δεν έχουν σταθερό κεφάλαιο και παραγωγική προοπτική, μεσιτεύοντας στο ξένο χρήμα και εμπόρευμα, έτσι και οι μικροαστοί των γοργά εξογκωμένων αστικών κέντρων, εκμεταλλεύτηκαν στην κυριολεξία τον «αέρα». Το να φτιάξεις περιουσία από το μηδέν στην Ελλάδα, θεωρείται εμπορικό δαιμόνιο. Το μεγάλο πρότυπο των απανταχού μικροαστών μας ο εφοπλιστής Α. Ωνάσης, του οποίου η κολοσσιαία περιουσία είναι σήμερα στο μάτι κάποιων αλλοεθνών αεριτζήδων. Έτσι είναι αυτά «μια του κλέφτη, δυό του κλέφτη, τρεις και η κακή του μέρα».

Οι αεριτζήδες μικροαστοί και οι μεταπράτες αστοί εκκινούμενοι από διαφορετικά εχθρικά περιβάλλοντα (ο πρώτος από αυτό της «μίζερης αυτάρκειας» στην αγροτική Ελλάδα, ο δεύτερος από αυτό της οθωμανικής βαρβαρότητας υπό τη σκιά της διάλυσης) άφηκαν τη σφραγίδα τους, στην τύχη της Ελλάδος.

Η «Υψικάμινος» του Α. Εμπειρίκου δεν υπήρξε στον Ελληνικό μεσοπόλεμο, παρ' όλο που το '22 θεωρείται ως ορόσημο της δικιάς μας «βιομηχανικής επανάστασης» και της τελεσίδικης επικράτησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η εκβιομηχάνιση, η βιομηχανοποίηση της οικονομικής ζωής με την ευρύτερη έννοια, ήταν αμφίβολο βήμα και για την εκσυγχρονιστική ακόμη μερίδα της αστικής τάξης, η οποία μετά τα χρόνια της βενιζελικής ανορθωτικής πορείας, ξαναγύρισε από εξωοικονομικούς λόγους και φοβίες στη λογική του μεσάζοντα των ξένων οικονομικών συμφερόντων.

Αναλογικά και το βιομηχανικό προλεταριάτο — δύναμη κρούσης υποτίθεται στον αγώνα για κοινωνική αλλαγή και πρόοδο — παρέμεινε για πολλά χρόνια σουρεαλιστική καρικατούρα στα επαναστατημένα μυαλά κάποιων άσωτων υιών της αστικής τάξης. Τα κλωστήρια, τα υφαντουργεία, κινητήριος μοχλός της α΄ βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία, ήταν για τους νεοέλληνες σίγουρα τόπος «νυχτερινής ανάπαυλας».

Μα θα πείτε δεν φταίνε οι άνθρωποι ή ότι μια τέτοια ερμηνεία είναι αρκετά υποκειμενιστική. Οπωσδήποτε όμως και η εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία, πολυχρησιμοποιήθηκε στο νεοελληνικό ιδεολογικό αλφαβητάρι και αποχαύνωσε με τον τρόπο της: φταίνε οι δομές της εξάρτησης! Τα ιστορικά υποκείμενα, λέει ο δομισμός, είναι αμετάκλητα εγκλωβισμένα στις νομοτέλειες των πραγμάτων.

Και οι δύο απόψεις ακραίες και ατελείς μεταφέρουν την ατμόσφαιρα αλλοτινών εποχών. Η εμπειρία έδειξε και θα συνεχίσει όπως φαίνεται να δείχνει και στο μέλλον, ότι το φταίξιμο είναι μοιρασμένο: φταίνε και οι άνθρωποι και τα κατασκευάσματά τους, όταν μάλιστα τα τελευταία τους ξεφεύγουν από τον έλεγχο και γίνονται αυτοδύναμες οντότητες (δομές).

Ο νεοέλληνας στην προκειμένη περίπτωση φταίει διότι π.χ. αφομοίωσε άκριτα και κονφορμιστικά την «Ιστορία του Έθνους» του Κ. Παπαρρηγόπουλου και δεν εμόχθησε να κατανοήσει ότι η ιστορία είναι η εκ νέου δημιουργία και όχι η απλή κληρονομιά. Φταίνε όμως και οι δομές, τις οποίες ο ίδιος ευνόησε να ριζώσουν (εξάρτηση, δοσολογισμός, κοινωνικός ρατσισμός, οχαδερφισμός κλπ.) στα μύχια και της πιο αυθορμησιακής συμπεριφοράς του.

Αλλά και ο «μεσσίας», ο δικός μας «γιακωβίνος», η εργατική τάξη δηλ., δε βοήθησε όσο θα 'πρεπε, τουλάχιστον για την εθνική αποκρυστάλλωση. Τον 19ο αιώνα σχεδόν ανύπαρκτη και προσκολλημένη στο χωριό καταγωγής της. Τον 20ο αιώνα, στην πρώτη δεκαετία του μεσοπολέμου, εγκλω-

βισμένη στην ενδοαστική αντιπαλότητα του διχασμού, κάνει τα πρώτα δειλά της βήματα (1918 ίδρυση ΓΣΕΕ και ΣΕΚΕ στον Πειραιά, 1924 το ΣΕΚΕ μετονομάζεται σε ΚΚΕ). Η Μικρασιατική Καταστροφή της δίνει ένα γερό πληθυσμιακό σπρώξιμο, ενώ μετά το 1932 και την μεγάλη οικονομική κρίση, ιδεολογικά και συνειδησιακά φαίνεται να προσεγγίζει τα όρια κάποιας ταξικής πληρότητας. Σημαντικό ρόλο στην ταξική ενίσχυση της εργατικής συνείδησης έπαιξε και η «ηθική» προλεταριοποίηση των μικροαστών προσφύγων, οι οποίοι υπό το βάρος μιας σειράς εξωτερικών γεγονότων (ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας κλπ.) αποδέχθηκαν σιωπηρά και την τυπική τους ένταξη στις εργατικές δυνάμεις. Μολαταύτα, μόνο στην περίοδο της τριπλής κατοχής ('41-'44) η εργατική τάξη καταφέρνει συσπειρώνοντας το μείζον κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, να παίξει το ρόλο μιας εθνικής δύναμης και να γράψει την ΕΑΜική εποποιία. Από τότε, συρόμενη από μια μισαλλόδοξη και φανατική κομματική ηγεσία, κατασιγματίστηκε, εξευτελίστηκε, εξορίστηκε και τελικά αποδέχτηκε το γλυκό ύδωρ της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης. «Η κρυφή γοητεία της μπουρζουαζίας» όπως θάλεγε και ο Λ. Μπουνιουέλ ήταν κάτι περισσότερο από γοητεία και κρυφή. Ήταν ερωτική έλξη, αποκαλυπτική. Εργατοπατέρες, παράγοντες, προλετάριοι, αριστοκράτες κοκ γρήγορα πύκνωσαν την παρουσία τους στις «εργατικές πρωτοπορίες» αποδεικνύοντας τη ρηχή ταξική προέλευση του επαναστατικού της ονείρου.

Homo homini lupus. Ο λύκος στο μοντέρνο οδοιπορικό της Ελλάδος είναι το «μοναχικό εμπόρευμα» με τις χιλιάδες μορφές και τις μύριες προσωποποιήσεις. Κοντά σ' αυτή την καθολική εμπορευματοποίηση ο Έλληνας για τον Έλληνα είναι το αποδοτικώτερο εμπορεύσιμο αγαθό. Το κουσούρι γενικότερα είτε του «μέγα», είτε του «μικρο»-αστισμού είναι ο δόλιος εκχρηματισμός και η ρητή εμπορευματοποίηση των πάντων. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει μια υγιή αντίληψη για τον καπιταλισμό, δεδομένων και των παραπάνω, τουναντίον προσδιορίζει και αποκαλύπτει οικονομικές στάσεις πολλές φορές αντικαπιταλιστικές (όπως η προσωποποίηση του μοναχικού εμπορεύματος, η συντεχνιακή έλξη εργοδότη-εργάτη κλπ.).

Από την εποχή της βαυαροκρατίας η «πώλησις» του τόπου, της ελληνικής γης, των αγαθών της κλπ. ήταν το επιφανέστερο και απολαυστικότερο hobby των απανταχού κολάκων. Ενάμισυ αιώνα αργότερα, οι εκάστοτε βοναπάρτες ξεπουλάνε ασύστολα οτιδήποτε έχει ξεμείνει: εθνικούς δρυμούς, νησιά, παραλίες κλπ. Η γεωγραφική συρρίκνωση του πάλαι ποτέ ελλαδικού χώρου, συνοριακή και εσωτερική είναι το σαφέστερο δείγμα της νεοελληνικής παρακμής. Η δε γλωσσική έκπτωση η πιο εύγλωττη συν-εκδοχή της.

Ο βάρβαρος εκφυλισμός των συμβόλων της παράδοσης απογειώθηκε την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας. Οτιδήποτε ελληνικό διακορεύτηκε με τον τραγελαφικότερο τρόπο: Έθνος, Σημαία, Πατρίδα, θρησκεία κ.λπ. στοιχεία τα οποία κατά το μάλλον ή ήττον την περίοδο της εθνικής αφύπνισης, αλλά και ενωρίτερα, λειτούργησαν μαζί με το δημοτικό τραγούδι ως οι επάλξεις της «ελλαδικής λαϊκής ιδεολογίας» της απελευθέρωσης, γίνηκαν σημάδια υποδούλωσης, τυραννίας, σκοταδισμού και αηδίας. Το Πουλί της 21ης Απριλίου 1967 ήταν ο τάφος κάθε ελπιδοφόρας εφεδρείας. Τις δυσοσμίες του ζούμε καθημερινά στην μεταπολίτευση. Τα πολιτικά κόμματα και οι κυβερνήσεις της, απλώς βοήθησαν ώστε η μυρωδιά αυτή να πάρει την πρέπουσα έκταση.

Αν θα ήθελε σήμερα κανείς να αποδώσει την κοινωνική, πολιτική, ιδεολογική και οικονομική παθολογία της νεοελληνικής εμπειρίας, επιγραμματικά, μέσω λακωνικών διευκρινήσεων, θα μπορούσε να επισημάνει τα εξής:

1) **Η Ελληνική οικογένεια** αποτελεί είτε το άντρο της σχολαστικής αναπαραγωγής της μικροαστικής αντίληψης, είτε την ψυχολογική εστία της κοινωνικής εξαθλίωσης (έγκλημα, ναρκωτικά, χουλιγκανισμός),

2) **Ο μεταπρατικός λαϊκισμός** και ο **νεοπλουτίστικος κονφορμισμός** είναι τα στηρίγματα της καθημερινής συμπεριφοράς: ο λαϊκός καϋμός που ξεπουλιέται ως αέρας στις εμπορικές αγορές και τα mass media που πλημμυρίζουν τα σπίτια μας ως ενδείξεις κοινωνικής ανόδου και «ρευστού» κύρους,

3) **Ο πραγματισμός** είναι η ηρωϊκή πλευρά της νεοελληνικής περιπέτειας, ο ανώριμος και ενίοτε πριμιτιβιστικός άθλος: η ρωμαίικη λεβεντοσύνη,

4) **Το ζεύγμα σωβινισμός/εθνικισμός** και συνακόλουθα ο κλειστός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας, σφράγισαν αμετάκλητα την μελλοντική μας πορεία, με επιπόλαιες εθνικές καταστροφές, ατιμωτικές ήττες και βαριές οικονομικές επιβαρύνσεις,

5) **Ο ρυπαρός ορθολογισμός** ή ψευδοορθολογισμός είναι το εφαλτήριο της εύκολης απάτης: δεν είναι τυχαίο ότι το «δικηγορίλικι» ήταν κάποτε το επιφανέστερο επάγγελμα με μεγάλο κοινωνικό κύρος και φυσικά ο κυριώτερος τροφοδότης του δημαγωγικού πολιτικαντισμού,

6) **Η απολιτική υπερπολιτικοποίηση,** το πάθος του νεοέλληνα για την πολιτική, ο έμφυτος τριμπαλισμός του, είναι το καταστάλαγμα ενός πρωτόγονου πολιτικού βίου,

7) **Η ανύπαρκτη κοινωνία των πολιτών** απέναντι σ' ένα υπερδιογκωμένο κράτος, η έλλειψη αυτόνομης κοινωνικής οργάνωσης έξω από τα κυκλώματα της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, κατέδειξε ιστορικά την ανικανότητα του λαϊκού φρονήματος να αποτρέψει εγκληματικές καταχρήσεις της ή να συντομεύσει την επτάχρονη π.χ. μιλιταριστική θητεία της,

8) **Ο αντιδυτικισμός** δεν είναι εν πρώτοις μία παραδοσιακή και παγανιστική στάση προς Ανατολάς. Το δόγμα της «καθ' ημάς Ανατολής» είναι αφ' ενός το γεωγραφικό στίγμα ενός σώματος διχασμένου στα όρια Ανατολής/Δύσης, αφ' ετέρου το αντικατάλοιπο μιας παλαιάς καταστρεπτικής αντίληψης του «ανήκομεν εις τη Δύση». Ο νεοέλληνας φοβάται τη Δύση, κρύβεται πίσω από το ύποπτο άλλοθι της νεοορθοδοξίας και κατά συνέπεια χρεώνεται το στίγμα του Ανατολίτη. Η σύγχυση από ένα σημείο και μετά είναι σχεδόν άλυτη.

Ένα πολύ απλό παράδειγμα: η Χούντα των συνταγματαρχών ήταν το απαύγασμα της δυτικόστροφης πορείας της Ελλάδος, μολαταύτα τα ιδεολογικά σύμβολα που χρησιμοποίησε (ένας ορισμένος ελληνοχριστιανικός πολιτισμός) ήταν βγαλμένα από την ανατολική μας παράδοση.

Εν έτει 1990 στο τέλος της μεταπολίτευσης φαίνεται ότι η διαπίστωση του Αριστοτέλη για το ελληνικό γένος, κρατάει την φρεσκάδα της αλώβητη. Ο εμφύλιος σπαραγμός είναι «αρχαία νόσος» των Ελλήνων, η λογοτεχνικά επονομαζόμενη «αρχαία σκουριά» και φυσικά δεν προτιθέμεθα να την χρεώσουμε μόνο στους νεοέλληνες. Οι τελευταίοι όμως την καλλιέργησαν, επιμελώς. Μόλις από τα πρώτα χρόνια της Επαναστάσεως του '21 άρχισαν οι εθνικές αδελφοκτονίες. Έως τις μέρες μας τα κατακάθια της αναβιώνουν συνεχώς. Κι όμως το ελληνικό γένος και «ελεύθερον» θα ζούσε και δίκαια «πολιτευόμενον» θα ήταν και τη δύναμη του «άρχειν» θα είχε, εάν «μιας τυγχάνον πολιτείας», εάν δηλαδή ήταν πολιτικά ενωμένο.

Τελειώνω με την νεοελληνική εκδοχή του εμφύλιου σπαραγμού διότι πιστεύω ότι στο βαθμό (καλώς ή κακώς) που η τύχη της χώρας — προς το παρόν — κρίνεται από τις πολιτικές αποφάσεις των κυβερνώντων, θα πρέπει να επιτευχθεί αν όχι μία πολιτική ενότητα (πράγμα ίσως εξ ορισμού αδύνατο για την Πολιτική) μία **εθνική ομογενοποίηση** της πολιτικής πρακτικής, ώστε ξεπερνώντας τα κατάλοιπα μιας ξύλινης γλώσσας, να ξεπεράσουμε και το κατώφλι της εθνικής διάλυσης.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ IV

ΚΥΠΡΟΣ 1990

του Ξενοφώντος Κοντιάδη

Ποιος θυμάται σήμερα την Κύπρο; Μόνο απόηχοι φτάνουν από τη σκλαβωμένη Μεγαλόνησο και κάθε χρόνος που περνάει από τον Ιούλιο του 1974 τη βυθίζει στη σιωπή και στη λήθη.

Πόσοι ξέχασαν την Κύπρο — πόσοι τη θυμούνται μόνον όταν χρειάζονται συνθήματα για μικροκομματικές συγκεντρώσεις ή κάποια φόρμουλα για να προκηρύξουν πρόωρες εκλογές «λόγω μείζονος εθνικού ζητήματος;»

Κάτω από το νεφοσκεπή αθηναϊκό ουρανό η ζωή τραβάει την ανηφόρα, νωθρή, παρακμιακή. Απόμακρες οι ειδήσεις από Ανατολή και Δύση, δεν καταφέρνουν να ταράξουν τους εφησυχασμένους καταναλωτές· πιο πέρα, στα επαρχιακά καφενεία οι εναπομείναντες καυγαδίζουν για τους πράσινους και τους βένετους.

Κύπρος 1990. Διακόσιες χιλιάδες πρόσφυγες μακριά απ' τα σπίτια τους, εγκατεστημένοι σε μια εφήμερη μονιμότητα, ενώ το δράμα των αγνοουμένων δεν τελείωσε για χιλιάδες μανάδες, γυναίκες, αδέρφια. Στην πράσινη γραμμή, πίσω απ' τα συρματοπλέγματα, κυματίζει η ημισέληνος. Η πολιτιστική κληρονομιά καταστρέφεται και οι εκκλησίες βεβηλώνονται απ' τους εποίκους που μεταφέρονται απ' τα βάθη της Ανατολίας προς αγανάκτηση των ίδιων των Τουρκοκύπριων. Με τα κυάλια η Αμμόχωστος, πόλη-φάντασμα, διακρίνεται καθαρά: η άσφαλτος στους δρόμους γεμάτη ρωγμές απ' τον καφτό ήλιο, στο μήκος των πεζοδρομίων φυτρώνουν θάμνοι και τα τραπέζια για πρόγευμα ακόμα στημένα τόσα χρόνια μετά...

Πρέπει να πατήσει κανείς στη χώρα της ξεριζωμένης Κύπρου για να αγγίξει λίγα ψήγματα απ' τη χαμένη εθνική μας ταυτότητα, έννοια τόσο καπηλευμένη, τόσο παρανοημένη, τόσο στις μέρες αυτές αγνοημένη. Φτάσαμε στην Λευκωσία στις 4 Μαρτίου, επομένη της σύλληψης του δεκαεφτάχρονου μαθητή Πέτρου Παπαλεοντίου, που η ελληνική καρδιά του δεν άντεξε να βλέπει στην «άλλη όχθη» της διχοτομημένης πόλης την προκλητική τουρκική σημαία υψωμένη εκεί, όχι για να ενισχύει κάποιων το φρόνημα, αλλά για να πληγώνει κάθε στιγμή εκείνους, που πάνω απ' τα σπίτια τους κυματίζει. Περιφρόνησε τις προτεταμένες κάννες των τουρκικών όπλων και προσπάθησε να κατεβάσει το σύμβολο αυτό που του 'καιγε την ψυχή — τώρα μαζί με άλλους τέσσερις νέους περιμένει το παράνομο στρατιωτικό δικαστήριο του Ντενκτάς συνεχίζοντας την πορεία του Ευαγόρα Παλληκαρίδη, του Γρηγόρη Αυξεντίου και των άλλων ηρώων.

Δακρυσμένα τραγουδίσαμε εκεί, ανάμεσα στις χιλιάδες των ξεσηκωμένων νέων της Κύπρου «Πότε θα κάνει ξαστεριά», τους υποσχεθήκαμε να σταθούμε στο πλευρό τους. Γιατί δεν έχουν από κανέναν άλλο να περιμένουν συμπαράσταση τούτοι οι άνθρωποι, όταν τα ψηφίσματα του ΟΗΕ, που προνοούν ανάμεσα στα άλλα την επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους, μένουν κενό γράμμα κι όλα τα κράτη του κόσμου ανέχονται την Τουρκία να αγνοεί προκλητικά τη βούλησή τους. Κι ωστόσο κατά την κατάθεση στεφάνου στον 'Αγνωστο Στρατιώτη από τον κ. Οζάλ μόνο 50 απελπισμένοι Κύπριοι διαδήλωσαν τη διαμαρτυρία τους. Αν ήταν χίλιοι, δέκα, εκατό χιλιάδες, ποιο θα ήταν το μήνυμα;

Είναι καιρός να συνειδητοποιήσουμε τις εθνικές ευθύνες, το χρέος, τους εθνικούς κινδύνους. Πολλοί εφησυχάζουν, αδιαφορούν, λένε: τα 'χουμε ξανακούσει. Πώς όμως μπορούμε να κοιτάξουμε σήμερα στα μάτια τα αδέρφια μας απ' την Κύπρο; Είναι πικρό, αλλά μήπως είμαστε εμείς που αύριο θα κλαίμε πρόσφυγες κι αγνοουμένους;

Η Ν.Κ. υπόσχεται, ως ελάχιστη συμβολή, να ετοιμάσει σύντομα ένα αφιέρωμα στο πρόβλημα της Κύπρου, γιατί κάθε μέρα που περνάει είναι σε βάρος μας.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ:
Το περιοδικό των νέων ιδεών

Αντικρύζοντας την Κοινωνία μας

του Λεωνίδα Καβάκου

Οντας στον τελευταίο χρόνο της δεκαετίας του '80, νοιώθω τρομοκρατημένος **αντικρύζοντας την κοινωνία μας** από πολιτισμική πλευρά, μια κοινωνία που κατά τα άλλα μας παρέχει λίγο ως πολύ μια σχετική ασφάλεια, υλικές απολαύσεις και μια πλούσια εναλλαγή παραστάσεων, οι οποίες όμως δεν λειτουργούν έτσι ώστε να πούμε ότι ο σημερινός άνθρωπος είναι ικανοποιημένος ή ολοκληρωμένος. Και το λέω αυτό, γιατί, πώς θα μπορούσε να ονομαστεί ολοκληρωμένος ο άνθρωπος που είναι δούλος των υλικών αγαθών τα οποία ακριβώς δημιούργησε για να τον υπηρετούν; Κανείς δεν θα αρνηθεί ότι η υπερκατανάλωση υφίσταται για να ικανοποιήσει περισσότερο (συναισθηματικές ανάγκες που μέσω αυτής ικανοποιούν με φθοροποιό τρόπο) μια ανεκπλήρωτη ανάγκη «ανακάλυψης» παρά για να ικανοποιήσει απλά την αίσθηση της ακμής που μας παρέχει η αφθονία. Και λέω την ανάγκη «ανακάλυψης» ανεκπλήρωτη, γιατί «ανακάλυψη» σημαίνει δημιουργική ανάληψη των ερεθισμάτων και των πληροφοριών από το εξωτερικό περιβάλλον και όχι την παθητική απορρόφησή τους. Διότι περί παθητικής απορρόφησης πρόκειται, αν κάποιος σπαταλά αδρά το χρόνο του σκεπτόμενος τι προϊόντα πολυτελείας, ψυχαγωγίας και άτοπης κοινωνικής προβολής θα του... ταίριαζαν! Άμεσο αποτέλεσμα της έλλειψης διακριτικοτητας μεταξύ των διακοσμητικών από τα επιτακτικά ζητήματα είναι η απευαισθητοποίηση του ανθρώπου από τα κοινωνικά προβλήματα, η απλή κριτική απέναντι στο πρόβλημα «ναρκωτικά», η φυγή απέναντι στο χουλιγκανισμό, η υπνωτική απάθεια απέναντι στην καταστροφή της φύσης, η αδιαφορία που προκαλεί η εμπορικοποίηση των πάντων και τα δόγματα, «διακρίνω πίσω από κάθε πράξη το συμφέρον» και «... πίσω από κάθε αίσθημα τη σάρκα». Και το τραγικώτερο είναι ότι ενώ όλοι μέσα μας θέλουμε να αντιδράσουμε, να βρούμε λύσεις ή να βοηθήσουμε, δεν είμαστε καθόλου προετοιμασμένοι, άρα αδύναμοι. Κι αυτό γιατί δεν υπάρχει η κατάλληλη πληροφόρηση και η κατάλληλη παιδεία. Παιδεία όμως, όχι μόνο ως προς το τί πρέπει να μάθουμε, αλλά και πώς και σε τι αυτό θα μας χρησιμεύσει.

Με άλλα λόγια, μια παιδεία λιγότερο θεωρητική (ακόμα και στα θεωρητικά μαθήματα), που θα εκθέτει τα προς μάθηση δείχνοντας συγχρόνως την σχέση τους με την καθημερινή ζωή, που δεν θα δίνει τόση βαρύτητα στην ειδίκευση τονίζοντας έτσι τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, έστω και αν είναι του ιδίου επιπέδου. Και το έργο της οποίας θα συμπληρωνόταν και ενισχυόταν από διαφορετικά προσανατολισμένα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία θα εκπλήρωναν μια αποστολή περισσότερο ενημερωτική, μορφωτική, παρά κυρίως ψυχαγωγική. Και δεν χρειάζεται να αναφερθεί η εμπορικοποίηση και οι συνέπειές της, κυρίως η ολοκληρωτική ισοπέδωση των ανθρωπίνων αξιών και η ανησυχητική πτώση του επιπέδου των ανθρωπίνων σχέσεων. Σχέσεις που δημιουργούνται με κριτήρια όπως η επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση, η οικονομική άνεση, το συμφέρον γενικότερα, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα το σεβασμό στην καθ' εαυτήν ανθρώπινη ύπαρξη, αναγκαία συνθήκη για την επιτυχία της επικοινωνίας, που αποτελεί τον απώτερο και πραγματικό σκοπό κάθε υγιούς σχέσης. Και όταν αυτό μεταφερθεί σε περιεκτικότερο κοινωνικό επίπεδο γίνεται φανερό ότι ο σεβασμός μεταφράζεται σε ευρύτερη κοινωνική πρόνοια. Πράγμα το οποίο σημαίνει και προϋποθέτει μεγαλύτερη δικαιοσύνη που δεν είναι μονάχα ένας νόμος επιβεβλημένος από την πολιτεία, αλλά και η μόρφωση και η ωριμότητα των πολιτών προκειμένου να τον δεχθούν. Είναι απαραίτητη λοιπόν η τόνωση της πνευματικής ζωής έτσι ώστε να αναπτυχθεί από τη μια η κριτική ικανότητα του ανθρώπου που θα τον κάνει να εννοήσει τη σημασία και την αναγκαιότητα των νόμων και απ' την άλλη η ενεργητική συμμετοχή του στις τέχνες σαν έκφραση του ωραίου και όχι πια του αναγκαίου. Ενεργητική συμμετοχή στις τέχνες δεν σημαίνει απαραίτητα ειδίκευση σ' αυτές. Αυτό γιατί ενεργητική συμμετοχή είναι πιστεύω, η υπερίσχυση της κατά πλάτος άντλησης-πληροφοριών και μεταλλαγή και έκφρασή των, μέσα από μια δημιουργική ή αναδημιουργική τέχνη, ενώ ειδίκευση είναι η στενή-και-κατά-βάθος άντληση πληροφοριών με αποτέλεσμα εκφράσεις στενού ορίζοντος. Δεν προσπαθώ μ' αυτόν τον τρόπο να κάνω πολεμική εναντίον της ειδίκευσης η οποία μας έχει οδηγήσει, ειδικά στις επιστήμες, σε λαμπρά επιτεύγματα, αλλά σε μεγάλη κλίμακα, δεν θα ήταν συμφέρον για μια κοινωνία, την τέχνη η οποία προσπαθεί να πλατύνει τον (πνευματικό) ορίζοντα των μελών της, να τα ειδικεύει, περιορίζοντάς τα έτσι, μέσα σε πολύ στενά πλαίσια.

Τι μένει λοιπόν να κάνει η κοινωνία για την πραγμάτωση των σκοπών αυτών;

Ό,τι έκανε πάντα! Να δημιουργήσει θεσμούς, νόμους, τα πλαίσια δηλαδή μέσα στα οποία θα οικοδομηθεί το αύριο, όπου θα ανθίσει η πνευματική ζωή, οι ζωντανές ανθρώπινες σχέσεις, η καλλιτεχνική δημιουργία, όπου ο άνθρωπος θα πάψει να ζει το χθες, το αύριο ή... το σήμερα, αλλά θα ζει το «πάντοτε», όταν θα πάψει να βαυκαλίζεται στο φαύλο κύκλο της νοητής διαφοροποίησης, αλλαγής, προόδου (ίσον μανίας για εξέλιξη) και θα την πραγματοποιήσει (αν το νομίζει τόσο απαραίτητο).

Ο Φ. ΦΟΥΚΙΓΙΑΜΑ, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ (ΜΕΡΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ)

Του Μελέτη Η. Μελετόπουλου

Σε πρόσφατο, επεξηγηματικού μάλλον χαρακτήρα, άρθρο του, ο αμερικανοϊάπων Φουκιγιάμα διευκρινίζει ότι με τον όρο «τέλος της ιστορίας» εννοεί όχι το τέλος των παγκοσμίων γεγονότων, αλλά «το τέλος του προβληματισμού για τις αρχές που θα διέπουν την πολιτική και κοινωνική οργάνωση μιας χώρας», τέλος που επήλθε χάρις στην «συναίνεση γύρω από τις αξίες της φιλελεύθερης Δημοκρατίας ως την τελική μορφή διακυβέρνησης». («ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», 14.1.1990, 6.13).

Τίθενται όμως ορισμένα ερωτήματα, τα οποία θα έπρεπε να είχαν απαντηθεί από τον κ. Φουκιγιάμα, ***πριν*** *αυτός προσπαθήσει να ισχυρισθεί ότι τελειώνει η Ιστορία, έτσι άδοξα, απλά, χωρίς έστω κι έναν καταποντισμό για το θεαθήναι.*

1. Μπορεί να επέλθει τέλος της Ιστορίας χωρίς να έχει επέλθει τέλος της ανθρώπινης ζωής; μπορεί δηλαδή να υπάρχουν ακόμα στη γη άνθρωποι —για να μην θίξουμε το ζήτημα της Ιστορίας στην διαπλανητική της διάσταση — να ζουν, να κινούνται, να αναπαράγονται, να ***σκέπτονται, να δημιουργούν,*** *χωρίς να παράγουν ιστορία; τί εννοούμε με τον όρο «Ιστορία»; αποκλείουμε την ιστορία του πολιτισμού; μα κι αν ακόμα σταματήσει η πολιτική ιστορία, δεν θα εξακολουθήσει να υπάρχει πολιτιστική ιστορία; αυτή δεν είναι άραγε Ιστορία;*

2. Ο κ. Φουκιγιάμα λοιπόν μας λέει ότι μιας και τελείωσε η (εβδομηκονταετής μόλις) λυσσαλέα διαμάχη ανάμεσα στο μοντέλο του οικονομικού φιλελευθερισμού και σ' αυτό του υπαρκτού σοσιαλισμού, με αναμφισβήτητη νίκη του πρώτου — και μάλιστα νίκη διπλή, μιας και ο υπάρχων σοσιαλισμός κατέρρευσε μόνος, χωρίς στρατιωτική επέμβαση, όπως γινόταν συνήθως μέχρι σήμερα, — μας λέει λοιπόν ότι με το που τελείωσε αυτή η κοινωνικοοικονομική διένεξη, τελείωσε και η Ιστορία. Μα για πείτε μας, κ. Φουκιγιάμα, τελείωσε τάχα και η εξίσου σκληρή διαμάχη ανάμεσα στον ***πολιτικό*** *φιλελευθερισμό, την* ***Ελευθερία*** *δηλαδή, με κεφαλαίο «Ε», και τους κάθε μορφής ολοκληρωτισμούς, αυταρχισμούς, συγκεντρωτισμούς, καταπιέσεις; Γιατί, άλλο οικονομικός φιλελευθερισμός, που αναμφισβήτητα υπερίσχυσε του κρατικισμού μοντέλου (αυτό ακριβώς θεωρείτε «τέλος της Ιστορίας», αυτή την υπερίσχυση), κι άλλο πολιτικός φιλελευθερισμός, ελευθερία και δικαιώματα, που παλεύουν πάντα και μάλιστα δεν έχουν ακόμα αξιωθεί να δώσουν κατά μέτωπο μάχη, αλλά παραμένουν στο αντάρτικο, εναντίον των διαφόρων Στρατηγών αλά Πινοσέτ ή Εβρέν ή Καντάφι (αν και αυτός είναι Συνταγματάρχης), εναντίον όμως και διαφόρων αποικιοκρατών και νεο-αποικιοκρατών, εναντίον οργουελιανών συστημάτων ελέγχου και παρακολούθησης των πάντων, εναντίον κάθε διεστραμμένης χρήσης της τεχνολογίας και κάθε επέμβασης στην ανθρώπινη φύση και διάνοια, εναντίον κάθε πλυσίματος εγκεφάλου, κάθε ύποπτης τεχνικής των «Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας», βασισμένης στην σύγχρονη δυτική — δυτικότατη μάλιστα — επιστήμη της Επικοινωνίας και της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Και μην μας πείτε, κ. Φουκιγιάμα, ότι τέτοια δεν υπάρχουν στην Δύση, γιατί* ***αυτή είναι η Δύση,*** *ή τουλάχιστον μία σημαντική πλευρά της. Άρα μιλάμε για νίκη του οικονομικού και όχι του πολιτικού φιλελευθερισμού, κι αυτό πρέπει να το έχουμε ξεκαθαρίσει, πριν από οιαδήποτε συζήτηση.*

3. Κι άλλωστε, για ποιό ***ενιαίο μοντέλο*** *μιλάμε, κ. Φουκιγιάμα, ότι υπερίσχυσε; Πείτε μας: ανήκουν στο ίδιο μοντέλο οι ΗΠΑ (η πατρίδα σας), η Τουρκία και η Χιλή; η Πορτογαλία, η Ιαπωνία (η μακρυνή πατρίδα σας) και η Καμπότζη; ή η Ινδία, η Σαουδική Αραβία και η Ελλάδα; Είναι όλα αυτά δείγματα ενός και μοναδικού συστήματος; στις ίδιες οικονομικές αρχές στηρίζονται;*

4. Όμως να φθάσουμε καλύτερα στο βάθος της σκέψης του κ. Φουκιγιάμα, στο φιλοσοφικό της υπόβαθρο: όταν υπερισχύει ένα πολιτικό οικονομικό σύστημα, ένα οποιοδήποτε σύστημα στον κόσμο, τελειώνει η Ιστορία; Μα πολλές φορές στην Ιστορία, μέχρι σήμερα, κατίσχυσε κάποιο μοντέλο, έναντι των άλλων (σύμφωνοι, όχι με εθελούσια αυτοκαταστροφή των αντιθέτων του, όπως σήμερα, αλλά με στρατιωτική επέμβαση), αλλά για σκεφθείτε; πόσους αιώνες κυβερνήθηκε η Ευρώπη από τον σκοταδισμό και την ελέω Θεού Μοναρχία, όταν χρειάσθηκε η αναδίφηση των αρχαίων για να επανεφευρεθεί η Δημοκρατία — ή πόσες χιλιετηρίδες κυβερνήθηκε ο κόσμος κάτω από την απόλυτη εξουσία των Φυλάρχων. Δεν υπήρχε Ιστορία τότε; βρισκόμαστε σε στασιμότητα; Και μπορούμε έτσι, απλά να περιορίσουμε την έννοια της Ιστορίας στην αέναη διαμάχη πολιτειακών ή οικονομικών μοντέλων, που και μόνη η αλληλοσύγκρουσή τους παρήγαγε Ιστορία και που μόλις τελικά κάποιο μοντέλο υπερίσχυσε «οριστικά» τότε μας τελείωσε και η Ιστορία;

5. Μιας όμως κι ο κ. Φουκιγιάμα κάνει φουτουρισμό, ας τον ακολουθήσουμε: είναι δεδομένο ότι η Ανατολή θα εξελιχθεί βάσει του δυτικού προτύπου; μήπως εβδομήντα χρόνια υπαρκτοσοσιαλιστικής εμπειρίας δημιουργήσουν ποικίλες αγκυλώσεις; προσέξατε τί είπε ο Πιέτρε Ρομάν, Πρωθυπουργός της Ρουμανίας; το παραθέτω: «Δεν μπορούμε να περάσουμε έτσι απλά στην οικονομία της αγοράς. Δεν μπορούμε να δώσουμε εντολή στις κρατικές επιχειρήσεις: «κάντε ό,τι θέλετε», γιατί τότε θα επικρατήσει

το χάος». Θα μας αντιτείνει ο κ. Φουκιγιάμα: «μα θα πάνε εκεί οι δυτικές επιχειρήσεις να εγκαταστήσουν την καπιταλιστική τάξη». Έτσι απλά όμως θα πάνε; οι εγχώριες δομές, έτσι απλά θα ωνησθούν από την Δύση; και οι νοοτροπίες; και τα ήθη; και η ψυχολογία; και ο εθνικισμός; προπαντός: **και ο εθνικισμός; αυτόν πως θα τον αγοράσετε;**

6. Είπατε κ. Φουκιγιάμα ότι τελικώς υπερίσχυσε το φιλελεύθερο μοντέλο, δηλαδή — εννοείτε — ο καπιταλισμός. Σας ερωτώ όμως: έχουμε μία διαμάχη, θεωρητική πρώτα, μεταξύ του Μαρξ και των απολογητών του οικονομικού φιλελευθερισμού και στην συνέχεια, μετά το 1917, μεταξύ του υπαρκτού σοσιαλισμού της Ανατολής και του υπαρκτού καπιταλισμού της Δύσης. Το 1989 από τον στίβο έφυγε παραιτούμενος της συνέχειας του αγώνα ο υπαρκτός σοσιαλισμός. Οι δύο αντίπαλοι όμως είναι οι ίδιοι μ' αυτούς του 1938 και του 1945; Και καλά ο αρτηριοσκληρωτικός κομμουνισμός, είναι ίσως ο ίδιος — ο σημερινός με τον παληό —, όμως τί σχέση έχει ο καπιταλισμός του 1917 και του 1938 και του 1950 ακόμα, με τον καπιταλισμό τού σήμερα; Πόσες μεταμορφώσεις υπέστη για να φθάσει να γίνει ένα ανεκτό οικονομικό σύστημα; Αυτός δεν αυτοκαταργήθηκε, εκ των ένδον βέβαια, σιγά-σιγά, εξελικτικά, όσο ο κομμουνισμός το έκανε απότομα και θεαματικά; μήπως τελικά τα δύο συστήματα έλθουν, το ένα αυτοεξελισσόμενο και το άλλο αυτοκαταργούμενο ως ένα σύστημα, που θα έχει τόση σχέση με τον καπιταλισμό του 1929 όση και με τον κομμουνισμό του 1917;

7. Για να κάνουμε κι εμείς μερικά μελλοντολογικά ερωτήματα: παράγει ή δεν παράγει οικολογικές καταστροφές αυτό το σημερινό καπιταλιστικό σύστημα; αυτές οι καταστροφές προέρχονται ή δεν προέρχονται από την ίδια την βάση του, τον πυρήνα του, δηλαδή την χρήση των πρώτων υλών του Πλανήτη, **της σάρκας του Πλανήτη,** και της μεταποίησής τους σε βιομηχανικά προϊόντα; εάν θελήσει ο καπιταλισμός να επιβιώσει ως είδος, δεν θα προκαλέσει την αντίδραση τού μέρους της Ανθρωπότητας που θέλει να επιζήσει σ' ένα υγιές περιβάλλον, ή που απλώς θέλει να επιζήσει; κι αν θελήσει το καπιταλιστικό σύστημα να μεταλλαχθεί, ώστε να μην μολύνει και να είναι συμβατό με την ανθρώπινη ζωή, δεν θα πάψει να είναι καπιταλιστικό, μεταποιημένο σε κάτι το νέο; δεν θα πάψει να είναι καπιταλιστικό, με την σημερινή έννοια του όρου, αφού θα πρέπει ν' αλλάξει τις ίδιες τις δομές του; αυτή η μεταμόρφωση δεν θα είναι ιστορική, **με την έννοια που ο κ. Φουκιγιάμα δίνει στον όρο,** με την περιορισμένη έννοια της εναλλαγής των οικονομικών συστημάτων; πώς θα σταματήσει τότε ποτέ η Ιστορία, κ. Φουκιγιάμα; δεν μάθατε στο Πανεπιστήμιο ότι κάθε κατάσταση περιέχει το σπέρμα της μελλοντικής κατάργησής της; δεν το διαπιστώσατε εσείς, ένας ιστορικός ερευνητής, στο πανόραμα της ανθρώπινης ιστορίας; Δεν είναι αυτό περισσότερο από ποτέ εμφανές στον καπιταλισμό και στις οικολογικές αντιφάσεις του; Άλλωστε, δεν διαπιστώσατε ότι το πλαγκτόν της Αδριατικής ήταν ένα τεράστιο χτύπημα **του καπιταλισμού εναντίον του καπιταλισμού,** των δομών του εναντίον των συμφερόντων του, όταν τα εργοστάσια έκαναν τα ξενοδοχεία να κλείσουν, όταν ο δευτερογενής τομέας ήρθε σε σύγκρουση με τον τριτογενή;

8. Τί είναι η Ιστορία; ο αγώνας των ανθρώπων για την συνεχή βελτίωση της κατάστασής τους; η διαμάχη των ποικίλων συμφερόντων; ο αγώνας για την εξουσία; ό,τι κι αν είναι κ. Φουκιγιάμα, η Ιστορία, θάπρεπε νάχετε καταλάβει ότι βρίσκεται βαθειά μέσα στην ανθρώπινη ψυχή. Οι παράγοντες που την δημιουργούν ανήκουν στην ψυχολογία και στην βιολογία του ανθρώπου, όσο και στα υλικά δεδομένα του κόσμου που τον περιβάλλει και για να σταματήσει η Ιστορία θα πρέπει πρώτα να εξαφανιστεί ο άνθρωπος ή θα πρέπει ο άνθρωπος να πάψει να έχει ανασφάλειες, ανησυχίες, συμφέροντα, φιλοδοξίες, πράγμα που είναι το ίδιο με το να εξαφανιστεί ο άνθρωπος.

Ακόμη, το τέλος της Ιστορίας, που και αυτό θα είναι ένα ιστορικό γεγονός, θα μπορούσε να επέλθει μόνον από μια τεράστια φυσική καταστροφή ή από την ίδια την δράση του ανθρώπου. Ακόμα όμως θυμόμαστε — στο πανανθρώπινο υποσυνείδητό μας, τον κατακλυσμό και την ιστορία του Νώε: έστω κι ένα ζευγάρι ανθρώπων είναι δυνατόν να ξαναπλάσει την ανθρωπότητα από την αρχή. Αυτός ο μύθος ισχύει ως ανθρώπινη απάντηση στον πρώτο κίνδυνο, της φυσικής καταστροφής. Για την δεύτερη περίπτωση, της αυτοκαταστροφικής περιπέτειας — του πυρηνικού ή όποιου άλλου οικολογικού ολέθρου, για να μιλάμε πιο συγκεκριμένα — μέχρι σήμερα το μόνο που μας δίδαξε η Ιστορία είναι πως ξέρουμε, με άφθαστη επιτυχία, να ισορροπούμε στο χείλος του γκρεμού.

ΔΙΕΘΝΗ ΡΕΥΜΑΤΑ

Η κρίση του μοντερνισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα

Μάρκο Τάρκι
Από το γαλλικό περιοδικό «Κρίσις»

Η έκφραση «κρίσης της δημοκρατίας» στη διάρκεια των είκοσι χρόνων που μας χωρίζουν από το Μάϊο του 1968, χρησιμοποιήθηκε τόσο συχνά ώστε στερείται πλέον συγκεκριμένης έννοιας. Η πληθωριστικότητα λοιπόν του όρου, τόσο στο λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών, όσο και στο επίπεδο της επικοινωνίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, υποχρεώνει όλους αυτούς που απασχολούνται με τον προσδιορισμό και την περιχαράκωση της ουσίας αυτής της κρίσης στην προσφυγή σε συνώνυμα ή σε περιφράσεις: γίνεται κατά συνέπεια λόγος για «όρια», «διλήμματα», «υποσχέσεις ανεκπλήρωτες» της μορφής αυτής πολιτικού καθεστώτος[1]. Όλα εκτυλίσσονται σαν να είναι καθολική σχεδόν η συνειδητοποίηση της διαδικασίας παρακμής, που πλήττει σήμερα τα φιλελεύθερα καθεστώτα των «αναπτυγμένων χωρών», χωρίς να επιτυγχάνεται εν τούτοις η αναγνώριση της πρωτογενούς αιτίας ή του κεντρικού πυρήνα, και άρα και των θεραπευτικών μέσων στα οποία θα μπορούσε να γίνει άμεση προσφυγή.

Μία κρίση χωρίς κριτική;

Τα συμπτώματα του συνδρόμου αναστατώσεως που δημιουργείται στα δυτικά πλουραλιστικά συστήματα δεν είναι λιγότερο εμφανή. Αφενός, η αναταραχή αυτή εκφράζεται με τους υπερτροφικούς τεμαχισμούς και την αποσυναρμολόγηση του κοινωνικού ειρμού, από την διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ των ατόμων και των ομάδων και από την εκκόλαψη μιας διαρκούς μικροδιαμάχης η οποία, μη επιτυγχανομένης της εξάλειψής της διαταράσσει τη λειτουργία της δημόσιας ζωής. Αφετέρου, σε όλο και σημαντικότερα τμήματα του πληθυσμού παρατηρείται ανάπτυξη μιας σαφούς αντιδράσεως στην κατάσταση αυτή των πραγμάτων με την αποστασιοποίηση από τους θεσμούς, την περιφρόνηση της πολιτικής τάξεως στο σύνολό της (όλα τα χρώματα σύμμεικτα) και την εκδήλωση μιας όλο και βαθύτερης απάθειας έναντι όσων αφορούν τη δημόσια ζωή.

Αυτό το θλιβερό θέαμα προκαλεί ανησυχίες όχι μόνο στους θεωρητικούς του φιλελεύθερου πλουραλισμού, αλλά και σε όλους εκείνους που πιστεύουν ότι ο πνευματικός πλούτος και η (πνευματική) δημιουργικότητα των εθνών και των λαών εκφράζεται κατά πρώτον στην ικανότητά τους συμμετοχής στην οικοδόμηση ενός κοινού πεπρωμένου και διαμορφώσεις τους σε ειδικά υποκείμενα έχοντα συνείδηση της ιστορίας τους. Θα ήταν λάθος να υποτιμήσομε τον κίνδυνο παθολογικής εξασθένισης αυτής της καταστάσεως, βασιζόμενοι στο επίπεδο υλικής ευμάρειας την προσέγγιση του οποίου επιτρέπει το Κράτος-Πρόνοια, ή στην εξουσία εξομαλύνσεως που διαθέτουν τα μέσα μαζικής ενημερώσεως και την οποία επικαλούνται οι προφήτες της «σιωπηρής επαναστάσεως»[2]. Γιατί η κοινωνική διαμάχη δεν περιορίζεται πλέον μόνο εντός του πλαισίου των παραδοσιακών συλλογικών πρωταγωνιστών (κόμματα, συνδικάτα) παρά πλήττει και κάθε πολίτη ατομικά θεωρούμενο, ωθώντας τον προς μία σειρά διεκδικήσεων (μισθών, κοινωνικής ασφάλισης, διοικητικών εγγυήσεων επαγγελματικής καταστάσεως, κλπ.) οι οποίες οδηγούν όλο και περισσότερο προς την ατομικότητα και απαλείφουν από τις συνειδήσεις την ιδέα του συλλογικού συμφέροντος, του «κοινού αγαθού» που υπερβαίνει τα ατομικά συμφέροντα, ιδέα εντούτοις αποτελούσα τη βάση της έννοιας της δημοκρατίας, στο μέτρο που αυτή παραπέμπει στην έννοια του «λαού» (δήμος).

Η ασυνειδησία με την οποία υποδέχθηκε, σχεδόν πάντα, η δυτική πολιτική κοινωνία την εξέλιξη αυτή των κοινωνικών συγκρούσεων κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας εκπλήσσει μόνο εκείνους που λησμόνησαν τις εμφαντικές διακηρύξεις των κυβερνήσεων όσον αφορά τις υποτιθέμενες αρετές της «αναπτύξεως» και συγκεκριμένα της τεχνολογικής και παραγωγικής ή τις θαυματουργικές δυνατότητες της οικονομίας της αγοράς. Υπογράφοντας μία αναλυση, χονδροειδώς ταξική, της κοινωνικής στρωματοποιήσεως στις πλέον προοδευμένες οικονομικά χώρες, οι τεχνοκράτες και οι κατασκευαστές κυβερνητικών προγραμμάτων χρησιμοποίησαν στην πραγματικότητα όρους μεγάλων τομέων απασχολήσεων πολιτικής επενδύσεων, στοχεύοντας σε περιθωριακές αναδιανομές πλούτου και στη διευθέτηση των μηχανισμών του «κοινωνικού κράτους», κριθείσες ικανές να ελαφρύνουν με ακρίβεια τις τσέπες όπου επρόκειτο να συσσωρευθούν οι πιέσεις. Εμπιστευόμενες αυτή τη φιλοσοφία, οι φιλελεύθερες διευθύνουσες τάξεις επιβεβαίωσαν την υπεροχή της οικονομίας έναντι της πολιτικής και παραμέλησαν εντελώς τα προβλήματα εθνικής ταυτότητας, πολιτιστικής ανεξαρτησίας, λαϊκής κυριαρχίας και εντάξεως των μαζών στο Κράτος. Με άλλες λέξεις, καλλιέργησαν την παγκόσμια ουτοπία ενός «κόσμου μοναδικού» (Ένας

Μάρκο Τάρκι: *Λέκτωρ πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας. Διευθυντής των περιοδικών "Transgressioni" («Παραβάσεις») και "Diorama Litterario" («Φιλολογικό Διόραμα»). Συγγραφεύς του "Partito unico e dinamica autoritaria" («Μονοκομματισμός και αυταρχική δυναμική») εκδ. «Ακρόπολις», Νεάπολις 1981. Προετοιμάζει ένα δοκίμιο επί της κρίσεως των συλλογικών ταυτοτήτων στον 20ό αιώνα, με τίτλο "La rivoluzione legale. Crisi delle identitá colletive e crollo della democratia in Italia o Germania" («Η επανάστασις του δικαίου. Κρίσις των συλλογικών ταυτοτήτων και κατάρρευσις της δημοκρατίας στην Ιταλία και την Γερμανία»).*

Κόσμος) και συνετέλεσαν στο να συνοψισθεί η πολιτική λειτουργία σε μία διοικητική διαχείριση, τονωθείσα από τη διακύμανση των χρηματιστηριακών συναλλαγών και των συναλλαγματικών ισοτιμιών που θα αποφάσιζε πλέον για τα κυβερνητικά προγράμματα και την τύχη των συνασπισμών.

Αυτά τα σενάρια δεν πραγματοποιήθησαν. Αντίθετα, είναι οι απρόβλεπτες συνέπειες της τεχνολογικής ανάπτυξης αυτές που προετοίμασαν την κρίση. Οι κοινωνικές κατηγορίες που είχαν κυριαρχήσει στη σκηνή έως τη δεκαετία του '60 (κυρίως η εργατική τάξη) παρουσίασαν μεγάλη εξέλιξη ή αντίθετα, σημάδια παρακμής, ενώ άλλες κατελάμβαναν τη θέση τους (αναφέρομε ενδεικτικά τους ασχολούμενους με την πληροφορική). Παράλληλα, επεκτάθηκε η εκπαίδευση και αυξήθηκε ο αφιερωμένος στη διασκέδαση χρόνος, μειωνομένου του αριθμού ωρών εργασίας. Η σημαντικότερη συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν η ανακάλυψη, από τους κατοίκους των αναπτυγμένων χωρών, όλων των προβλημάτων που άπτονται της «αντιστρόφου πλευράς της προόδου» και συνδέονται με το θέμα της ποιότητας ζωής, ενώ στις αναπτυσσόμενες χώρες, ενώπιον της εισβολής του αμερικανικού τρόπου ζωής (american way of life), παρατηρήθηκε επιβεβαίωσης του δικαιώματος στην εθνική ατομικότητα και η θεματική της «επιστροφής στις ρίζες» των αυτόχθονων πολιτισμών.

Η επίταση λοιπόν της περιπλοκότητας των μεταβιομηχανικών κοινωνιών, που και γι' αυτήν σπανίως είχαν διατυπωθεί προβλέψεις, αύξησε (αντί να μειώσει) τις πιθανότητες και τους κινδύνους κρίσεως. Παρά τον πολλαπλασιασμό των οργάνων ελέγχου των κοινωνικών συγκρούσεων, των τόπων διαβουλεύσεων (όπου αναπτύσσεται το προσφιλές στους σύγχρονους πολιτειολόγους bargaining), των διαιτητικών διαδικασιών, η λειτουργική περιπλοκότητα των συστημάτων που διέφυγαν του πλαισίου της «τρίτης βιομηχανικής επαναστάσεως» προκάλεσε την κατάρρευση των κατεστημένων κοινωνικών ταυτοτήτων, τη στιγμή μάλιστα που πολλαπλασιάζονταν οι τριβές μεταξύ της πλειονότητος των μικροομάδων των οποίων η συνεργασία θεωρείται απαραίτητη για τη διατήρηση μιας ορισμένης σταθερότητος στο εσωτερικό κάθε οργανωμένου συνόλου. Εν τέλει, παρατηρήθηκε εξάπλωση, κυρίως στους νέους, εντόνων ανησυχιών όσον αφορά το νόημα της συλλογικής εμπειρίας, ανησυχιών που συχνά μεταφράζονται σε διεκδίκηση αμεσότερων μορφών συμμετοχής στη δημόσια ζωή. Αντιπαρατιθέμενη έτσι στη δράση των κομμάτων και των παραδοσιακών πολιτικών ανδρών, εκδηλώνει η αστική κοινωνία την επιθυμία της να κατευθύνει και να ελέγξει την πολιτική κοινωνία μέσω μιας πληθώρας νέων κοινωνικών κινημάτων, όπως είναι οι οικολογικές ομάδες, οι «πρωτοβουλίες των πολιτών», οι οργανώσεις που αξιώνουν μια γλωσσική, πολιτιστική, εθνική, θρησκευτική αυτονομία, κλπ.

Αλλά και πέραν ορισμένων καταγγελιών του φαινομένου, που σημαίνουν συναγερμό και επιτείνουν τις εντυπώσεις, ο κίνδυνος αποδέσμευσης των πολιτών από τους θεσμούς είναι προφανής. Μένει όμως αναπάντητο το ερώτημα, αν δηλαδή πρόκειται για λογική συνέπεια της εξέλιξης της πολιτικής αντιπροσωπεύσεως, η οποία επιδιώκει διαρκώς εντονότερα να αφαιρεί από τους πολίτες την άμεση ευθύνη όσον αφορά τον έλεγχο των αποφάσεων, και να την αναθέτει συστηματικά στους «ειδικούς» και στα «ενδιαφερόμενα πρόσωπα»[3], ή αν πρέπει να συνάγουμε το καταστροφικό συμπέρασμα ότι η αστική κοινωνία θα δυσκολεύεται όλο και περισσότερο να εκφρασθεί μέσα σε έναν κόσμο όπου γίνεται συχνή επίκληση του φάσματος της τεχνοκρατίας[4].

Δεν είναι ευχερής μία απόλυτη απάντηση στο ερώτημα αυτό, γιατί στις ημέρες μας η δυνατότητα εσωτερικού μετασχηματισμού των δημοκρατιών παραμένει πεδίο ανεξερεύνητο. Τα τελευταία πενήντα έτη, η κρίση της δημοκρατίας δεν συνοδεύεται πλέον από τη θετική κριτική της. Τραυματισμένοι από το σοκ των δύο παγκοσμίων πολέμων, οι πολιτειολόγοι εμφαίνουν μία απότομη διακοπή διαλογισμού όσον αφορά τις ανεπάρκειες των φιλελευθέρων τύπων διαχείρισης της εξουσίας. Κατέστη μάλιστα το θέμα ταμπού. Οι ρωμαλέες σελίδες των θεωρητικών του αντικοινοβουλευτισμού — Σορέλ (Sorel), Λε Μπόι (Le Boy), Μόσκα (Mosca), Παρέτο (Pareto), Μικέλς (Michels) — μόλις που επιτυγχάνουν την έξοδό τους από τη λήθη και, πριν ακόμη τους υποδεχθεί για να συζητήση μαζί τους, η επιστημονική κοινότητα θεωρεί καθήκον της να τους εξορκίσει, τονίζοντας τον «έωλο» και «παρωχημένο» χαρακτήρα τους. Η προσφυγή λοιπόν σε αυταρχικές λύσεις παρουσιάζεται ως η μόνη δυνατή εναλλακτική λύση — μία εναλλακτική λύση άλλωστε απαράδεκτη —στο δυτικό φιλελευθερισμό, και η απειλή, επικειμένης εξαφανίσεως των αστικών ελευθεριών αντιτίθεται άμεσα σε οποιαδήποτε κριτική των αδυναμιών και των αντιφάσεων της τυπικής δημοκρατίας.

Ακόμη και το θέμα της συζητήσεως δεν ορίζεται με σαφήνεια, γεγονός που δεν ευνοεί προφανώς το διάλογο των διανοουμένων. Επειδή για τον Αλαίν ντε Μπενουά (Alain de Benoist)[5], η αυθεντική, ετυμολογική έννοια της λέξεως «δημοκρατία» είναι «εξουσία του λαού», ήτοι «η εξουσία ενός οργανικού συνόλου σχηματισθέντος από την ιστορία στο πλαίσιο μιας ή περισσοτέρων δεδομένων πολιτικών ενοτήτων», δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για δημοκρατία στοχεύοντας το χαρακτηρισμό των συγχρόνων δυτικών συστημάτων, «όπου δεν υπάρχει λαός παρά μόνο μια πλειονότητα ξεχωριστών κοινωνικών ατόμων». Ο Τζιοβάννι Σαρτόρι (Giovanni Sartori), από την άλλη πλευρά, μεταστρέφει το εμπόδιο διαβεβαιώνοντας πως «δημοκρατία» είναι ένας «εμφαντικός όρος αναφερόμενος σε κάτι που δεν υπάρχει», ένας όρος που «μας ωθεί σε ένα δρόμο επεξηγηματικό πολύ απομακρυσμένο από αυτό που χαρακτηρίζει» και που, στην καλύτερη περίπτωσι «καταλαμβάνει τη θέση κάποιου πράγματος. του οποίου δεν είναι δυνατός ο διαφορετικός προσδιορισμός με τρόπο σαφή[6]. Δεν είναι, λοιπόν, καιρός πλέον για φιλοφροσύνη έναντι των κριτικών αρχής, συνδεόμενων κατά τρόπο ρομαντικό με μία νομιμόφρονα προοπτική ή για απλές συγκρίσεις μεταξύ του κόσμου των Αρχαίων και αυτού των Συγχρόνων. Θα πρέπει να προταθούν κριτικές τοις πράγμασι και να εμφανισθούν διέξοδοι από την κρίση του φιλελευθερισμού, αφού πρώτα εντοπισθούν αυτές στο εσωτερικό της σύγχρονης κοινωνικής δυναμικής. Μόνο από αυτή τη ρεαλιστική θέση εκκινώντας θα είναι δυνατή η αποτελεσματική κριτική των μειονεκτημάτων του φιλελεύθερου τύπου, και κυρίως των χαρακτηριστικών που έφερε αυτός εξ αρχής: της συμβασιοκρατίας, της χρησιμοθηρίας και της βασισμένης στην αγορά πολιτικής οικονομίας, ως πρότυπου σχέσεων μεταξύ των ατόμων.

Αντιπροσώπευση του πολύπλοκου

Το ουσιαστικό πρόβλημα που τίθεται σήμερα στις δημοκρατίες — καθώς επίσης, άλλωστε, και στα αυταρχικά καθεστώτα που συνεχίζουν να υφίστανται στις αναπτυγμένες χώρες — είναι το πώς θα εξασφαλισθεί μία αντιπροσώπευση αντιστοιχούσα στο πολύπλοκο των κοινωνιών εντός των οποίων (και χάρη των οποίων) λειτουργούν αυτές. Η κλασική αρχή της αντιπροσώπευσης, η οποία είχε καταδικάσει, κρίνοντάς την ουτοπιστική και απλοϊκή, κάθε αξίωση αυτοπροσώπου συμμετοχής των πολιτών στη διαχείριση της δημοσίας ζωής, καταρρίπτεται σήμερα από τα επιχειρήματα που και η ίδια είχε αντιτάξει στους αντιπάλους της, και κυρίως από το γεγονός της ακαταλληλότητάς της εν σχέσει με τις νέες διαστάσεις (όχι πλέον γεωγραφικές και χωρικές, αλλά λειτουργικές) του πολιτικού συστήματος. Το πρόβλημα τέθηκε σωστά, υπό μορφή ερωτηματική, από τον πολιτικό αναλυτή της αριστεράς[7] Τζιανφράνκο Πασκουίνο, (Giantranco Pasquino), καθηγητή της πολιτικής επιστήμης στο πανεπιτήμιο της Μπολώνια και γερουσιαστή της ανεξαρτήτου Αριστεράς στο ιταλικό Κοινοβούλιο. «Η διαφοροποίηση των προτιμήσεων του καθενός, γράφει ο Πασκουίνο, η διαίρεση των ομάδων, ο μετασχηματισμός των σχέσεων μεταξύ εργασίας και διασκέδασης, η εμφάνιση κοινωνικών περιορισμών στην ανάπτυξη, η εξέλιξη του Welfare State (κράτους ευμάρειας, σημ. μετ.) και οι συνέπειές του, η παρακμή των μεγάλων κοινωνικοπολιτικών οργανώσεων, όλα αυτά επιτρέπουν ακόμη κατά τρόπο αξιόπιστο να επιχειρείται πολιτική αντιπροσώπευση (και όχι «άμεση έκφραση») lato sensu (υπό ευρεία έννοια, σημ. μετ.) στις διάφορες μορφές αναγκών, αρετών και αξιών;»[8]

Οι απαντήσεις που δόθηκαν μέχρι σήμερα στο ερώτημα αυτό βασίσθηκαν κατά κύριο λόγο στην εμπορική λογική σύμφυτη στον φιλελευθερισμό. Οι διεκδικήσεις των κοινωνικώς και πολιτικώς ενεργών ομάδων, επί παραδείγματι, θεωρήθηκαν αντιπροσωπεύουσες ένα απλό άθροισμα ατομικών διεκδικήσεων, εκφράζουσες αποκλειστικώς υποκειμενικά υλικά συμφέροντα. Οι διάφορες κυβερνήσεις επέλεξαν, αναλόγως των ιδεολογικών τους κατευθύνσεων, τύπους «συνδέσεως συμφερόντων», έχοντες μορφή συντηρητική ή προοδευτική, αλλά σε κάθε περίπτωση τα επιτευχθέντα αποτελέσματα ήσαν ιδιαιτέρως ισχνά.

Η «βουλητική» (volontariste) πολιτική, που ενσαρκώνεται σήμερα κυρίως από τη Μάργκαρετ Θάτσερ, δεν κατόρθωσε να απαλείψει το κοινωνικό πολύπλοκο, περιστέλλοντας κατά τρόπο αυστηρό τις προσφερόμενες πιθανές εναλλακτικές λύσεις και τις δυνατότητες πολιτικής συμμετοχής. Πεπεισμένοι ότι η κρίση των φιλελεύθερων θεσμών εξηγείται από μία έλλειψη αποτελεσματικότητος στο επίπεδο της αποφάσεως, λόγω των υπερβολικών απαιτήσεων απευθυνομένων στην πολιτική τάξη από μία πληθώρα ομάδων, οι συντηρητικοί επέλεξαν την υιοθέτηση αυταρχικών στάσεων: μέτρα επείγοντος, «μπρα ντε φερ» στις κοινωνικές διαμάχες, απειλή ιδιωτικοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών, κλπ. Όμως, τα μέτρα αυτά, παρ' ότι μερικές φορές εξουδετέρωσαν (και άρα απονομιμοποίησαν) τους «μεγάλους διανεμητικούς συνασπισμούς», μεταξύ των οποίων και συνδικάτα ή επιτροπές απεργιών, απέτυχαν εντελώς να προκαλέσουν την εμφάνιση νέων συνομιλητών. Ούτε οι επιδείξεις αυτές ισχύος (απεργίες Άγγλων ανθρακωρύχων, Γάλλων σιδηροδρομικών) είχαν ως αποτέλεσμα μία κοινωνία ειρηνική, αναισθητοποιημένη. Αντίθετα, συνέπεια της βίας των συρράξεων ήταν η κινητοποίηση των ομάδων της μικρομεσαίας αστικής τάξεως, έως τότε ανενεργών, οι οποίες ανεκάλυψαν αίφνης ότι απειλούνται ως καταναλωτές ή χρήστες των δημόσιων υπηρεσιών[9]. Υπό την τέφρα λοιπόν του συντηρητικού «βουλητισμού» ,volontarisme) λανθάνει μία μνησικακία η οποία εκφράζεται συχνά με πολιτιστικές αντιδράσεις, έμμεσες και άρα πολύ περισσότερο επίβουλες[10]. Παραλλήλως η παρακμή των μεγάλων συνδικαλιστικών συνομοσπονδιών προκάλεσε τη γέννηση, ενός διαρκώς αυξανομένου αριθμού μικρών ομάδων πιέσεως και ανεξέλεγκτων «συνδυασμών», εφοδιασμένων με ένα αμοιβαίο «δικαίωμα αρνησικυρίας», οι οποίοι συντελούν στην αύξηση της κοινωνικής αναταραχής, με την έννοια ενός πολλαπλασιασμού διεκδικήσεων κατά τομείς και κατηγορίες, πολύ περισσότερο επικινδύνων για τη σταθερότητα των συγχρόνων κοινωνικών συστημάτων από ό,τι είναι οι απεργίες και οι παραδοσιακές μαζικές διαδηλώσεις, των οποίων η λειτουργικότητα, στις περισσότερες των περιπτώσεων, είναι πλέον σαφώς συμβολική.

Αυτό που κυρίως απέτυχε, στο συντηρητικό σχέδιο, είναι οι στοχεύουσες στην εξάπλωση των ζωνών κοινωνικής απάθειας προσπάθειες. Πράγματι, εδώ και πολύ καιρό έχουν εγκαταλείψει οι φιλελεύθερες δημοκρατίες τη «συμμετοχική» ρητορική που είχαν υιοθετήσει στην αρχή. Αρκετοί μάλιστα θεωρητικοί προώθησαν την ιδέα κατά την οποία μία κοινωνία μπορεί πλέον να κυβερνάται σήμερα κατά τρόπον ικανοποιητικό μόνο εφόσον αποκινητοποιηθεί προοδευτικώς η πλειοψηφία των πολιτών. Ένας από τους διασημοτέρους Αμερικανούς πολιτειολόγους, ο Σάμουελ Χάντινγτον (Samuel Huntington) δεν δίστασε να διατυπώσει τη γνώμη αυτή σε θεωρητική βάση, διαβεβαιώνοντας ότι «η αποτελεσματική λειτουργία ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος απαιτεί, εν γένει, μία ικανή δόση απάθειας και αποστράτευσης εκ μέρους ορισμένων ατόμων και ορισμένων ομάδων»[11]. Η μαζικοποίηση όμως και η αποποίηση κάθε είδους ενδιαφέροντος για τη δημόσια ζωή μπορούν να επιτευχθούν μόνο σε κοινωνίες ευημερούσες και συγχρόνως αγνές συγκρούσεων, ήτοι κοινωνίες πολύ διαφορετικές από αυτές τις οποίες αντιμετωπίζομε. Πράγματι, η επιμονή των κοινωνικών πιέσεων αντανακλάται σήμερα σε ένα πλήθος ομάδων, ενώσεων, οργανώσεων, οι οποίες αντιμέτωπες με τον κίνδυνο να επωμισθούν το κόστος των δαρκώς συχνότερων κρίσεων αναγκάζονται με τη σειρά τους να κατέβουν στην αρένα της άμεσης συμμετοχής στο πολιτικό παιχνίδι. Ενδεικτικό είναι άλλωστε το ότι ο κατευνασμός του αναβρασμού και των διαμαχών επισυμβαίνει πάντα τη στιγμή που οι συνειδήσεις είναι κινητοποιημένες επί τη βάσει κλασικών πολιτικών δεδομένων, παράδειγμα, όταν πραγματοποιείται η «ιερά ένωση» (ιδιαιτέρως αποκαλυπτικό στη βρεταννική περίπτωση, είναι το επεισόδιο του πολέμου των Μαλβίνων).

Οι σοσιαλδημοκρατικές ή «σοσιαλφιλελεύθερες» κυβερνήσεις υιοθέτησαν από την πλευρά τους, πολιτικές χαρακτηρισθείσες ευφυώς ως νεοσωματειακές (néocorporatistes) οι οποίες, παρά κάποιες αρχικές επιτυχίες, δεν

κατέληξαν, ούτε και αυτές, στα ηθελημένα αποτελέσματα».

Είναι γνωστό ότι ο μηχανισμός του συμβάλλεσθαι (concertation) ο οποίος αποτελεί τη βάση του νεοκορπορατισμού[12] βασίζεται σε ένα σύστημα διαρκών σχέσεων μεταξύ των δημόσιων εξουσιών, των μεγάλων επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα και των κυριότερων συνδικάτων, με στόχο να επιτραπεί ο εγκλεισμός όλων των κοινωνικών κομμάτων στο εσωτερικό της σφαίρας δραστηριότητος του Κράτους. Γεννηθείς από την επιθυμία αντικαταστάσεως της χαρακτηρίζουσας το κλασικό φιλελεύθερο πρότυπο του "laissez-faire", αδιαφορίας όσον αφορά τις βιομηχανικές σχέσεις, ο νεοκορπορατισμός γνώρισε μεγάλη δημοτικότητα κατά τη δεκαετία του '70. Εφαρμοσθείς κατ' αρχήν στη Σουηδία, χρησιμοποιήθηκε εν συνεχεία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά παρά τα αρχικά αποτελέσματα, δεν άργησε να βυθισθεί με τη σειρά του μέσα στη δίνη της κοινωνικής διάσπασης. Και είναι αυτό το πρότυπο που πρέπει σήμερα να αντιμετωπίζει συχνότερα την έφοδο ενός αυξανόμενου κύματος διεκδικήσεων.

Το κυριότερο εμπόδιο στο οποίο προσέκρουσαν οι πολιτικές[13] νεοκορπορατιστικής εμπνεύσεως έχει τις ρίζες του στην αρχέγονη αντίφαση του προτύπου αυτού. Πράγματι, ενώ από μία πλευρά προσπάθησε ο νεοκορπορατισμός να επιτύχει μία συνύπαρξη, σε γενικές γραμμές σταθερή, των με διαφορετική δομή κοινωνικών σχηματισμών και να συμβιβάσει τα ατομικά και τα συλλογικά συμφέροντα, από την άλλη πλευρά απέκλειε πάντοτε κατά τρόπο συστηματικό έναν ορισμένον αριθμό κοινωνικών παραγόντων, κρίνοντάς τους με ελάσσονες ή μη έχοντες επιρροή (ομάδες, συνδικάτα, επαγγελματικές ενώσεις) από τα μέρη όπου εθεωρείτο ότι εκτυλίσσεται η «διαδικασία του συμβάλλεσθαι».

Αυτό το τελευταίο στοιχείο συνιστά την Αχίλλειο πτέρνα του νεοκορπορατισμού, αφού έχει αυτός την αξίωση να επιβάλει στο σύνολο του κοινωνικού σώματος αποφάσεις που λαμβάνονται μόνο από ένα μικρό αριθμό συμμετεχόντων ή μάλλον από δύο μόνο: ένα εργοδοτικό καρτέλ και μία συνομοσπονδία μισθωτών. Με τον τρόπο όμως αυτό, οι συγκεκριμένοι συμμετέχοντες πρέπει να είναι εξουσιοδοτημένοι ή αναγνωρισμένοι από το Κράτος, αποκτούν το μονοπώλιο της αντιπροσωπεύσεως και θεωρούνται άρα εκφραστές των συμφερόντων όλων των εργαζομένων του εκάστοτε τομέα. Είναι προφανές ότι το πρότυπο αυτό των κοινωνικών σχέσεων χωλαίνει λόγω υπερβολικής αισιοδοξίας και απλοϊκότητας αφού, αντιθέτως, η εξειδίκευση έχει επί του παρόντος ως συνέπεια μία όλο και περισσότερο τονισμένη διαφοροποίηση των λειτουργικών ομάδων σε όλους τους τομείς δραστηριότητας, γεγονός που προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό κοινωνικών σχηματισμών και μια διαπλάτυνση του συνόλου των απαιτήσεων και διεκδικήσεων. Η διάδοση των καταναλωτικών υποδειγμάτων και των τρόπων ζωής χωρίς κοινό μέτρο με το πραγματικό παραγωγικό επίπεδο των δυτικών χωρών, τονίζει ακόμη περισσότερο την αύξηση της ανταγωνιστικότητος μεταξύ όλων αυτών των ομάδων, με συνέπεια την εξασθένηση της ουσιαστικής αντιπροσωπευτικότητας των συνδικαλιστικών συνομοσπονδιών, και άρα την υποτίμησή τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, μεταξύ 1969 και 1989, τα παραδοσιακά συνδικάτα απώλεσαν προοδευτικά το μονοπώλιο της αντιπροσωπεύσεως των εργαζομένων προς όφελος μιας σειράς ιδιαιτέρων κοινωνικοεπαγγελματικών οργανώσεων, με τις οποίες ήλθαν σε ανταγωνισμό και οι οποίες, ενίοτε, εξέφραζαν απαιτήσεις αντίθετες προς τις δικές τους διεκδικήσεις. Αυτή είναι η αιτία για την οποία οι συναφθείσες συμφωνίες μεταξύ του Κράτους και των συνήθων αντισυμβαλλομένων του, αμφισβητούνται πλέον από τις κατηγορίες οι οποίες, παρ' ότι δεν αποτελούν την πλειοψηφία από αυστηρώς αριθμητική άποψη, κατέχουν στρατηγικώς κεντρικές θέσεις εντός του κοινωνικού σώματος (όπως, επί παραδείγματι, οι τεχνικοί της βιομηχανίας ή το εξειδικευμένο προσωπικό του τομέα των μεταφορών). Αυτό το φαινόμενο έπληξε πολύ σοβαρά τη λογική του συμβιβασμού και της «συνδιαχειρίσεως» των αποφάσεως της κοινωνικής βιομηχανικής και οικονομικής πολιτικής, γύρω από την οποία είχαν οικοδομήσει οι σοσιαλδημοκράτες το σχέδιό τους, και προκάλεσε ένα κύμα αποσκιρτήσεων και διαμαρτυριών με σοβαρές επιπτώσεις στην ειρηνοποιό εικόνα των «κοινωνιών της ευμάρειας»[14].

Η πολιτική της ταυτότητας

Με την αποτυχία των κοινωνικών πολιτικών της δεξιάς και της αριστεράς, η κατάσταση είναι πλέον σε νεκρό σημείο. Δεν θα μεταβληθεί δε αυτή εφόσον επιμένομε σε μια λογική εμπορική, περιορίζουσα κάθε ανάγκη στην έκφραση ενός υλικού συμφέροντος. Δεδομένου ότι η καταναλωτική κοινωνία προκαλεί αύξηση ταυτόχρονη της προσδοκίας και των απαιτήσεων κάθε τομέα, αύξηση μη δυνάμενη να ρυθμισθεί μόνο με τους μηχανισμούς του «ανταγωνισμού» ή της «αγοράς» (το «αόρατο χέρι» που επικαλείται ο Άνταμ Σμίθ), τα καθεστώτα που εφαρμόζουν τις ιδεολογικές συνταγές του φιλελευθερισμού είναι κατ' ανάγκη καταδικασμένα σε αδιέξοδο. Εάν στη διάρκεια μιας διαπραγμάτευσης κανένας πλέον δεν είναι διατεθειμένος να αποδεχθεί ένα παιχνίδι με μηδενικό αποτέλεσμα (ήτοι αποφάσεις ευνοούσες, έστω περιθωριακώς, το ένα από τα παρόντα συμβαλλόμενα μέρη εις βάρος ενός άλλου), οι διεκδικήσεις θα συσσωρεύονται πλέον μέσα σε πλήρη σύγχυση, έναντι ενός Κράτους το οποίο περιορίζεται συγχρόνως να αναλάβει τον απλό ρόλο του διαμεσολαβητού και του ρυθμιστού των οικονομικών διχογνωμιών. Οι συνέπειες πλέον είναι προφανείς. Εάν η δημόσια αρχή αποφασίση να παρέμβει, αυτομάτως θα δώσει αφορμή σε κατηγορίες παραχώρησης ευνοίας και θα διατρέξει τον κίνδυνο απώλειας ενός τμήματος της νομιμότητάς της. Αν αντιθέτως δεν παρέμβει θα αναπτυχθεί ένας κοινωνικός δαρβινισμός ο οποίος καταλήγει ενίοτε σε νόμο της ζούγκλας και θα ιδρυθεί κατά τρόπο διαρκή μία «κοινωνία δύο ταχυτήτων» (δύο τρίτα ικανοποιηθέντων, ένα τρίτο αποκλεισθέντων ή απογοητευθέντων, καταδικασθέντων σε «νέες μορφές ενδείας»), της οποίας διαφωτιστικό παράδειγμα αποτελούν οι Ηνωμένες Πολιτείες του προέδρου Ρέγκαν.

Ούτε τα προταθέντα από τους κοινωνιολόγους, οικονομολόγους ή πολιτειολόγους διορθωτικά μέτρα, προσφέρουν λύση εφόσον συμμορφούνται προς τα παραδείγματα του φιλελευθερισμού. Για να πεισθούμε περί αυτού αρκεί μία σύντομη παρουσίασής τους.

Όλοι οι συγγραφείς είναι περίπου σύμφωνοι ως προς το ότι η φθορά των παραδοσιακών οργάνων και καναλιών αντιπροσωπεύσεως αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της κρίσεως των δυτικών δημοκρατιών. Ορισμένοι σκέπτονται πως το βασικό πρόβλημα έγκειται στο χάσμα που άνοιξε μεταξύ των διοικητικών στελεχών των πολιτικών ή επαγγελματικών ενώσεων και των μελών αυτών, όπου οι τελευταίοι αισθάνονται πλέον αληθώς ανίσχυροι κάθε φορά που τους ζητείται να επικυρώσουν αποφάσεις ληφθείσες από κοινωνικούς σχηματισμούς θεωρούμενους απρόσιτους. Αυτοί που αποδέχονται την ανάλυση αυτή και που είναι πεπεισμένοι ότι το φαινόμενο αυτό είναι πολύ γενικό, πιστεύουν ότι μπορούν να το λύσουν αναδιατυπώνοντας επί «δημοκρατικότερων» βάσεων τα κριτήρια συμμετοχής στη ζωή των ομάδων, καθιστώντας, επί παραδείγματι, πλέον εύκαμπτο τον γραφειοκρατικό χαρακτήρα των τυπικών διαδικασιών και επιτρέποντας στους οπαδούς να συναθροίζονται και να εκφράζονται συχνότερα σε συνελεύσεις. Αυτή η υποτιθέμενη θεραπεία δεν λαμβάνει δυστυχώς καθόλου υπόψη της το "loi d'airain* των ολιγαρχιών» διακηρυχθέντα από τον Ρομπέρτο Μικέλς (Roberto Michels)[15], που δείχνει τον αναποφεύκτως γραφειοκρατικό και εκλεκτικό χαρακτήρα κάθε ομάδος η οργάνωσης ασκούσης δραστηριότητα εντός μιας σύνθετης κοινωνικής κατάστασης· αγνοεί επιπλέον ότι η πλειονότητα των πολιτών, παρ' ότι πειθόμενοι εκουσίως να πολλαπλασιάσουν τον αριθμό των διεκδικήσεών τους, δεν είναι διατεθειμένοι να θυσιάσουν τον ελεύθερο χρόνο τους, στην υποστήριξη αυτών. Το ανήκειν άλλωστε σε μία ένωση η οποία καθ' υπόθεση διαφυλάττει τα «δικαιώματά» του γίνεται πλέον αντιληπτό ως μία εξουσιοδότηση ανάληψης ευθύνης, η οποία μπορεί να ανακληθεί οποτεδήποτε.

Ένα άλλο διάβημα τείνει να ευνοήσει την ικανότητα αντιπροσώπων επιτεύξεως αποφάσεων παρεχουσών πραγματικά πλεονεκτήματα στους αντιπροσωπευομένους. Το επιχείρημα συνίσταται εις το ότι αυτό που μία οργάνωση συμφερόντων χάνει στο επίπεδο της αντιπροσωπευτικότητας και δεικτικότητάς της, λόγω της γραφειοκρατικής και εκτελεστικής διαμορφώσεώς της, μπορεί να το επανακτήσει σε αποτελεσματικότητα, ασκώντας επιρροή στη συμπεριφορά των δημόσιων αρχών. Αυτή η άποψη μας επαναφέρει στην πραγματικότητα στο νεοκορπορατιστικό πρότυπο και στις δυσλειτουργίες του: δεδομένου του τρόπου σχηματισμού των αποφάσεων στο πλαίσιο των δημοκρατικών συστημάτων, ο πολλαπλασιασμός των μικροομάδων κατόχων ενός αμοιβαίου δικαιώματος αρνησικυρίας συνιστά εμπόδιο σχεδόν ανυπέρβλητο για τον καθορισμό των κριτηρίων αποτελεσματικότητας. Οι ομάδες πιέσεως και τα lobbies εκδηλώνουν μία διαρκώς εντονότερη τάση αντιμετώπισης των κοινοβουλίων ως στίβων όπου μπορούν να καταστήσουν ορατά τα συμφέροντα που υποστηρίζουν, γεγονός που τους ωθεί να βομβαρδίζουν τις συνελεύσεις και τις επιτροπές με μια βροχή προτάσεων και μέτρων ad hoc, υποστηριζομένων εν συνεχεία από κοινοβουλευτικούς των πλέον διαφορετικών τάσεων. Το «εγκάρσιον» των επιδίκων συμφερόντων εν σχέσει προς τη λογική των συνασπισμών καθιστά τη διαδικασία μη χαλιναγωγήσιμη από τα κόμματα. Πράγματι, όχι μόνο οι κατά παράδοση πραγματικοί σχηματισμοί παρουσιάζονται ευχερώς διαπερατοί έναντι των ιδιαιτέρων κοινωνικών σχηματισμών, αλλά και τα «ιδεολογικά» κόμματα τείνουν σήμερα, λόγω της καταρρεύσεως των «ταξικών συμφερόντων» να προσχωρούν προοδευτικά στο αποδεκτό παντού πρότυπο, του catch-all party[16].

Η παρούσα κατάσταση δεν φαίνεται ευνοϊκή ούτε ως προς τις προτάσεις εκείνων οι οποίοι θα ήθελαν να καταστήσουν πλέον «εύκαμπτη» τη δυναμική μεταξύ των ομάδων, διεκολύνοντας τις πολλαπλές εγγραφές σε μία ολόκληρη σειρά ενώσεων. Οι οπαδοί αυτής της θεωρίας επωνομαζομένης overlapping (ή cross-cutting) membership*, πιστεύουν πως «άτομα ανήκοντα (συγχρόνως) σε περισσότερες ομάδες θα ικανοποιήσουν ευχερώς την ανάγκη συνθέσεως και συμφιλιώσεως, των εκεί εκπροσωπουμένων διαφορετικών συμφερόντων, και κατά συνέπεια θα αποκρούσουν τις αντιρρήσεις»[17]. Κατ' άλλη διατύπωση, θα αρκούσε μία προτροπή εγγραφής των πολιτών σε οργανώσεις περιλαμβάνουσες άτομα κοινωνικής καταγωγής και κοινωνικο-οικονομικής καταστάσεως πολύ διαφορετικών ώστε να επιτύχουν την αποδραματοποίηση των εντάσεων, που αλλιώς θα ήταν δυνατό να αποδειχθούν καταστροφικές. Ένα τέτοιο όραμα θα εδικαιολογείτο ακριβώς σε εποχές χαρακτηριζόμενες από εκτεταμένες αντιπαραθέσεις μεταξύ μεγάλων ανταγωνιστικών

(Σημ. μετ.) Loi d' airain: οικονομική θεωρία κατά την οποία ο μισθός του εργάτη δεν μπορεί να υπερβαίνει το ζωτικό ελάχιστο.

*(Σημ. μετ.) επικαλύπτουσα ή διαγωνίως τέμνουσα ιδιότητα μέλους.

κοινωνικών συνόλων (μολονότι η περίπτωση της Γερμανίας της Βαϊμάρης, με την εν τέλει «εκραγείσα» κοινωνία της, διαπερατή εν τούτοις από μυριάδες συμμετοχικών δεσμών όλων των ειδών, συνιστά ήδη διάψευση της θεωρίας) όμως είναι απολύτως προφανές πως η καταλληλότητά της για τη σύγχρονη εποχή είναι μηδαμινή. Ερμηνευόμενη εν γένει η πολιτική σήμερα από μία θεώρηση αποκλειστικώς οικονομική και ταυτιζόμενη προς μία διαδικασία συμφιλιώσεως ή διευθετήσεως υλικών συμφερόντων, μια ταυτόχρονη προσχώρηση σε περισσότερες ομάδες (πολιτικές, πολιτιστικές, αναψυχής κλπ.) δεν θα επιφέρει στην πραγματικότητα, μείωση του αριθμού των προσδοκιών ή των διεκδικήσεων αλλά μάλλον τη συσσώρευσή τους υπό την επήρεια των διασταυρουμένων ενισχύσεων στις οποίες πλέον τα άτομα θα συγκατατεθούν.

Η απαίτηση στην κρίση και στην έκρηξη των πλουραλιστικών συστημάτων πρέπει να αναζητηθεί και να ευρεθεί αλλού, αποδίδοντας στη δημοκρατία το αρχέγονο νόημά της και ανακαλύπτοντας εκ νέου την πραγματική σημασία της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής. Πρόκειται, κατ' άλλη διατύπωση για την εκ νέου ανακάλυψη των δυνατοτήτων μιας πολιτικής της ταυτότητας, η οποία θα είναι σε θέση να οργανώσει την πολυπλοκότητα (χωρίς να επιχειρήσει την απάλειψή της ή να περιορισθεί στην «αντιπροσώπευσή» της) και να επαναφέρει στην επικαιρότητα την έννοια του κοινού αγαθού, χωρίς την οποία καμία συλλογικότητα δεν δύναται να θέσει στόχους ούτε και να έχει μέλλον.

Για να αναχαιτιστεί η παρακμή των δημοκρατιών, πρέπει κατ' αρχήν να υπενθυμίσουμε ότι υπάρχει ένα βασικό πρόβλημα ποιότητας της αντιπροσώπευσης των αναγκών ενός πληθυσμού, και ότι αυτές οι ανάγκες εκδηλώνονται συχνά μέσω προσδοκιών μη υλικού χαρακτήρος, οι οποίες δεν θα πρέπει να αγνοηθούν. Οι κερδοσκοπικές θεωρίες της πολιτικής συμπεριφοράς, κατά τις οποίες κάθε άτομο ενεργεί εξυπηρετώντας αποκλειστικά τα άμεσα προσωπικά του συμφέροντα, έχουν ιδιαίτερα υποτιμηθεί σήμερα και διαψευσθεί από πολλούς πολιτειολόγους[18], παρ' ότι συνεχίζει να στρέφεται γύρω από αυτές η συζήτηση και παρ' ότι η δραστηριότητα των ηγέτιδων τάξεων των δυτικών χωρών εμπνέεται ακόμη από πρότυπα τα οποία γέννησαν οι θεωρίες αυτές. Πεπεισμένες πως η δημοκρατία είναι «ένα σύστημα ανάλογο προς την αγορά του ελεύθερου ανταγωνισμού, όπου οι εκλέκτορες εμφανίζονται ως αποκτώντες οι οποίοι, με την ψήφο τους, αγοράζουν τις κρινόμενες από αυτούς προτιμητέες πολιτικές, επιλέγοντας μεταξύ εκείνων που τους προτείνουν πολιτικούς επιχειρηματίες, στοχεύοντες επίσης, με την πώληση των προγραμμάτων τους, την αναρρίχηση ή τη διατήρησή τους στην εξουσία[19], οι ηγέτιδες αυτές τάξεις χάνουν στην ουσία κάθε επαφή με την πραγματικότητα και γίνονται αίτιοι της αποξένωσης και της ψύχρανσης των πολιτών. Αγνοούν ότι πάντοτε οι άνθρωποι διέκριναν τα συμφέροντα από τις αξίες και ότι, ακόμη και αν κατέληξαν να ρυθμίσουν τη stricto sensu οικονομική συμπεριφορά τους βασιζόμενοι στα πρώτα, εμπιστεύονται τις δεύτερες όσον αφορά τις επιλογές που αναφέρονται στο μακροπρόθεσμο — ήτοι τις επιλογές οι οποίες προβαίνουν ως μέλη μιας συλλογικότητας: κοινότητας, πόλεως, έθνους, κλπ. Κατ' αυτό τον τρόπο η έννοια της ωφέλειας περιορίσθηκε στον ατομικό τομέα, ενώ η έννοια της αξίας (ή του ιδεώδους) υπήρξε αείποτε το ουσιαστικό ελατήριο των συλλογικών ενεργειών.

Οπωσδήποτε, η μετάβαση απο τις παραδοσιακές στις σύγχρονες κοινωνίες τροποποίησε αυτήν τη διάκριση, αλλά δεν την κατάργησε. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι στη σύγχρονη εποχή, μία εποχή αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ της πνευματικής και της των αμυήτων σφαίρας ενεφανίσθησαν και έλαβαν υπόσταση οι μεγάλοι πολιτικοί μύθοι. Εκκινώντας από την αμερικανική καθώς και τη γαλλική επανάσταση, δεν υπάρχει ούτε ένας ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνίας που να μην καθιέρωσε μία κλίμακα αξιών και να μην υπολόγισε στα κινητοποιητικά αποτελέσματά της. Η προοδευτική αποκαθιέρωση των αστικών σχέσεων, ήτοι ο εκλαϊκισμός, δημιούργησε την οξύτατη για τους ανθρώπους ανάγκη συγκρότησης και διαιώνισης συλλογικών ταυτοτήτων δυναμένων να δώσουν ένα νόημα στη θέση τους ως κοινωνικών υποκειμένων και στις ενέργειές τους. Η δημιουργία και ο καθορισμός των αξιών (και των ρόλων που απονέμονται σε αυτές) συνιστά ακόμη σήμερα τη βασική λειτουργία της πολιτικής, και η ψευδαίσθηση, οφειλόμενη κατά μεγάλο μέρος στο σοκ του δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, συμφώνως προς την οποία η πολιτική θα μπορούσε να αντικατασταθεί από μία απλή διοικητική διαχείριση της διανομής των οικονομικών αγαθών, είναι οπωσδήποτε καταδικασμένη να διαλυθεί υπό την επήρεια της πραγματικότητας.

Οι κοινωνικές επιστήμες εξάλλου συνειδητοποίησαν την εξέλιξη αυτή και υπογράμμισαν την αυξανόμενη σπουδαιότητα, στην εποχή των μαζών, της συμβολικής όψεως — αμεσότατα συλληπτή και ισχυρότατη στο συναισθηματικό πεδίο — της πολιτικής ζωής. Έφεραν επίσης στο φως την αξία των επιλογών και των πολιτικών ανταλλαγών, συνδεομένων με φαινόμενα επί των οποίων δεν μπορούν να γίνουν εκτιμήσεις απτόμενες του προσωπικού συμφέροντος, όπως η αλληλεγγύη, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί, τα κοινωνικά τελετουργικά, οι συμβολικοί τρόποι εξασφάλισης κλπ. Αλλά κυρίως συνετέλεσαν στο να αναδειχθεί ο ρόλος της λογικής του προσδιορισμού των ατόμων στο πλαίσιο των συλλογικοτήτων. Από αυτή την άποψη θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι οι συλλογικές ταυτότητες πηγάζουν, κατά τρόπο μηχανικό ή έστω φυσικό, μόνο από την κοινωνική διάρθρωση. Στην πραγματικότητα η πολιτική ομιλία είναι αυτή που τις κατασκευάζει και που περιοδικώς τις ενισχύει, προμηθεύοντάς τους μια διάλεκτο και ένα σύνολο κωδίκων επιτρεπόντων την επικοινωνία. Κάθε πολιτική ενέργεια που θέλει να είναι «αποτελεσματική» πρέπει να στοχεύει το ίδιο όπως και η κατά κυριολεξία αποτελεσματικότητα, σε μία διάσταση ατομικού προσδιορισμού. Όπως ορθά σημείωσε ο κοινωνιολόγος του πανεπιστημίου του Harvard (Alessandro Pizzorno) Αλεσσάντρο Πιζόρνο, «με τη μεσολάβηση της προσδιοριστικής δραστηριότητας οι πολιτικοί συγκροτούν, διαφυλάττουν, ενισχύουν τις συλλογικές ταυτότητες που εμφανίζονται στην πολιτική σκηνή με μορφές διάφορες (ομάδες, κόμματα, κινήματα, ενώσεις, κράτη, κλπ.) (...) ενώ μέσω της αποτελεσματικής δραστηριότητας, λαμβάνουν αποφάσεις στοχεύουσες αμέσως στη βελτίωση ή στη διατήρηση της σχετικής θέσεως της συλλογικής ταυτότητας την οποία αντιπροσωπεύουν στους κόλπους του συστήματος όπου αυτή δρα[20]. Οι δύο μορφές δρα-

στηριότητας συνυπάρχουν αλλά «παρά το συμπληρωματικόν τους, μπορεί να γίνει λόγος για πρωθιεραρχία του προσδιορισμού έναντι αντί της αποτελεσματικότητας»[21].

Αγνοώντας την πρωθιεραρχία αυτή ή επιχειρώντας την ανατροπή της, τα φιλελεύθερα καθεστώτα καταδικάζονται εκ προοιμίου στην κρίση. Η προσοχή που σχεδόν αποκλειστικά δίνουν στα κοινωνικά συμφέροντα αποδεικνύεται αναποτελεσματική, γιατί οι μηχανισμοί του συλλογικού προσδιορισμού, αυτοί που πιστοποιούν τη νομιμότητα ενός πολιτικού συστήματος και θεμελιώνουν την εξουσία του, δεν περιορίζονται στη συγκέντρωση των προϋπαρχόντων συμφερόντων· «τα επιλέγουν, τα σχηματοποιούν, τα επινοούν ή τα αγνοούν»[22]. Και όσο ισχυρότεροι είναι οι προσδιορισμοί των κοινωνών, τόσο περισσότερο στερούνται νοήματος τα αποκλειστικώς ατομικά συμφέροντα, ενώ οι αδύναμοι προσδιορισμοί, όπως αυτοί των φιλελευθέρων πολιτικών, προσφέρουν στη δράση των ομάδων πιέσεως έναν ιδιαίτερα εκτεταμένο χώρο. Το σοβαρότερο λοιπόν πρόβλημα που αντιμετωπίζει η «δημοκρατία των Συγχρόνων», το βασικό εμπόδιο στην αποτελεσματική διακυβέρνηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας από τις ηγέτιδες τάξεις που εκείνη γεννά, έγκειται στην «ισχνή συναισθηματική ένταση» που την χαρακτηρίζει, κατά τη γνώμη του διασημότερου σύγχρονου ευρωπαίου πολιτειολόγου Giovanni Sartori[23]. Αυτό το κακό επιδέχεται μόνο μία θεραπεία: εγκατάλειψη του κυριαρχούντος σήμερα ατομικιστικού και συμβασιολογικού προτύπου με μία ριζική αλλαγή κατευθύνσεως, επιτρέπουσα την εκ νέου ανακάλυψη των αξιών της αλληλεγγύης και της οργανικής συνύπαρξης.

Ο μετα-υλισμός και τα «νέα κοινωνικά κινήματα»

Η κρίση λοιπόν των φιλελευθέρων δημοκρατιών εξηγείται κατά μεγάλο μέρος από την ιδιαίτερα ισχνή τους ικανότητα εκφράσεως του προσδιορισμού. Εντούτοις, η πλήττουσα αυτές απώλεια συμπαθειών δεν είναι σημάδι μιας γενικευμένης κρίσεως της πολιτικής συμμετοχής, γιατί ενώ τα κόμματα και οι συνδικαλιστικές συνομοσπονδίες βλέπουν να μειώνεται σταθερά ο αριθμός των οπαδών τους, πέραν των ομάδων συμφερόντων, παρατηρείται στις κοινωνίες μας σήμερα εκκόλαφη ενός αριθμού συλλογικών, μη θεσμικών κινημάτων, ενώσεων εκουσίως βασισθεισών σε επιλογές αξιών, που διατηρούν με την πολιτικάντικη πολιτική σχέσεις διαλείπουσες και εγκαθιδρύουν έναν νέο πολιτικό χώρο, όπου οι δημιουργούμενες συγκλίσεις και αντιθέσεις δεν αντιστοιχούν πλέον στους παραδοσιακούς διαχωρισμούς δεξιάς-αριστεράς ή συντηρητικών-προοδευτικών.

Η εμφάνιση των νέων αυτών πολιτικών παραγόντων — κινήματα οικολογικά, θρησκευτικά, ειρηνιστικά, πολιτιστικά, αστικά κλπ. αποτελεί την αντεκδίκηση της «αστικής κοινωνίας» επί μιας πολιτικάντικης τάξεως, που για μεγάλο διάστημα της είχε πνίξει τη φωνή. Εκφράζει, παρ' ότι συχνά με μορφή συγκεχυμένη, μία επιθυμία επανιδιοποιήσεως της δημόσιας ζωής και, κυρίως, την αξίωση επιστροφής της πολιτικής στη φυσική της λειτουργία της παραγωγής νοήματος, ταυτότητας, μελλοντικών σχεδίων. Είναι αλήθεια ότι η πλειονότητα των κινημάτων αυτών συνδέονται με θεματικές ή ανησυχίες ιδιαίτερες, γεγονός που εξηγεί το ότι τα κατηγόρησαν για τη διοχέτευση μιας ουτοπιστικής και σμικρυντικής εικόνας της πολιτικής ζωής. Αλλά στην πραγματικότητα, ακόμη και αυτά τα one -issue movements*, όσο περιορισμένοι και να είναι οι στόχοι τους, δεν αποβλέπουν τόσο στην ικανοποίησι μικροσυμφερόντων όσο στην ανακατάκτηση από τους πολίτες ενός δικαιώματος πρωτοβουλίας και μιας δυνατότητας επιλογής που η κλασική πολιτική κοινωνία τους είχε αρνηθεί. Λογικά, άρχισαν τη δράση τους εντός του πλαισίου τομέων περιορισμένων και ενίοτε περιθωριακών, γιατί εκεί φαινόταν πως θα μπορούσε να υποστηριχτεί καλύτερα η αντιπαράθεση με τους θεσμούς. Θα πρέπει επίσης να προσέξουμε ότι εν γένει, οι στόχοι που θέτουν τα κινήματα αυτά από τη φύση τους δεν είναι διαπραγματεύσιμοι. Είτε μιλάμε για αστικά δικαιώματα, για την προστασία του περιβάλλοντος, για την κατάργηση (ή την υπεράσπιση) της άγρας, για την κατεδάφιση εκείνης ή της άλλης στρατιωτικής εγκαταστάσεως, κλπ., πρόκειται πάντα για θέματα διεκδικήσεως μη δυνάμενα να χρησιμοποιηθούν ως αντικείμενα ανταλλαγής σε μία διαπραγμάτευση, γεγονός που υποχρεώνει την πολιτική τάξη, να παραιτηθεί τουλάχιστον όσον αφορά τις λεπτομέρειες, των συνήθων διαδικασιών «μεσολαβήσεως» και να επανακτήσει την ικανότητα της λήψης αποφάσεων.

Περιφρονώντας τις κατά τομείς πρακτικές των ομάδων συμφέροντος και προτείνοντας θέματα κινητοποιητικά τα οποία, αν και περιορισμένα, αγγίζουν πλατιά στρώματα πολιτών, τα νέα κοινωνικά κινήματα φαίνονται να προαναγγέλλουν ένα πολιτικό σενάριο όπου τα φαινόμενα της αλληλεγγύης θα επανεύρισκαν τον κεντρικό ρόλο που τους είχε αφαιρέσει η φιλελεύθερη ατομικιστική φιλοσοφία. Αυτά τα νέα κινήματα συνιστούν την έκφραση αναγκών μεταϋλιστικών. Παρακινούν σε στράτευση κατ' αρχήν πολιτιστική, η οποία διασχίζει τους κοινωνικούς διαχωρισμούς που οι συντηρητικές και νεοκορπορατιστικές πολιτικές των κυβερνήσεων ή των lobbies θα ήθελαν να διατηρήσουν, αν όχι να ενισχύσουν. Το αποτέλεσμα λοιπόν του συνόλου των κινημάτων αυτών φαίνεται πολύ θετικό, ανεξαρτήτως των ιδιαιτέρων στόχων που το καθένα από αυτά επιχειρεί να πραγματοποιήσει, κατά το μέτρο που αναδημιουργούν μία δυναμική πολιτικού προσδιορισμού βασιζόμενη σε αξίες μάλλον παρά σε συμφέροντα, ανοίγουν και πάλι τους θεσμικούς αγωγούς λαϊκής συμμετοχής στα σημεία όπου φαίνονται κλειστοί, και παρακινούν σε συνθέσεις δημιουργικές στους κόλπους κοινωνιών απειλουμένων από την απόγνωση του υλισμού των κινημάτων προστασίας του καταναλωτού και από τον πολλαπλασιασμό των συνδεόμενων με τη χαρακτηριστική για το σύγχρονο κόσμο κοινωνικοεπαγγελματική κατάτμηση εγωισμών. Σήμερα, μέσω των κινημάτων αυτών, είναι που κυρίως εκφράζεται εκ νέου η φιλοδοξία αυτονομίας του πολιτικού έναντι του οικονομικού, από το οποίο την είχαν εξαρτήσει οι φιλελεύθερες ιδεολογία και πρακτική.

Αναμφιβόλως, θα πρέπει να κάνουν πολλά ακόμη ώστε να αποτελέσουν, τα «νέα» αυτά «κινήματα» ένα πραγματικά αποτελεσματικό αντίδοτο στην παρακμή των

* (Σημ. μετ.): Τα επικεντρωνόμενα σε ένα θέμα κινήματα.

δημοκρατικών καθεστώτων. Πρέπει κατ' αρχήν να αυξήσουν την ικανότητά τους προσελκύσεως του πληθυσμού και να εκφράσουν απαιτήσεις ποιοτικώς ανώτερες και προσιτές στις μάζες. Το περιθώριο και το ακραιφνώς μονοθεματικό ύφος που κατά κάποιο τρόπο είναι η παιδική ασθένεια των κινημάτων αυτών, πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους σε μία μεταπολιτική συνείδηση και σε ένα σχέδιο κοινωνίας που θα ξέρει να εκτιμά και συγχρόνως να εναρμονίζει τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες και τις χαρακτηριστικές του καιρού μας κοινωνικές λειτουργίες. Οι «πρωτοβουλίες των πολιτών» αναγγέλουν ήδη κοινωνικές μορφές παρέμβασης, αποτελεσματικές και πρωτότυπες, με κατεύθυνση αντίστροφη από αυτήν της φιλελεύθερης πολιτικής κοινωνίας και των ονείρων της ομογενοποίησης των αναγκών. Το όλο θέμα είναι να μάθομε αν τα «νέα κινήματα» θα καταφέρουν πραγματικά να αντικαταστήσουν αυτή την κοινωνία, χάρη σε μία πολιτική προοδευτικής ολοκλήρωσης των απαιτήσεων που εκφράζουν.

Κατ' άλλη διατύπωση, τα νέα συλλογικά κινήματα πρέπει να μετασχηματισθούν σε συνήθη όργανα πολιτικής δράσεως εγκαταλείποντας την τωρινή τους θέση του εξαιρετικού. Πρέπει να αποδεχθούν την αντιπαράθεση με τους θεσμούς χωρίς να ενδώσουν στον πειρασμό θεσμοποίησης και αυτών των ιδίων και εξέλιξής τους σε ανάλογα των άλλων κόμματα. Πρέπει επίσης να στοχεύσουν σε μία υψηλού επιπέδου κινητοποίηση της αστικής κοινωνίας, ώστε να επαναδώσουν στην έννοια του «πολίτου» το αρχέγονο ενεργό νόημά της, που υποδηλώνει ότι κάθε μέλος της κοινωνίας έχει το ηθικό καθήκον της παρεμβάσεως στις υποθέσεις που άπτονται της ζωής του.

Για να συγκεκριμενοποιηθεί αυτή η ευκαιρία, είναι απαραίτητο οι προκλήσεις των οποίων εκφράσεις αποτελούν τα συλλογικά κινήματα να μη θεωρηθούν απλώς συνέπειες μεταβατικές εντάσεων και δυσλειτουργιών κοινωνικών ή στοιχεία ενοχλητικά εξαφανιστέα το γρηγορότερο δυνατό. Οι οπαδοί των κινημάτων αυτών διοχετεύουν συχνά εικόνες τέτοιου είδους, με αποτέλεσμα να φαίνονται ως άτομα εκκεντρικά ή παρεκκλίνοντα των οποίων δείκνυται η υπαγωγή σε εξαιρετικά αυστηρό έλεγχο[24], και αυτό λόγω μιας μη ρεαλιστικής σύλληψης των πραγμάτων, κατά την οποία η κοινωνία γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο σταθερό, διευθετημένο κατά τρόπο στατικό. Ενώπιον ενός τέτοιου κινδύνου χειραγωγήσεως, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε πως οι σύγχρονες κοινωνίες, λόγω ακριβώς της πολυπλοκότητας η οποία αποτελεί τη βάση τους, δεν μπορούν να διατηρηθούν σε μία κατάσταση στατική και πως η ισορροπία τους, συντακτικώς ασταθής, υποχρεώνει τους πολιτικούς άνδρες που θέλουν να τις κυβερνήσουν να υιοθετήσουν λύσεις δυναμικότερες, ευκαμπτότερες, στρεφόμενες περισσότερο προς παρεμβάσεις, επιχειρούμενες σε χώρους όπου η ένταση είναι οξύτερη. Η «πολιτική του κινήματος» δεν είναι τίποτε άλλο, σε τελική ανάλυση, από προσαρμογή στην πραγματική αυτή κατάσταση.

Είναι επίσης απαραίτητη η υπέρβαση της παρουσιάσεως του κινήματος ως «κράτους υπό γέννησιν», κατάστασης γνωστής κυρίως από τον Ιταλό κοινωνιολόγο Φραντσέσκο Αλμπερόνι (Francesco Alberoni)[25]. Αυτή η παρουσίαση βασιζόμενη στην έλλειψη συνέχειας, στον μεταβατικό χαρακτήρα, στην στιγμιαία διακοπή των θεσμικών κοινωνικών σχέσεων και των «φυσιολογικών» μορφών καθημερινής ζωής, υποτιμά την ικανότητα αυτόνομων επεκτάσεως και ριζώσεως των χαρακτηριστικών για τα κινήματα συλλογικών συμπεριφορών, και επιχειρεί πάλι να τα εξαρτήσει από τη θεσμική σφαίρα. Με μία παρόμοια ανάλυση, αντιμετωπίζομε ακόμη μία φορά τη λανθασμένη πεποίθηση συμφώνως προς την οποία μόνο οι περιθωριακοί, οι απομακρυσμένοι από το σύστημα, ήτοι «τα μέλη των απειλούμενων από την παρακμή τάξεων καθώς και αυτά των ανερχόμενων τάξεων (τα οποία) νιώθουν την ίδια απογοήτευση για μια τάξη στην οποία παλαιότερα είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους[26], έχουν τη δυνατότητα δημιουργίας και προσχώρησης σε ένα συλλογικό κίνημα εμψυχωμένο από το ιδεώδες του κοινωνικού μετασχηματισμού. Για να δώσουν μία εικόνα τους λιγότερο εφήμερη, τα κινήματα πρέπει προφανώς από την πλευρά τους, να θέσουν στόχους μακροπρόθεσμους, υπερβαίνοντες τους κυματισμούς της ψυχικής διάθεσης και τα όρια των συγκρούσεων των παραδοσιακών τάξεων».

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εχρησιμοποιήσαμε την έκφραση «νέα κοινωνικά κινήματα» προσδιορίζοντας τους καθ' όλα πιθανούς κυριότερους παράγοντες της πολιτικής ζωής της μετα-φιλελεύθερης εποχής. Με τον όρο αυτό, επιδιώκουμε τη διάκρισή τους από άλλα φαινόμενα χαρακτηριζόμενα επίσης ως συλλογικά κινήματα από ορισμένους συγγραφείς, αλλά τα οποία εντάσσονται πάντα στο οπτικό πεδίο του αστικού υλισμού, περιοριζόμενα στην αναζήτηση απλών τροποποιήσεων των κοινω-

νικών ρόλων ή τρόπων διάθεσης των οικονομικών πλουτοφόρων πηγών ή ακόμη απλών μετασχηματισμών των σχέσεων ισχύος μεταξύ των υφιστάμενων πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων. Τα «νέα κινήματα» κατά την άποψή μας, περιλαμβάνουν τόσο τις ομάδες ανδρών και γυναικών με «εμπειρία μιας αδιαλλάκτου αντιθέσεως μεταξύ μιας υφισταμένης συλλογικής ταυτότητος και των επιβαλλομένων από την αλλαγή[27] νέων κοινωνικών σχέσεων» όσο και τις ομάδες οι οποίες προτίθενται να ενεργήσουν συμφώνως προς τους τρόπους προσδιοριστικής πολιτικής δράσεως, βασιζόμενες επί εκτιμήσεων αξίας και όχι συμφέροντος, και οι οποίες επιδιώκουν την αποκατάσταση των όρων ανάδυσης μιας ενεργού ιδιότητας πολίτου παρεμβαίνοντας διαρκώς στη δημόσια ζωή. Η απόσταση που χωρίζει το είδος αυτό των κινημάτων από τις κλασικές ομάδες διεκδικήσεως είναι σημαντικά μεγάλη: ενώ τα πρώτα εκφράζουν μια κοινή αντίληψη όσον αφορά τις διατομικές σχέσεις, οι δεύτερες παρουσιάζονται αδιάλλακτες. Τα μεν επιδιώκουν στόχους γενικού περιεχομένου, οι δε περιορίζονται σε αυστηρά ιδιαίτερες διεκδικήσεις. Τα πρώτα θέλουν να χειραφετηθούν από την τυραννία του «ιδιωτικού», ενώ το μόνο που σε τελική ανάλυση επιδιώκουν οι δεύτερες είναι η μεγιστοποίηση του ατομικού κέρδους. Τέλος, ενώ τα μετα-υλιστικά κινήματα παραβαίνουν όλους τους κανόνες της φιλελεύθερης πολιτικής τάξης, τα μικροσυντεχνιακά κινήματα διεκδικήσεως, οι ομάδες πιέσεως, τα lobbies, αποτελούν την πλέον ακραία καθώς και λογικότερη έκφραση του φιλελευθερισμού, σε ένα πνεύμα που δεν απέχει πολύ από τον αναρχικό ατομισμό* αναφερόμενο στις τρομακτικότερες διηγήσεις επιστημονικής φαντασίας.

Τα «νέα κινήματα» μεταπολεμικής τάσης, των οποίων η παρουσία διαπιστώνεται τώρα παντού στην Ευρώπη, υπό μορφές ποικίλες και βαθμούς σπουδαιότητας πολύ διαφορετικούς (στην περίπτωση της Ιταλίας αναφερόμεθα τόσο στους Πρασίνους, όσο και στη Νέα Δεξιά (Nuova Destra) ή σε ένα κίνημα θρησκευτικής ανανεώσεως όπως το «Μετάληψις και απελευθέρωσις»), συνιστούν αναμφιβόλως μόνο τη μία των μορφών με τις οποίες μπορεί να δοθεί μία απάντηση στην κρίση των δημοκρατικών καθεστώτων βασιζόμενη σε μία επανακάλυψη των εννοιών της οργανικότητας και της συμμετοχής. Θα μπορούσαμε να παραθέσομε εδώ και άλλες τεχνικές, όπως το δημοψήφισμα λαϊκής πρωτοβουλίας, που επιτρέπει να προτείνονται νόμοι και όχι μόνο να καταργούνται (όπως συμβαίνει σήμερα σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες) του οποίου ευκταία είναι η συχνότερη χρήση. Αυτό που μετρά, εξ άλλου, δεν είναι τόσο το χρησιμοποιούμενο μέσο, όσο τα συγκεκριμένα αποτελέσματα στην επίτευξη των οποίων συμβάλλει αυτό, και εδώ συγκεκριμένα, ο αναχαρακτηρισμός με έννοια οργανικότερη των εθνικών κοινοτήτων και των πολιτικών λειτουργιών.

Για να καλύψουν τόσο ευρείς ορίζοντες, δεν μπορούν τα νέα κινήματα να αρκεσθούν, όπως κατά καιρούς πιστεύουν, στην άσκηση μιας έμμεσης επιρροής επί των πολιτικών διαφόρων κυβερνητικών συνασπισμών. Πρέπει επίσης να επιδοθούν στη συναγωγή νέων κριτηρίων πολιτικής δράσης. Ένα τμήμα τουλάχιστον του φιλελευθέρου πολιτικού κόσμου λογικά να επιχειρήσει να τους αντιταχθεί. Η ανάπτυξη λοιπόν των συλλογικών κινημάτων και των «πρωτοβουλιών των πολιτών» πολύ πιθανόν να προσκρούσει σε μία σειρά ελιγμών, που μπορεί να εκτείνονται από την απλή επιλογή, στο πλαίσιο συνελεύσεων, των ηγεσιών (leaderships), έως τη βίαιη καταστολή περνώντας από όλες τις πιθανές απόπειρες διεισδύσεων και εξουδετερώσεων[28]. Αυτές οι δοκιμασίες θα είναι καθοριστικές για την ορθή στάθμιση εκ μέρους των νέων κινημάτων των φιλοδοξιών τους: οι προοπτικές επιτυχίας μιας ανανέωσης της δημοκρατίας θα είναι μεγαλύτερες εφόσον αποδείξουν την ικανότητά τους, αντλώντας από τις καταπληκτικές δυνατότητες της πολιτικής της ταυτότητας.

(Marco TARCHI) Μάρκο Τάρκι

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικώς τα έργα του Noberto Bobbio, il tuturo della democrazia, Einandi, Torino 1984 (με πολυάριθμα παραδείγματα «υποσχέσεων ανεκπληρώτων» από τα φιλελεύθερα καθεστώτα), και του Robert Dahl, Dilemmas of Pluralist Democracy, Yale University Press, New Haven 1982, καθώς και τις δύο συλλογές πολιτειολογικών και κοινωνιολογικών κειμένων με τον ενδεικτικό τίτλο (limiti della democrazia, η μία εκδοθείσα από τον Antonio Baldassarre (Laterza, Bari 1985), η άλλη από τους Riccardo Scartezzini, Luis Germani και Roberto Gritti (Liguori, Napoli 1985).

2. Την έκφραση εισήγαγε ο Richard Inglehart, The Silent Revolution, Changing Value και Political Style Among Western Publics (Η σιωπηρή Επανάστασις, Μεταβαλλομένη Αξία και Πολιτικό Ύφος στα Δυτικά Κοινά), Princeton University Press, Princeton 1977.

3. Σχετικώς με την εξέλιξη αυτή, βλ. ιδιαιτέρως το άρθρο με τίτλο "Sul concetto di rappresentanza politica". (Περί της εννοίας της πολιτικής αντιπροσωπεύσεως) δημοσιευθέν από τον Domenico Fisichella στην υπό την διεύθυνσή του εκδοθείσα ανθολογία, La rappresentanza politica, Giuttré, Milano 1983.

4. Το θέμα αυτό επανέφερε προσφάτως ο Robert Dahl, Controlling Nuclear Weapons. Democracy vs. Guardianship (Ελέγχοντας τα Πυρηνικά Όπλα. Δημοκρατία εναντίον Φρουρήσεως), Syracuse University Press, Syracuse 1985. Ληπτέα υπ' όψιν τα κριτικά σχόλια του Angelo Panebianco, ο οποίος παρουσίασε την ιταλική έκδοση (Democrazia o Tecnocrazia? Il Mulino, Bologna 1987). Για το θέμα αυτό, βλ. επίσης Claudio Finzi, il potere tecnocratico (Η τεχνοκρατική εξουσία), Bulzoni, Roma 1977, και Domenico Fisichella, Politica e mutamento sociale (Πολιτική και κοινωνική αλλαγή) D' Anna Firenze-Messina 1981 (Cap. 5, "il Rischio tecnocratico" [ο τεχνοκρατικός κίνδυνος], pp 95-111).

5. Alain de Benoist, Democratie: le problème, Labyrinthe 1985, p.8.

6. Giovanni Sartori, Théorie de la démocratie, Armand Colin, 1973.

7. Το γεγονός ότι οι εκδότες της αριστεράς ή της άκρας αριστεράς είναι αυτοί που, εδώ και μερικά χρόνια, τουλάχιστον στην Ιταλία, απένειμαν και πάλι πολιτικά δικαιώματα, μέσα στον εκδοτικό κόσμο στην παραδοσιακή αυτή κριτική δείχνει σαφώς ό-

τι απώλεσε αυτή την αποτελεσματικότητά της και ότι θεωρείται πλέον ακίνδυνη. Επί παραδείγματι, οι Editori Riuniti, επίσημος εκδοτικός οίκος του ΚΚΙ, είναι αυτοί που ανεδημοσίευσαν τις Considérations sur la France, Παρατηρήσεις περί της Γαλλίας) του Joseph de Maistre. Η εκδοθείσα υπό την επιμέλεια του Calo Galli ανθολογία, controrivoluzionari (οι αντεπαναστάτες), Il Mulino, Bologna 1981, αποτελεί ένα ενδιαφέρον πανόραμα των νομιμόφρονων κριτικών της δημοκρατίας.

8. Gianfranco Pasquino, La complessitá della politica (Η πολυπλοκότης της πολιτικής), Laterza, Bari 1985, pp. 147-148.

9. Η έκφραση ανήκει στον Mancur Olson, Grandeur et decadence des nations. Croissance économique stagflation et rigidités sociales (Μεγαλείο και παρακμή των εθνών. Οικονομική ανάπτυξη, στασιμοπληθωρισμός και κοινωνική ακαμψία), Bonnel 1983

10. Δεν είναι τυχαίο το ότι στη Γαλλία, μετά την προηγηθείσα των γενικών εκλογών του 1986 «μαζική λιποταξία» των τελευταίων ετών της σοσιαλιστικής κυβερνήσεως, οι διανοούμενοι της αριστεράς ξαναπήραν εν μέρει το δρόμο του πολιτικού αγώνα αντιμέτωποι με τα πρώτα αποτελέσματα της Σιρακικής εμπειρίας. Όσον αφορά την Αγγλία, η εχθρότης των πολιτιστικών κύκλων έναντι της πολιτικής των συντηρητικών παρουσιάσθηκε ευρέως από την κινηματογραφική, λογοτεχνική, θεατρική ή μουσική παραγωγή των τελευταίων ετών.

11. Samuel P. Huntington, στο S.P. Huntington, M. Crozier και J. Watanuki, La crisi della democrazia, Angeli, Milano 1977, σ. 109.

12. Τα αναφερόμενα στο νεοκορπορατισμό έργα είναι πάρα πολλά. Την έκφραση επινόησε ο αμερικανός πολιτειολόγος Philippe C. Schmitter, "Still the Century of Corporattism?" (Ακόμη ο Αιώνας του Κορπορατισμού;), στο The Review of Politics, 36, 1974, σελ. 85-134. Ο Schmitter διακρίνει τον «εταιρικό» νεοκορπορατισμό, βασιζόμενο σε μια ρύθμιση πλουραλιστικής εμπνεύσεως και τον φασιστικό ή αυταρχικό, κορπορατισμό «του Κράτους», μονιστικού χαρακτήρα. Προς εμβάθυνση του θέματος, βλ. την ανθολογία του Marco Mareffi (ed.) La società neo-corporativa, Il Mulino, Bologna 1981, καθώς και Suzanne Berger (ed.), L'organizzazione degli intressi nell' Europa occidentale, Il Mulino, Bologna 1983; Lorenzo Bordogna και Giancarlo Provasi, Politica, economia e rappresentanza degli intressi, Il Mulino, Bologna 1984; Gerhard Lembruch και Philippe C. Schmitter (ed.) La politica degli interessi nei paesi industrializzati, Il Mulino, Bologna 1983; και Lorenzo Ornaghi, Stato e corporazione, Giuffrè, Milano 1984.

13. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Gianfranco Pasquino, ό. αρ. 159-165.

14. Ως προς αυτή τη σημαντική μορφή αντίδρασης στις κοινωνικές κρίσεις κατά την μετα-βιομηχανική εποχή, βλ. Albert O. Hirschman, Lealtà, Defezione, Protesta (Νομιμότητα, Αποσκίρτηση, Διαμαρτυρία) Bompiani, Milano.

15. Βλ. Roberto Michels, Les partis politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des démocraties, (Τα πολιτικά κόμματα. Δοκίμιον περί των ολιγαρχικών τάσεων των δημοκρατιών), Flamarion, 1971.

16. Ως προς την έννοια του catch-all party. Βλ. Otto Kirckheimer, La transformazione dei sistemi partitici dell' Europa occidentale (Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη), στον Giordano Sivinileo Sociologia dei partiti politici (Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων), Il Mulino, Bologna 1975.

17. Gianfranco Pasquino, Parteccipazione politica gruppi e movimenti, (Πολιτική συμμετοχή, ομάδες και κινήματα) στους Stefano Bartolini, Maurizio Cotta, Leonardo Morlino, Angelo Panebianco και Gianfranco Pasquino, Manuale di scienza della politica (Εγχειρίδιον πολιτικής επιστήμης) Il Mulino, Bologna 1986, p. 211.

18. Η επιτυχέστερη διάψευση είναι κατά τη γνώμη μας αυτή του Alessandro Pizzorno, "Sulla razionalità della scelta democratica (Περί του ορθολογισμού της δημοκρατικής επιλογής) στο Stato e mercato, Απρ. 1983, No 7, σελ. 3-43. Το κείμενο αυτό αναδημοσιεύτηκε στους R. Scartezzini, L. German και R. Gritti (ed.), I Limiti della democrazia, ό.α. σελ. 207-206, έργο από το οποίο αντλούμε τις επακολουθούσες παραθέσεις.

19. Alessandro Pizzorno, κείμ. παρατ. σελ. 211.

20. Ό. α. σελ. 235-236.

21. Ό. α. σελ. 236.

22. Ό. α. σελ. 238.

23. Βλ. Gionvanni Sartori, "Politics, Ideology and Belief Systems. (Συστήματα Πολιτικής Ιδεολογίας και Πεποιθήσεων) στο American Political Science Review LXII, 1969, σελ. 398-411.

24. Βλ. Neil J. Smelser, il comportamento collettivo (Η συλλογική συμπεριφορά) Vallechi, Firenze 1968, σελ. 167.

25. Βλ. Francesco Alberoni, Movimento e istituzione, Il Mulino, Bologna.

26. Ό. α. σελ. 71.

27. Alberto Melucci, Sistema politico, partiti e movimenti sociali, Feltrinelli, Milano 1977, σελ. 109.

28. Βλ. Francesco Alberoni, ό.α. σ. 393-394 καθώς και τις παρατηρήσεις του Gianfranco Pasquino στο Manuale di scienza politica, ό.α. σ. 223.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ*

του Κ.Ι. Δεσποτόπουλου

1. Το κοινωνικό πρόβλημα ως θέμα της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλους — 2. Διάκριση τριών οικονομικών συστημάτων και προβολή κριτηρίων για την αξιολόγησή τους — 3. Κριτική του κοινοκτησιακού οικονομικού συστήματος και έξαρση της αξίας οικονομικού συστήματος συνδυαστικού της ιδιοκτησίας και της κοινοχρησίας — 4. Ψυχολογικά επιχειρήματα υπέρ του ιδιοκτησιακού βασικά οικονομικού συστήματος — 5. Η συμβολή της παιδείας στη λειτουργία του συνδυαστικού οικονομικού συστήματος — 6. Το οικονομικό σύστημα της ισοκτησίας και η πληθυσμιακή πολιτική — 7. Πολλαπλές αιτίες ανεπάρκειας του οικονομικού συστήματος ισοκτησίας και μέτρα για την εξουδετέρωσή τους — 8. Συγκεφαλαιωτική αξιολόγηση του οικονομικού συστήματος ισοκτησίας — 9. Κοινωνικό πρόβλημα και πολιτικό πρόβλημα — 10. Το πρόβλημα της πολιτικής κοινωνίας και το πρόβλημα της ευδαιμονίας του ανθρώπου — 11. Η σημασία του κοινωνικού προβλήματος κατ' Αριστοτέλη.

1. Ο τίτλος «το κοινωνικό πρόβλημα κατ' Αριστοτέλην» παρέχει ίσως την εντύπωση αναχρονισμού. Και όμως ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει άμεσα ό,τι από τον ΙΘ' αιώνα ονομάζεται κοινωνικό πρόβλημα.

Το θέμα του βιβλίου Β' των *Πολιτικών* είναι «περί της κοινωνίας της πολιτικής τις κρατίστη πασών τοις δυναμένοις ζην ότι μάλιστα κατ' ευχήν» (1260b 27-29. Πβλ. 1265a 17-18, αλλά και 1261a 3), δηλαδή ποιά είναι η «αρίστη πολιτεία» (1265b39). Και ως αφετηριακό πρόβλημα στη διερεύνηση του μεγάλου αυτού θέματος παρουσιάζεται όχι τυχόν ο τρόπος και τα όρια της πολιτικής εξουσίας, όχι ο βαθμός αυτοκαθορισμού η ετεροκαθορισμού των πολιτών, αλλά η έκταση της κοινοκτησίας είτε κοινοχρησίας ή της ιδιοκτησίας είτε ιδιοχρησίας, και μάλιστα ως πρόβλημα φύσει αφετηριακό για την προκείμενη διερεύνηση: «Αρχήν δε πρώτον ποιητέον ή περ *πέφυκεν* αρχή ταύτης της σκέψεως· ανάγκη γαρ ήτοι πάντας πάντων κοινωνείν τους πολίτας, ή μηδενός, ή τινών μεν τινών δε μη» (1260b 36-39).

Τρεις άρα εμφανίζονται λογικά συλληπτές λύσεις του κοινωνικού προβλήματος: ή κοινά όλα σε όλους τους πολίτες, ή τίποτε κοινό στους πολίτες, ή σύστημα συνδυαστικό της κοινότητας και της μη κοινότητας αγαθών, και βαρών, για όλους τους πολίτες· σε νεωτερική φρασεολογία: ή σύστημα βασισμένο σε κοινωνικοποίηση ολική των αγαθών και των βαρών, ή σύστημα βασισμένο σε ιδιωτικοποίηση ολική των αγαθών και των βαρών, ή σύστημα συνδυαστικό, βασισμένο σε μερική μόνο κοινωνικοποίηση των αγαθών και των βαρών και σε μερική αντίστοιχα ιδιοκτησία και ιδιολειτουργία.

Ευθύς αποκλείεται η δεύτερη λύση: «Το μεν ουν μηδενός κοινωνείν φανερόν ως αδύνατον» (1260b 39-40). Και ο λόγος του αποκλεισμού έχει το κύρος της αυτονοησίας σχεδόν: «η γαρ πολιτεία κοινωνία τις έστι, και πρώτον ανάγκη του τόπου κοινωνείν· ο μεν γαρ τόπος εις, ο της μιας πόλεως, οι δε πολίται κοινωνοί της μιας πόλεως» (1260b 40-1261a 1).

Παραμένουν άρα δύο λύσεις του προβλήματος, διατυπωμένες με νέα μορφή: «πότερον όσων ενδέχεται κοινωνήσαι, πάντων βέλτιον κοινωνείν την μέλλουσαν οικήσεσθαι πόλιν καλώς, ή τινών μεν τινών δ' ου βέλτιον;» (1260a 2-4), δηλαδή τα δεκτικά για κοινωνικοποίηση καλλίτερο είναι άραγε να κοινωνικοποιηθούν όλα ή ορισμένα μόνο από αυτά;

Ως δεκτικά για κοινωνικοποίηση επισημαίνονται αρχικά οι γυναίκες, τα τέκνα και τα κτήματα: «ενδέχεται γαρ και τέκνων και γυναικών και κτημάτων κοινωνείν τους πολίτας αλλήλοις» (1261a 4-5)· θα προστεθεί, εξ άλλου, το «άρχειν» (1261a 32-b7). Και, αφού συζητηθεί το πρόβλημα, το σχετικό με την παραδοχή ή μη της παραδοσιακής οικογένειας, και το πρόβλημα, το σχετικό με τη συμμετοχή στο «άρχειν», και αφού οι προτάσεις της *Πολιτείας* του Πλάτωνος απορριφθούν με ποικίλα επιχειρήματα (1261a 5-1262b36), εντοπίζεται ήδη το θέμα στο πρόβλημα της κοινοκτησίας είτε ιδιοκτησίας των οικονομικών αγαθών: «Εχόμενον δε τούτων εστίν επισκέψασθαι περί της κτήσεως, τίνα τρόπον δει κατασκευάζεσθαι τοις μέλλουσι πολιτεύεσθαι την αρίστην πολιτείαν, πότερον κοινήν ή μη κοινήν την κτήσιν» (1262b 37-40).

Η λύση του προβλήματος αυτού θα υπομνησθεί, σε άλλο χωρίο, πως θεωρείται ως κάτι σπουδαιότατο, και μάλιστα ως σχετικό με την αιτία και το αντικείμενο των κοινωνικών συγκρούσεων: «Δοκεί γαρ τισι το περί τας ουσίας είναι μέγιστον τετάχθαι καλώς· περί γαρ τούτων ποιείσθαί φασι τας στάσεις πάντας» (1266a 37-39).

Το σπουδαιότατο αυτό πρόβλημα χαρακτηρίζεται ως χωριστό ή έστω διαχωρίσιμο από τη νομοθεσία για τα τέκνα και τις γυναίκες: «Τούτο δ' αν τις και χωρίς σκέψαιτο από των περί τα τέκνα και τας γυναίκας νενομοθετημένων» (1262b 40-41).

Και τονίζεται, ότι και σε καθεστώς με παραδοσιακό θεσμό οικογένειας υπάρχει ακέραιο το πρόβλημα της κοινοκτησίας είτε ιδιοκτησίας των οικονομικών αγαθών: «λέγω δε τα περί την κτήσιν... καν η εκείνα χωρίς, καθ' ον νυν τρόπον έχει πάσι» (1262b 41-1263a2).

2. Και διατυπώνεται απλά και πυκνά το οικονομικο-κοινωνικό πρόβλημα: «πότερον... τας γε κτήσεις κοινάς είναι βέλτιον ή τας χρήσεις, οίον τα μεν γήπεδα χωρίς, τους δε καρπούς εις το κοινόν φέροντας αναλίσκειν (όπερ ένια ποιεί των εθνών), ή τουναντίον την μεν γην κοινήν είναι και γεωργείν κοινή, τους δε καρπούς διαιρείσθαι προς τας ιδίας χρήσεις (λέγονται δε τινες και τούτον τον τρόπον κοινωνείν των βαρβάρων), ή και τα γήπεδα και τους καρπούς κοινούς» (1263a1-8. Πβλ. 1319a 15-19).

** Το εν λόγω κείμενο του ακαδημαϊκού Κ.Ι. Δεσποτόπουλου αναδημοσιεύεται από το βιβλίο του «Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας», σελ. 123-142, δ' έκδοση, εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑΙ 1983, εξαιτίας της ρητής του επικαιρότητας.*

Τρία είναι, άρα, πρεσβεύει ο Αριστοτέλης, τα δυνατά οικονομικά συστήματα: ιδιοκτησία των «γηπέδων», αλλά κοινοκτησία των «καρπών» για την ανάλωσή τους· κοινοκτησία και από κοινού καλλιέργεια της «γης», αλλά ιδιοκτησία και ιδιοχρησία των «καρπών»· κοινοκτησία και στα «γήπεδα» και στους «καρπούς».

Η διάκριση των τριών αυτών οικονομικών συστημάτων παρουσιάζεται ως αντιπαραβολή τους απλώς, για προτίμηση του ενός ή του άλλου («βέλτιον»), χωρίς καταδίκη αυστηρή του μη προτιμητέου· σαν να είναι τρία σχέδια κοινωνικο-οικονομικής πολιτικής με ίση πιθανότητα κατ' αρχήν αποδοχής του ενός ή του άλλου. Για τα δύο οικονομικά συστήματα, εξ άλλου, τα συνδυαστικά της κοινοκτησίας με την ιδιοκτησία επικαλείται ο Αριστοτέλης και την ιστορική εμπειρία: την εφαρμογή του πρώτου από κάποιους λαούς («ένια... των εθνών») και τη φημολογούμενη εφαρμογή του δεύτερου από κάποια φύλα βαρβάρων («τινές... των βαρβάρων»).

Η σύλληψη των οικονομικών αυτών συστημάτων έχει πρόδηλη προϋπόθεση τον καθαρό τύπο αγροτικής οικονομίας· ώστε ως παραγωγικά μέσα εμφανίζονται απλώς τα «γήπεδα» και ως αγαθά καταναλώσιμα εμφανίζονται απλώς οι «καρποί». Και ίσως επηρεάζει κρίσιμα η κοινωνικο-οικονομική αυτή προϋπόθεση την αξιολόγηση των τριών οικονομικών συστημάτων από τον Αριστοτέλη.

Για την αξιολόγηση των οικονομικών ή μάλλον κοινωνικοοικονομικών συστημάτων εφαρμόζει ο Αριστοτέλης τρεις αρχές: πρέπει να είναι όχι ευκταία μόνο, αλλά και εφικτά («Δει μεν ουν υποτίθεσθαι κατ' ευχήν, μηδέν μέντοι αδύνατον», 1265a 17-18. Πβλ. 1288b 37-39)· πρέπει να κρίνονται όχι από την άποψη μόνο των εξαφανιστέων δεινών, αλλά και των μη καταλυτέων αγαθών («έτι δε δίκαιον μη μόνον λέγειν όσων στερήσονται κακών..., αλλά και όσων αγαθών», 1263b 27-29), πρέπει να είναι πρόσφορα και για την εξασφάλιση της άμυνας προς τους εξωτερικούς εχθρούς («αναγκαίον άρα την πολιτείαν συντετάχθαι προς την πολεμικήν ισχύν... ομοίως δε και περί της κτήσεως· δει γαρ ου μόνον προς τας πολιτικάς χρήσεις ικανήν υπάρχειν, αλλά και προς τους έξωθεν κινδύνους» 1267a 20-24).

Επικαλείται ακόμη ο Αριστοτέλης για την αξιολόγηση των κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων δύο άλλες αρχές, ενδεικτικές τυπικά συντηρητικής νοοτροπίας.

Εισάγεται η πρώτη αρχή ως πρόσθετο επιχείρημα εναντίον του κοινοκτησιακού συστήματος, αλλά με προοπτική ευρύτερη· «Δει δε μηδέ τούτο αυτό αγνοείν, ότι χρη προσέχειν τω πολλώ χρόνω και τοις πολλοίς έτεσιν, εν οις ουκ αν έλαθεν, ει ταύτα καλώς είχεν» (1264a 1-3). Βαθύ συναίσθημα ιστορισμού, συνυφασμένο με συντηρητική διάθεση, οδηγεί σε άκρα δυσπιστία προς τη νεωτεριστική αποστολή του παρόντος· σαν να ήρθε ο Σταγιρίτης πολύ αργά στη ζωή και σαν να έπρεπε στα περασμένα πολλά χρόνια οι επίμαχοι θεσμοί να είχαν συλληφθεί από την ευρετική δύναμη των ανθρώπων, υποκινημένη άλλωστε ανέκαθεν από την ανάγκη (1329b 26), αλλά και να είχαν ήδη εφαρμοσθεί, αν ήσαν ορθοί. Πραγματικά, όλοι σχεδόν οι θεσμοί, τονίζει ο Αριστοτέλης, έχουν στο παρελθόν ευρεθεί, αλλά πολλοί από αυτούς, είτε δεν έχουν συγκροτηθεί σε αρμονικό σύνολο, είτε δεν εφαρμόζονται από τους ανθρώπους, αν και είναι γνωστοί («πάντα γαρ σχεδόν εύρηται μεν, αλλά τα μεν ου συνήκται, τοις δ' ου χρώνται γιγνώσκοντες» 1264a 3-5. Πβλ. 1329b25-35).

Η δεύτερη αρχή εισάγεται ως επιχείρημα εναντίον της «πολιτείας» του Πλάτωνος: «Μάλιστα δ' αν γένοιτο φανερόν, ει τις τοις έργοις ίδοι την τοιαύτην πολιτείαν κατασκευαζομένην» (1264a 5-6). Είναι η επισειόμενη βάσανος της πραγματικότητας, για διάψευση της αξίας του σχεδίου της αρίστης «πολιτείας» στην ίδια την προσπάθεια της εφαρμογής της, με κατάδειξη έτσι εμπρακτα ότι δεν είναι δεκτικό εφαρμογής στην ιστορική πραγματικότητα.

3. Εξ άλλου, η αξιολόγηση των οικονομικών συστημάτων επηρεάζεται από την απαισιοδοξία του Αριστοτέλη γενικά για τη συμβίωση των ανθρώπων, και ιδιαίτερα για την συμπεριφορά τους σε κοινοπραξία, μάλιστα με θέμα την καταβολή εργασίας και τη διανομή των οικονομικών αγαθών: «Όλως δε το συζήν και κοινωνείν των ανθρωπικών πάντων χαλεπόν, και μάλιστα των τοιούτων» (1263a 15-16). Η πεποίθηση για τη δυσλειτουργία των συστημάτων κοινής ζωής και συνεργασίας και από κοινού μετοχής στην απόλαυση των αγαθών εμφανίζεται σαν να επαληθεύεται και με παραδείγματα βιοτικής εμπειρίας (1263a 16-21).

Διαχωρίζεται η ενδεχόμενη μορφή του οικονομικού συστήματος, όπου η καλλιέργεια των αγρών γίνεται από μη πολίτες, και ο «τρόπος» αυτός χαρακτηρίζεται ως «ράων», δηλαδή απαλλαγμένος από ιδιαίτερες δυσχέρειες (1263a 8-10). Η μορφή όμως του οικονομικού συστήματος, όπου η καλλιέργεια των αγρών γίνεται από τους ίδιους τους πολίτες, χαρακτηρίζεται ως δημιουργική πολλών δυσκολιών, που αυξάνουν με την κοινοκτησία του εδάφους. Συμβαίνει τότε να γεννώνται μεταξύ των κοινωνιών δυσαναλογίες στην αντιστοιχία των απολαυών τους προς τον παραγωγικό μόχθο τους και να επακολουθούν κατ' ανάγκην διαφορές και αντεγκλήσεις μεταξύ τους (1263a 11-15). Οι δυσχέρειες αυτές, και άλλες παρόμοιες, παρατηρεί συγκεφαλαιωτικά ο Αριστοτέλης, είναι σύμφυτες με το σύστημα της κοινοκτημοσύνης (1263a 21-22).

Ύστερα από την αρνητική αυτή αξιολόγηση του κοινοκτημονικού συστήματος, χαρακτηρίζεται ως προτιμητέο, και ως αξιώτερο από κάθε άλλο, το οικονομικό σύστημα, που ίσχυε πραγματικά στην εποχή και στην περιοχή της ζωής του Αριστοτέλους, αφού όμως υποστεί μεταρρυθμίσεις βελτιωτικές, με ηθική ανάπλαση των πολιτών και με θέσπιση νόμων ορθών: «ον δε νυν τρόπον έχει, και επικοσμηθέν ήθεσι και τάξει νόμων ορθών, ου σμικρόν αν διενέγκαι» (1263a 22-24). Και παρουσιάζεται η υπεροχή του οικονομικού αυτού συστήματος συνοπτικά ως απότοκη του συνδυαστικού χαρακτήρα του, δηλαδή της ειδικής αρετής του να συνδυάζει ό,τι αγαθό έχουν και το σύστημα της κοινοκτημοσύνης και το σύστημα της ιδιοκτησίας: «έξει γαρ το εξ αμφοτέρων αγαθόν· λέγω δε το εξ αμφοτέρων το εκ του κοινάς είναι τας κτήσεις και το εκ του ιδίας» (1236a 24-26).

Προς απόδειξη της υπεροχής του μικτού αυτού οικονομικού συστήματος, αλλά και προς αποσαφήνιση των στοιχείων του, επικαλείται ο Αριστοτέλης ως αξίωμα σχεδόν για τις «κτήσεις» ότι «δει... πως μεν είναι κοινάς, όλως δ' ιδίας» (1263a 26-27), δηλαδή ότι πρέπει κάπως να είναι κοινές, αλλά βασικά πρέπει να είναι ιδιωτικές. Και προσπαθεί να εξηγήσει και να δικαιολογήσει το δυαδικό αυτό αίτημα: εφόσον ιδιοκτησία υπάρχει στα παραγωγικά μέσα, οι φροντίδες για την εκμετάλλευσή τους θα είναι χωρισμένες, δηλαδή θα βαρύνουν τον ιδιοκτήτη, και άρα δεν θα δημιουργούνται διαφορές και αντεγκλήσεις γι' αυτές μεταξύ των πολιτών («αι μεν γαρ επιμέλειαι διηρημέναι τα εγκλήματα προς αλλήλους ου ποιήσουσιν» 1263a 27-28), αλλά και θα επιδοθούν οι πολίτες με περισσότερη επιμέλεια στην παραγωγική εργασία, καθώς ο καθένας τους ενασχολείται σε κάτι δικό του («μάλλον δ' επιδώσουσιν ως προς ίδιον εκάστου προσεδρεύοντος» 1263a 28-29· πρβλ. 1261b 33-36)· εξ άλλου, η απόλαυση των καταναλώσιμων αγαθών πρέπει να γίνεται και θα γίνεται όπως υπαγορεύεται από την «αρετή», καθώς οι πολίτες θα έχουν εξαίρετο ήθος, δηλαδή όχι ως ατομιστική ιδιοχρησία τυχόν, αλλά ως κοινοχρησία φιλική («δι' αρετήν δ' έσται προς το χρήσθαι κατά την παροιμίαν, κοινά των φίλων» 1263a 29-30). Και προσθέτει ο Αριστοτέλης, ότι παρόμοιοι θεσμοί, ή έστω απαρχές τους και στοιχεία τους, υπάρχουν σε κάποιες ήδη «πόλεις» και προπάντων, σε όσες έχουν κοινωνικό σύστημα όχι κακό, άλλοι από αυτούς είναι θεσπισμένοι και άλλοι ενδέχεται να θεσπισθούν· κάτι που είναι μαρτυρία κάπως της ιστορικής πραγματικότητας για την εφικτότητα επίσης (πρβλ. 1265a 17-18) του μικτού οικονομικοκοινωνικού συστήματος («έστι δε και νυν τον τρόπον τούτον εν ενίαις πόλεσιν ούτως υπογεγραμμένον, ως ουκ ον αδύνατον, και μάλιστα εν ταις καλώς οικουμέναις τα μεν έστι τα δε γένοιτ' αν» (1263a 30-33). Και ως ιστορική επιμαρτυρία για την ευδοκίμηση παρόμοιου οικονομικού συστήματος χρησιμοποιείται ό,τι συμ-

βαίνει κάπως στη Λακεδαίμονα (1263a 35-37) ή από άλλη άποψη στη Λακεδαίμονα πάλι και στην Κρήτη (1263b 40-1264a 1).

4. Επικαλείται όμως ο Αριστοτέλης και άλλο επιχείρημα υπέρ του βασικά ιδιοκτησιακού αυτού συστήματος: «Έτι δε προς ηδονήν αμύθητον όσον διαφέρει το νομίζειν ίδιόν τι» (1263a 40-41). Το ψυχολογικό αυτό επιχείρημα, για σύμφυτη με τον άνθρωπο τάση προς ιδιοκτησία, και υπέρτατη άρα ηδονή απότοκη της ιδιοκτησίας, θέτει πρόβλημα ηθικής αξιολογίας στον Αριστοτέλη, έμμεσα έστω. Δεν προβληματίζεται ο κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος, μήπως η φαινόμενη αυτή ενυπαρξία της ιδιοκτησιακής ηδονής στη φύση του ανθρώπου είναι απλώς σύνδρομη της αξιολογίας ορισμένου κοινωνικού συστήματος και αποτέλεσμα του εμποτισμού των ανθρώπων από αυτήν ήδη στην παιδική ηλικία τους. Ανησυχεί μάλλον ο ηθικός φιλόσοφος, μήπως το επιχείρημά του αυτό υπέρ της ιδιοκτησίας προκαλέσει την παρεξήγηση ότι ενέχει ηθική έγκριση της φιλαυτίας. Στην προσπάθεια να θεμελιωθεί και θεωρητικά η βαθύψυχη ηδονή του ανθρώπου από την ιδιοκτησία, υποστηρίζεται: «μη γαρ ου μάτην την προς αυτόν αυτός έχει φιλίαν έκαστος, αλλ' έστι τούτο φυσικό» (1263a 41-b2).

Εμφανίζεται δηλαδή, κάπως αυθαίρετα, η ψυχική τάση προς την ιδιοκτησία ως συνυφασμένη με την αγάπη του ανθρώπου για τον εαυτό του. Και μάλιστα η αγάπη αυτή χαρακτηρίζεται ως κάτι όχι μάταιο, αλλά «φυσικόν», υπαγορευμένο δηλαδή από τη Φύση την ίδια, την έσχατη αυτή πηγή και υπέρτατη αρχή της ορθότητας, ως κάτι άρα θεμιτό, αναγκαίο, κατ' εξοχήν ανθρώπινο.

Το ιδιοκτησιακό συναίσθημα παρουσιάζεται να είναι σύνδρομο του ατομικισμού. Η έξαρση όμως σύστοιχα της αξίας της αυτοαγάπης οδηγεί στην ανάγκη του διαχωρισμού από τη φιλαυτία, εννοημένη ως αυτο-αγάπη υπέρμετρη, που δίκαια θεωρείται ηθικά επίμεμπτη: «το δε φίλαυτον είναι ψέγεται δικαίως· ουκ έστι δε το φιλείν εαυτόν, αλλά το μάλλον ή δει φιλείν» (1263b 2-3. Πβλ. 1168a 29-35, 1169a 3).

Προσθέτει ακόμη ο Αριστοτέλης και άλλο υπέρ της ιδιοκτησίας επιχείρημα, ψυχολογικό επίσης και αυτό, αλλά και θεμελιωμένο στην αρετολογία, κάπως, αν και δίχως αξίωση για ίδια με το προηγούμενο βαρύτητα: «Αλλά μην και το χαρίσασθαι και βοηθήσαι φίλοις ή ξένοις ή εταίροις, ήδιστον, ο γίνεται της κτήσεως ιδίας ούσης. Ταύτά τε δη ου συμβαίνει της λίαν εν ποιούσι την πόλιν και προς τούτοις αναιρούσιν έργα δυοίν αρεταίν φανερώς... ελευθεριότητος δε το περί τας κτήσεις... (1263b 5-14). Τονίζει έτσι ο Αριστοτέλης και από τι θα στερηθούν (πβλ. 1263b 27-29) με το κοινοκτημονικό σύστημα οι πολίτες: από την εξαίσια χαρά να δίνουν δώρα είτε βοήθεια σε φίλους ή φιλοξενούμενους ή συντρόφους, από τη δυνατότητα ν' ασκούν την ελευθεριότητα, ιδιαίτερα ευγενική αρετή (Πβλ. *Ηθικά Νικομάχεια 1119b 22-1122a17*).

5. Για τους λόγους αυτούς και προκρίνει ο Αριστοτέλης το μικτό οικονομικό σύστημα της ιδιοκτησίας και της κοινοχρησίας: «Φανερόν τοίνυν ότι βέλτιον είναι μεν ιδίας τας κτήσεις, τη δε χρήσει ποιείν κοινάς» (1263a 37-39. Πβλ. 1329b 37-1330a: «περί δε της διανομής και των γεωργούντων, τίνας και ποίους είναι χρη, λεκτέον πρώτον, επειδή ούτε κοινήν φαμεν είναι δειν την κτήσιν ώσπερ τινές ειρήκασιν, αλλά τη χρήσει φιλικώς γινομένη κοινήν, ούτ' απορείν ουθένα των πολιτών τροφής»). Στο κρίσιμο πρόβλημα όμως, πώς θα εξασφαλισθεί ο ανθρώπινος παράγων, ο απαραίτητος για τη λειτουργία του μικτού αυτού οικονομικού συστήματος, πως δηλαδή θα υπάρξουν άνθρωποι με ιδιοκτησιακό συναίσθημα πάντοτε, αλλά και με κοινοχρησιακό φρόνημα, ο Αριστοτέλης δεν παρουσιάζει ο ίδιος συγκεκριμένη λύση· επιφορτίζει απλώς τον νομοθέτη με την ανεύρεση και την θέσπιση των αναγκαίων γι' αυτήν θεσμών: «όπως δε γίνωνται τοιούτοι, του νομοθέτου τούτ' έργον ίδιόν εστιν» (1263a 39-40).

Η αξιολόγηση αυτή από τον Αριστοτέλη των οικονομικών συστημάτων, αναπτυγμένη με νηφαλιότητα και μετριοπάθεια, δεν φαίνεται να προϋποθέτει ως λειτουργικό στοιχείο της κοινωνίας τους δούλους. Έτσι και χαρακτηρίζεται ως «άλλο», και πιο εύκολο, το οικονομικό σύστημα των κοινωνιών, όπου η καλλιέργεια των αγρών γίνεται από μη πολίτες («ετέρων μεν ούν όντων των γεωργούντων άλλος αν είη τρόπος και ράων» (1263a 8-10), δηλαδή από δούλους είτε δουλοπαροίκους. Το οικονομικό πρόβλημα, έτσι, εντοπίζεται σε κοινωνίες, όπου οι αγροί καλλιεργούνται από τους ίδιους τους πολίτες, αντίθετα δηλαδή προς την προτίμηση του Αριστοτέλη (πβλ. 1329b 34-37: «ότι μεν ουν δει την χώραν είναι των όπλα κεκτημένων και των της πολιτείας μετεχόντων, είρηται πρότερον, και διότι τους γεωργούντας αυτών ετέρους είναι δει»). Και, αν η αξία του υφισταμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος εξαρτάται και από την βελτιωτική μεταρρύθμισή του «ήθεσι και τάξει νόμων ορθών» (1263a 23), η προκείμενη ανάπλαση των ηθών, όπως και η σύστοιχη θέσπιση ορθών νόμων, αφορά στους ελεύθερους αυτούς παραγωγούς.

Εξ άλλου, εξαίροντας ο Αριστοτέλης τη συμβολή της παιδείας ως ηθοπλασίας για τη λύση του κοινωνικού προβλήματος, όχι μόνο τονίζει ότι η παιδεία επιφέρει την ενότητα και την κοινότητα σε όσο πρέπει βαθμό (1263b 31-37), αλλά και δεν διστάζει να καταλογίσει ασυνέπεια στον Πλάτωνα, που για την εμπέδωση της «σπουδαίας» πολιτικής κοινωνίας δεν εμπιστεύεται όσο πρέπει την παιδεία καθ' εαυτήν, αλλά εμπιστεύτηκε μάλλον τις θεσμικές αλλαγές («τοις τοιούτοις»), όπως η θέσπιση της κοινοκτησίας: «τον γε μέλλοντα παιδείαν εισάγειν και νομίζοντα δια ταύτης έσεσθαι την πόλιν σπουδαίαν άτοπον τοις τοιούτοις οίεσθαι διορθούν, αλλά μη τοις έθεσι και τη φιλοσοφία και τοις νόμοις» (1263b 37-40). Κατηγορεί δηλαδή ο Αριστοτέλης τον Πλάτωνα, ο θεωρούμενος πραγματιστής τον θεωρούμενο ιδεαλιστή, για ελαττωμένη εμπιστοσύνη στην κοινωνικο-διαπλαστική λειτουργία της παιδείας και για επιμονή μάλλον σε θεσμικές αλλαγές, αναπλαστικές των οικονομικών αρθρώσεων της κοινωνίας.

Η επίκριση αυτή συνδυάζεται με καταλογισμό στον Πλάτωνα και αβάσιμης αισιοδοξίας, σχετικά με τα κοινωνικά δεινά, που μαστίζουν τις ιστορικά γνώριμες κοινωνίες, όπως «δίκας τε προς αλλήλους περί συμβολαίων και ψευδομαρτυριών κρίσεις και πλουσίων κολακείας» (1263b 20-22), καθώς ο Πλάτων θεωρεί αυτά έκγονα του ιδιοκτησιακού συστήματος («ως γινομένων δια το μη κοινήν είναι την ουσίαν» (1263b 19-20) και άρα εξαφανίσιμα ή σχεδόν με την εφαρμογή κοινοκτησιακού συστήματος, αντίθετα προς την απαισιόδοξη αριστοτέλεια πρόβλεψη για έμμονη ενυπαρξία τους και στην κοινωνία με κοινοκτησιακό σύστημα («Εγκλήματα δε και δίκαι, και όσα άλλα ταις πόλεσιν υπάρχειν φησί κακά, πάνθ' υπάρξει και τούτοις» 1264a 27-29).

6. Κριτική ασκεί ο Αριστοτέλης και στο οικονομικό σύστημα της ισοκτησίας, ή της περιορισμένης ιδιοκτησίας, με αφορμή την «πολιτεία» του Φαλέα του Χαλκηδονίου, αλλά και την πολιτεία των Νόμων του Πλάτωνος: «Διό Φαλέας ο Χαλκηδόνιος τούτ' εισήνεγκε πρώτος· φησί γαρ δειν ίσας είναι τας κτήσεις των πολιτών» (1266a 39-40). «Πλάτων δε τους νόμους γράφων μέχρι μεν τινος ώετο δειν εάν, πλείον δε του πενταπλασίαν είναι της ελαχίστης μηδενί των πολιτών εξουσίαν είναι κτήσασθαι» (1266b 5-7). Και η κριτική αυτή παρουσιάζεται πολλαπλά.

Αναγνωρίζεται, πρώτα, ότι έχει κάποια σημασία για την αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος η μη ανοχή μεγάλων περιουσιακών ανισοτήτων, και υπενθυμίζεται ότι σχετικά νομοθετικά μέτρα έχουν ληφθεί σε διάφορες πόλεις, όπως η απαγόρευση της απεριόριστης γαιοκτησίας και η απαγόρευση κατ' αρχήν των πωλήσεων κτημάτων, είτε η μέριμνα για τη διατήρηση των παλαιών κλήρων («διότι μεν ουν έχει τινά δύναμιν εις την πολιτικήν κοινωνίαν η της ουσίας ομαλότης και των πάλαι τινές φαίνονται διεγνωκότες, οίον και Σόλων ενομοθέτησεν και παρ' άλλοις έστι νόμος, ος κωλύει...», 1266b 14-21 πβλ. 1319a 8-14). Αλλά και παρατηρείται, ότι μέτρα παρόμοια δεν τελεσφορούν, δίχως ταυτόχρονη ρύθμιση των ορίων της τεκνοποιίας: «Δει δε μηδέ τούτο λανθάνει τους ούτω νομοθετούντας, ο λανθάνει νυν, ότι το της ουσίας τάσσοντας πλήθος προσήκει και των τέκνων το πλήθος τάττειν» (1266b 8-10), ότι απαραίτητο άρα συμπλήρωμα των θεσμικών μέτρων για την κτήση των οικονομικών αγα-

θών είναι η αντίστοιχη πληθυσμιακή πολιτική, διαφορετικά επέρχεται θραύση της οικονομικής ισορροπίας, αλλά και αναπτύσσονται δυνάμεις επαναστατικές (1266b 11-14).

Παρόμοιες παρατηρήσεις, εξ άλλου, και μάλιστα πιο αναλυτικά, έχουν γίνει στην κριτική του θεσμού της περιορισμένης και σχεδόν σε ισότητα διατηρημένης ιδιοκτησίας του χαρακτηριστικού της «πολιτείας» των Νόμων του Πλάτωνος: «Ἄτοπον δε και το τας κτήσεις ισάζοντα το περί το πλήθος των πολιτών μη κατασκευάζειν, αλλ' αφείναι την τεκνοποιίαν αόριστον ως ικανώς αν ομαλισθησομένην εις το αυτό πλήθος διά τας ατεκνίας οσωνούν γεννωμένων, ότι δοκεί τούτο και νυν συμβαίνειν περί τας πόλεις» (1265a 38-b1). Επικρίνεται δηλαδή ο μη περιορισμός του αριθμού των γεννήσεων, παρά την προσπάθεια για εξίσωση των περιουσιών, αποκρούεται και το σχετικό επιχείρημα ότι αυτόματα επέρχεται η εξισορρόπηση του πληθυσμού από την ατεκνία πολλών οικογενειών, όπως φαίνεται να συμβαίνει στις διάφορες τότε «πόλεις». Και η επίκριση θεμελιώνεται με την επίκληση των για το προκείμενο θέμα δυσχερειών, που ειδικά προβάλλουν στο οικονομικό σύστημα της ισασμένης ιδιοκτησίας με απαγορευμένη την διαίρεση της οικογενειακής περιουσίας (1265b 2-6). Εξ άλλου, προτείνεται η επιβολή ορίων στην τεκνοποιία μάλλον, ως πιο αναγκαίων από τα όρια στην περιουσία, γιατί από την αρρύθμιστη παιδοποιία επέρχεται η πενία και η «πενία στάσιν εμποιεί και κακουργίαν» (1265b 6-12).

Σε άλλη συνάρτηση επαινείται από τον Αριστοτέλη η ισοκτησία καθ' εαυτήν, ως εξασφαλιστική επάρκειας πλήθους των πολιτών, σε αντίθεση προς ό,τι συμβαίνει με τη συσσώρευση της ιδιοκτησίας και την αντίστοιχη εξαθλίωση («τοις μεν γαρ αυτών συμβέβηκε κεκτήσθαι πολλήν λίαν ουσίαν τοις δε πάμπαν μικράν» 1270a 16-18, «βέλτιον το δια της κτήσεως ωμαλισμένης πληθύειν» ανδρών την πόλιν» 1270a 38-39).

7. Καταλογίζεται όμως από τον Αριστοτέλη και άλλη αδυναμία στην πολιτική περιουσιακής ισότητας: Δεν αρκεί να είναι η περιουσία του ενός ίση προς την περιουσία του άλλου, πρέπει να είναι προπάντων μήτε πολύ μεγάλη μήτε πολύ μικρή, διαφορετικά, οι πολίτες θα είναι βυθισμένοι στην τρυφή ή στην αθλιότητα, καταστάσεις απαράδεκτες ηθικά, που καθιστούν έτσι απρόσφορη την περιουσιακή απλώς ισότητα για την ορθή πολιτεία. («Αλλ' έστι την ισότητα μεν υπάρχειν της ουσίας, ταύτην δ' ή λίαν είναι πολλήν, ώστε τρυφάν, ή λίαν ολίγην, ώστε ζην γλίσχρως, δήλον ουν ως ουχ ικανόν, το τας ουσίας ίσας ποιήσαι τον νομοθέτην, αλλά του μέσου στοχαστέον» (1266b 24-28. Πβλ. 1265a 31-32: «έτι δ' έστι σωφρόνως μεν ταλαιπώρως δε ζην»).

Και η επιβολή όμως, τονίζεται, «μετρίας» για όλους περιουσίας δεν επιφέρει μόνη την υπερνίκηση των προκειμένων δυσχερειών· ό,τι χρειάζεται είναι η εξίωση των «επιθυμιών» μάλλον και όχι μόνο των περιουσιών («Ἔτι δ' ει τις και την μετρίαν τάξειεν περιουσίαν πάσιν, ουδέν όφελος, μάλλον γαρ δει τας επιθυμίας ομαλίζειν ή τας ουσίας» 1266b 28-30). Αλλά η εξίωση των «επιθυμιών» χαρακτηρίζεται ως έργο της παιδείας, της συντελεσμένης από τους νόμους και σε βαθμό αρκετό («τούτο δ' ουκ έστι μη παιδευομένοις ικανώς υπό των νόμων» 1266b 30-31). Έτσι και σχολιάζεται σχετικά το αίτημα για ισότητα παιδείας, που είχε προβάλει ο Φαλέας, παράλληλα προς το αίτημα για ισότητα περιουσίας («οίεται γαρ δυοίν τούτοιν ισότητα δειν υπάρχειν ταις πόλεσιν, κτήσεως και παιδείας» 1266b 32-33). Το συμπληρωματικό αυτό αίτημα ισότητας χαρακτηρίζεται ως μη ακέραια ικανοποιητικό: η εξισωμένη για όλους παιδεία πρέπει προπάντων να έχει ορισμένη ποιότητα (1266b 34-36), ώστε να μη δημιουργεί τυχόν πλεονέκτες για το χρήμα ή για την τιμή ή και για τα δυο («... εξ ης έσονται προαιρετικοί του πλεονεκτείν ή χρημάτων ή τιμής ή ξυναμφοτέρων» 1266b 36-38).

Στην συνάρτηση αυτή προβάλλει ο Αριστοτέλης και άλλο επιχείρημα για την ανεπάρκεια της ισοκτησίας ως βασικού θεσμού του κοινωνικού συστήματος. «Ἔτι στασιάζουσιν ου μόνον δια την ανισότητα της κτήσεως, αλλά και δια την των τιμών, τουναντίον δε περί εκάτερον· οι μεν γαρ πολλοί διά το περί τας κτήσεις άνισον, οι δε χαρίεντες περί των τιμών, εάν ίσαι» (1266b 38-1267a1. Πβλ. 1271a 16-18), δηλαδή αιτία για τις κοινωνικές συγκρούσεις είναι όχι μόνο οι περιουσιακές ανισότητες, αν και στους πολλούς ανθρώπους του λαού αυτές προκαλούν την επαναστατική διάθεση με αξίωση για ισότητα περιουσιακή, αλλά και αντίστροφα η ίση απολαυή τιμών, καθώς οι «χαρίεντες» διεκδικούν υπεροχή στις τιμές.

Και προσθέτει ο Σταγιρίτης και άλλο ακόμη επιχείρημα για την ανεπάρκεια της ισοκτησίας ως τρόπου θεραπείας των κοινωνικών δεινών, στηριγμένο αυτό σε θεώρημα για τα κίνητρα προς εγκληματική συμπεριφορά: «Ου μόνον δ' οι άνθρωποι διά τάναγκαία αδικούσιν, ων άκος είναι νομίζει την ισότητα της ουσίας, ώστε μη λωποδυτείν δια το ριγούν ή πεινήν, αλλά και όπως χαίρωσι και μη επιθυμώσιν, εάν γαρ μείζω έχωσιν επιθυμίαν των αναγκαίων, δια της ταύτης ιατρείαν αδικήσουσιν, ου τοίνυν δια ταύτην μόνον, αλλα και άνευ επιθυμιών, ίνα χαίρωσι ταις άνευ λυπών ηδοναίς» (1267a 2-9· πβλ. 1263b 38-39, 1295b 10-11). Η προοπτική, δηλαδή, να εκριζωθούν τα κίνητρα της εγκληματικής συμπεριφοράς με την καθιέρωση της ισοκτησίας εμφανίζεται ως σφαλερή για τους εξής λόγους: με την ισοκτησία εξαφανίζεται μόλις η έσχατη ένδεια, που συνεπάγεται το κρύο και την πείνα, αιτίες αναγνωρισμένες για την επίδοση των ανθρώπων σε λωποδυσίες· πολλοί όμως διαπράττουν αδικήματα όχι για ν' αποκτήσουν τα προς το ζην «αναγκαία» μόνο, αλλά και για να ικανοποιήσουν επιθυμίες, που έχουν αντικείμενο πολύ πέραν από αυτά, κάποτε μάλιστα και για ν' απολαύσουν χαρά με ηδονή καθαρή, δίχως σύνδρομη λύπη. Και παρατηρεί ο Αριστοτέλης, συγκεφαλαιωτικά, ότι «προς τας μικράς αδικίας βοηθητικός μόνον ο τρόπος της Φαλέου πολιτείας» (1267a 16-17), δηλαδή το σύστημα της ισοκτησίας συμβάλλει μόνο για την αποτροπή των ελαφρών αδικημάτων, όπως οι λωποδυσίες· και αντιπροτείνει, εξ άλλου, για την εκρίζωση των αιτίων τους, εξασφάλιση εργασίας και ολίγης περιουσίας («τοις μεν ουσία βραχεία και εργασία», 1267a 9-10)· ενώ για την καταπολέμηση των βαρύτερων αδικημάτων, προκλημένων από τις άμετρες επιθυμίες των ανθρώπων, των ανικανοποίητων με τα προς το ζην απλώς «αναγκαία», επικαλείται ως μόνο φάρμακο τη σωφροσύνη («τοις δε σωφροσύνη», 1267a 10), και ακόμη, για την εκρίζωση της ενδεχόμενης αιτίας αδικημάτων επίσης, που είναι η επιδίωξη της δίχως σύνδρομη λύπη χαράς, της και αυτοχορήγησης άλλωστε για τον άνθρωπο, συνιστάει ενασχόληση με τη φιλοσοφία, ως πηγή άδολης, ενδογέννητης χαράς, δίχως την ανάγκη της συμβολής άλλων ανθρώπων («τρίτον δ', ει τινες βούλοιντο δι' αυτών χαίρειν, ουκ αν επιζητοίεν ει μη παρά φιλοσοφίας άκος, αι γαρ άλλαι ανθρώπων δέονται» 1267a 10-12).

Και για πρόσθετη κριτική του θεσμού της ισοκτησίας, κύριου στοιχείου «της Φαλέου πολιτείας», αναφέρεται ο Αριστοτέλης «προς την πολεμικήν ισχύν» (1267a 20-21)· και αποδοκιμάζει τον περιορισμό του κοινωνικοπολιτικού αυτού συστήματος σε μέριμνα για τα ζητήματα εσωτερικής διασκευής της πολιτικής κοινωνίας με παραμέληση της προστασίας της από τους «έξωθεν κινδύνους», άρα και με αγνόηση των σχετικών προς «την πολεμικήν ισχύν» ζητημάτων (1267a 17-21. Πβλ. 1325a 1-14). Και, αφού προβάλλει το αίτημα για τη ρύθμιση της περιουσίας ώστε να εξασφαλίζει την επάρκειά της και «προς τους έξωθεν κινδύνους» (1267a 22-24. Πβλ. 1265a 20-24), αναλύει τους όρους της ειδικής αυτής επάρκειας: η περιουσία πρέπει ούτε να είναι τόσο πολλή ώστε να διεγείρει την επιθυμία των γειτόνων και πιο ισχυρών, χωρίς να παρέχει και τη δυνατότητα για την απόκρουση της επιδρομής τους, ούτε να είναι τόσον ολίγη ώστε να μη παρέχει την δυνατότητα οικονομικής αντοχής για πόλεμο προς ισόπαλους και ισότιμους· συμφέρει άρα να υπάρχει άφθονη περιουσία, αλλά ως το βαθμό ίσως που το μέγεθός της να μη εμφανίζει στους πιο ισχυρούς την προοπτική πολέμου κερδοφόρου με την απόκτησή της, υπερκαλυπτική των δαπανών του («ούτε τοσούτον δει πλήθος υπάρχειν ων οι πλησίον και κρείττους επιθυμήσουσιν, οι δε έχοντες αμύνειν ου δυνήσονται τους επιόντας, ουθ' ούτως ολί-

γην ώστε μη δύνασθαι υπενεγκείν μηδέ των ίσων και των ομοίων... δει δε τούτο μη λανθάνειν, ότι συμφέρει πλήθος ουσίας· ίσως ουν άριστος όρος το μη λυσιτελείν τοις κρείττοσι δια την υπερβολήν πολεμείν», 1267a 24-30. Πβλ. 1265a 25-28, 1324a 35-1325a 15).

8. Σε κριτική συγκεφαλαιωτική του ισοκτησιακού συστήματος, παρατηρεί ο Αριστοτέλης: «Έστι μεν ουν τι των συμφερόντων το τας ουσίας είναι ίσας τοις πολίταις προς το μη στασιάζειν προς αλλήλους, ου μην μέγα ουδέν ως έπος ειπείν» (1267a 37-39), δηλαδή συμβάλλει κάπως το σύστημα της ισοκτησίας ώστε να μη προκαλούνται κοινωνικές συγκρούσεις, αλλά όχι και σε μέγα βαθμό. Και εξηγεί: «Και γαρ οι χαρίεντες αγανακτοίεν αν ως ουκ ίσων όντες άξιοι, διό και φαίνονται πολλάκις επιτιθεμένοι και στασιάζοντες» (1267a 39-41), υπάρχουν δηλαδή πολίτες που αυτοθεωρούνται ως επίλεκτοι και άρα όχι ως άξιοι των ίσων με τους άλλους και που έτσι αγανακτούν με την ισοκτησία και μάλιστα για το λόγο αυτό προκαλούν εξεγέρσεις και συγκρούσεις κοινωνικές. Παραθέτει, όμως, και άλλο επιχείρημα ευρύτερης εφαρμογής και βαθύτερης σημασίας: «η πονηρία των αν-

θρώπων άπληστον..., αεί δέονται του πλείονος, έως εις άπειρον έλθωσιν· άπειρος γαρ η της επιθυμίας φύσις, ης προς την αναπλήρωσιν οι πολλοί ζώσιν» (1267b 1-5. Πβλ. 1256b 31-37 και 1256b 40-1257a 1), δηλαδή των ανθρώπων η «πονηρία» είναι κάτι άπληστο, επιζητούν ολοένα και περισσότερα δίχως όριο, γιατί άπειρη είναι η φύση της επιθυμίας, που για την αέναη εκπλήρωσή της ζουν οι περισσότεροι άνθρωποι. Απαισιόδοξη παρατήρηση μεγάλης βαρύτητας, έστω και αν παρουσιάζεται ως κοινωνιολογική είτε κοινωνικο-ψυχολογική μάλλον και όχι ως ανθρωπολογική, αφού «οι πολλοί» μόνο άνθρωποι και όχι γενικά οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται ως υπόδουλοι στην ακόρεστη επιθυμία. Και, με αφορμή την απαισιόδοξη αυτή παρατήρηση, προτείνει ο Αριστοτέλης ως «αρχή» για την αντιμετώπιση του επίμαχου ζητήματος: «μάλλον του τας ουσίας ομαλίζειν, το τους μεν επιεικείς τη φύσει τοιούτους παρασκευάζειν ώστε μη βούλεσθαι πλεονεκτείν, τους δε φαύλους ώστε μη δύνασθαι, τούτο δ' εστίν, αν ήττους τε ώσι και μη αδικώνται» (1267b 5-9), δηλαδή για τη λύση του κοινωνικού προβλήματος συντείνει περισσότερο από την εξίσωση των περιουσιών η διάπλαση τών από τη φύση τους εξαίρετων σε τέτοιο ήθος ώστε να μη θέλουν την πλεονεξία, και η διατήρηση τών από τη φύση τους χυδαίων σε αδυναμία για πλεονεξία, κάτι εφικτό, αν είναι ολιγώτερο ισχυροί, αλλά και αν δεν υποφέρουν αδικίες.

9. Δεν αγνοεί ο Αριστοτέλης τη σύμφυση του κοινωνικού με το πολιτικό πρόβλημα, και δείχνει έμμονη φροντίδα για την αποτροπή των κοινωνικών συγκρούσεων, και για την αντιμετώπιση γενικά των απότοκων του κοινωνικού διαφορισμού προβλημάτων. Εξαίρει την άθραυστη αλληλεγγύη των «πόλεων» της Κρήτης, παρά την εμπόλεμη τυχόν κατάσταση μεταξύ τους, αντίκρυ στις εξεγέρσεις των «περιοίκων» κάποιας απ' αυτές (1269a 29-b3). Επισημαίνει τον αέναο κίνδυνο που συνιστά η «πενεστεία» για τους Θεσσαλούς, όπως και τον ανάλογο κίνδυνο που συνιστούν για τους Λάκωνες οι «είλωτες», με την αδιάπτωτα επικείμενη ανταρσία τους, μόλις συμβεί σοβαρό ατύχημα (1269a 36-39). Και τονίζει το δυσεπίλυτο πρόβλημα της προς αυτούς συμπεριφοράς των πολιτών ή και των αρχόντων, μάλιστα όχι μόνο στις έκτακτες, αλλά και στις κανονικές περιστάσεις: ο ήπιος τρόπος αντίκρυ τους ώστε να έχουν ευρύτατη ελευθερία, συνεπάγεται γι' αυτούς αμετρία φρονήματος ώστε και να διεκδικούν εξίσωσή τους προς τους πολίτες, αν και σύμφωνα με το πολίτευμα «κυρίους» των· η κατακράτησή τους σε άθλια ζωή δημιουργεί στις συνειδήσεις τους επιβουλή και μίσος (1269b 7-11. Πβλ. 1264a 33-36, αλλά και 1297b 6-12). Εξ άλλου, θεωρεί και μόνη τη μη συμμετοχή στον πολιτικό βίο ως αιτία συναισθημάτων εχθρικών προς το καθεστώς («μη μετέχοντας δε της πολιτείας πώς οιόν τε φιλικώς έχειν προς την πολιτείαν;» 1268a 23-25. Πβλ. 1264a 18-19, 22-27, b7-10). Και παρατηρεί, ότι πρέπει άρα οι μέτοχοι της «πολιτείας» να είναι στο σύνολό τους πιο ισχυροί από το σύνολο του άλλου πληθυσμού της «πόλεως», κάτι δυσεπίτευκτο με την ολιγαριθμία τους, αν και μόνο αυτοί κατέχουν όπλα («αλλά δει και κρείττους είναι τους τα όπλα κεκτημένους... τούτο δ' ου ράδιον μη πολλούς όντας» 1268a 25-27. πβλ. 1297b 1-6, 12-24, 1329 b 34-35). Η παρατήρηση αυτή προϋποθέτει οπλισμό εύχρηστο και αποκτήσιμο εύκολα. Με την προϋπόθεση αυτή, παραμένει αποφασιστικός για την έκβαση των κοινωνικών συγκρούσεων ο αριθμός των αντίπαλων αγωνιστών· όσο κι' αν συμβάλλει θετικά για την υπεροχή των πολιτών σε ικανότητα πολεμική, συγκριτικά με την αντίστοιχη των μη πολιτών ικανότητα, η απαγόρευση ολικά σ' αυτούς να γυμνάζονται και να κατέχουν όπλα («..., εάν μη τι σοφίζωνται τοιούτον οίον Κρήτες: εκείνοι γαρ τάλλα ταυτά τοις δούλοις εφέντες μόνον απειρήκασι τα γυμνάσια και την των όπλων κτήσιν» 1264a 20-22· πβλ. 1297a 29-35).

10. Στην αριστοτέλεια διδασκαλία, το κοινωνικό πρόβλημα δεν αποχωρίζεται από το συνολικό πρόβλημα της πολιτικής κοινωνίας, όπως εξ άλλου και το πρόβλημα της πολιτικής κοινωνίας δεν αποχωρίζεται από το συνολικό ανθρώπινο πρόβλημα.

Η φράση της καταληκτικής σελίδας των *Ηθικών Νικομαχείων*, η εξαγγελτική των *Πολιτικών*, είναι χαρακτηριστική: «... περί της νομοθεσίας... επισκέψασθαι μάλλον βέλτιον ίσως, και όλως δη περί πολιτείας, όπως εις δύναμιν η περί τα ανθρώπινα φιλοσοφία τελειωθή» (1181b 13-15). Χαρακτηριστική επίσης είναι η παραλληλία των εναρκτήριων σελίδων των *Ηθικών Νικομαχείων* και των *Πολιτικών* στην έξαρση του «αγαθού» ως του ύπατου σκοπού και για κάθε τέχνη και πράξη και προαίρεση (1094a 1-3, 18-27) και για κάθε κοινωνία, προπάντων όμως την κοινωνία την πολιτική (1252a 1-6. Πβλ. 1282b 14-16). Και είναι ιδιαίτερα εκφραστική του ενιαίου αυτού προσανατολισμού και της ανθρώπινης και της κοινωνικής προβληματικής η σύλληψη της «πολιτικής κοινωνίας» (1252a5) αγαθού, και ως στόχου κοινού της «πολιτικής κοινωνίας» (1252a 5-7) και της «πολιτικής» επιστήμης (1094a 18-28), του αγαθού εκείνου που δεν είναι άλλο από «ανθρώπινον αγαθόν» (1094b7).

Εξ άλλου, ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ως «πάντων ακρότατον των πρακτών αγαθών» παρουσιάζεται η «ευδαιμονία», και το «ευ ζην» και το «ευ πράττειν», οιονεί ταυτόσημα «τω ευδαιμονείν» (1095a 15-20), και προπάντων ότι η ανάπτυξη του κοινωνικο-πολιτικού προβλήματος, αλλά ήδη και η σύλληψη της αποστολής της πολιτικής κοινωνίας, έχει αφετηρία την εννοιακή διαφώτιση της ευδαιμονίας ή του «ευ ζην».

Ιδού ο κλασικός ορισμός της «πόλεως», δηλαδή της «πολιτικής κοινωνίας» (1252a 1, 6-7): «Η δ' εκ πλειόνων κωμών κοινωνία τέλειος πόλις ήδη πάσης έχουσα πέρας της αυταρκείας ως έπος ειπείν, γινομένη μεν ουν του ζην ένεκεν, ούσα δε του ευ ζην» (1252b 27-30. Πβλ. 1280b 29-1281a 8, αλλά και 1325a 7-35, 1278b 19-30, 1328a 35-37). Και σε πολλά κρίσιμα χωρία των *Πολιτικών* (1328b 33-1329a 2, 1323a 14-b33, 1331b 39, 1332a 7, 1332a 25-b11),

η ανάπτυξη του προκειμένου κάθε φορά πολιτειολογικού είτε κοινωνικοπολιτικού προβλήματος αρχίζει με την επίκληση της έννοιας ή της προβληματικής της ευδαιμονίας ή του αρίστου βίου, όπως έχουν εκτεθεί στα ηθικά συγγράματα. Η σύληψη όμως της ευδαιμονίας σ' αυτά ενέχει ταύτισή της σχεδόν προς την ευπραξία και όχι προς την ευτυχία, δηλαδή ταύτισή της σχεδόν προς τον ενάρετο βίο, αφού ορίζεται ως «ψυχής ενέργειά τις κατ' αρετήν τελείαν» (1102a 5-6. Πβλ. 1323b 20-27, 1328a 37-38, 1332a 7-9), ώστε μη ταύτισή της προς την ύπαρξη των εξωτερικών αγαθών στη ζωή του ανθρώπου, άρα και των οικονομικών αγαθών στη διάθεσή του, που όλα θεωρούνται ως προϋποθέσεις απλώς, απαραίτητες έστω, για την ύπαρξη της ευδαιμονίας (1099a 31-b2), και άρα όχι ως κύρια στοιχεία της, αφού «κύριαι... εισίν αι κατ' αρετήν ενέργειαι της ευδαιμονίας» (1100b 11-12), και μόλις η ανυπαρξία τους συνιστά εμπόδιο για την πραγμάτωση της ευδαιμονίας (Πβλ. 1295a 36-37: «τον ευδαίμονα βίον είναι τον κατ' αρετήν ανεμπόδιστον»).

11. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος από τον Αριστοτέλη είναι συναρτημένη πραξιολογικά με τη θεωρία του για την ουσία της ευδαιμονίας, του ύπατου αυτού σκοπού της πολιτικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα της άριστης πολιτείας (Πβλ. 1323a 14-16).

Και όπως, σύμφωνα με την ηθική αυτή θεωρία, η κτήση των οικονομικών αγαθών, αν και απαραίτητη για τη συντήρηση του βίου απλώς, πρώτου σκοπού της πολιτικής κοινωνίας («... του ζην ένεκεν», 1252b 29, 1278b 19-30), δεν είναι το κύριο για την επίτευξη του ευδαίμονος βίου, αν και απαραίτητη πάντοτε και γι' αυτήν (1099b 26-27, 1323b 24-31), ανάλογη θέση έχει το κοινωνικό πρόβλημα στο σύστημα της αριστοτέλειας «πολιτικής» επιστήμης· ούτε αμελείται άρα ούτε όμως και απολυτοποιείται· υπάρχει ως ανεκτόπιστο πρόβλημα της «πολιτικής» επιστήμης, δεν καλύπτει όμως ολικά το κοινωνικο-πολιτικό πρόβλημα και δεν εμφανίζεται σαν να εξαντλεί το ανθρώπινο πρόβλημα. Έτσι και η πραγματεία του παρουσιάζεται ως μέρος απλώς της πραγματείας για την «αρίστην πολιτείαν», όπως και δηλώνεται από το εισαγωγικό της χωρίο των *Πολιτικών* (1262b 37-40): «Εχόμενον δε τούτων εστίν επισκέψασθαι περί της κτήσεως τίνα τρόπον δει κατασκευάζεσθαι τοις μέλλουσι πολιτεύεσθαι την αρίστην πολιτείαν, πότερον κοινήν ή μη κοινήν είναι την κτήσιν».

Η ευμέθοδη αυτή διαφώτιση του κοινωνικού προβλήματος από τον Αριστοτέλη επαληθεύει και μόνη τον κλασσικό χαρακτήρα της διδασκαλίας του. Αξίζει να εξαρθούν τα χαρακτηριστικά της: κριτική νηφάλια, πολυδιάστατη, προσαρμοσμένη στις δυνατότητες και στις ανάγκες των κοινών προπάντων ανθρώπων· ιδιαίτερα προσεκτική στο δίδαγμα της ιστορικής πραγματικότητας· ενδεικτική δυσπιστίας προς τη ριζικά ιστοριοπλαστική λειτουργία της πολιτικής, αν και προβλημένης (1094a 26-27) ως «κυριωτάτης και μάλιστα αρχιτεκτονικής» των «επιστημών ή δυνάμεων».

Εξ άλλου, με τη μεστή αυτή πραγματεία ο καλοπροαίρετος κοινωνικοπολιτικός συντηρητισμός εξάντλησε, ή σχεδόν, τις δυνατότητες δεοντολογικής υπο-δομής του. Οι νεώτεροι επιστήμονες ή πολιτικοί ελάχιστες μόνο παραλλαγές των αριστοτέλειων επιχειρημάτων είχαν να εισφέρουν στην συντηρητική, ανθρωπιστική, αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος. Και ίσως η μη επαναστατική αυτή αντιμετώπιση του κοινωνικο-πολιτικού προβλήματος υπήρξε η αποφασιστική αιτία που ο Αριστοτέλης δεν αναδείχθηκε Σχολάρχης της Ακαδημίας, αν και στην προοπτική των αιώνων αυτός προβάλλει ως ο κατ' εξοχήν διάδοχος του Πλάτωνος και η πνευματική ακτινοβολία του έμελλε να υπάρξει ως και στην εποχή μας οικουμενική.

Ας δεχθούν τουλάχιστον από το έργο του δίδαγμα κριτικότητας και μετριοπάθειας οι πολιτειολόγοι και πολιτικοί της εποχής μας, είτε είναι οπαδοί τυχόν του κοινωνικο-πολιτικού συντηρητισμού είτε είναι θιασώτες μάλλον της επαναστατικής πολιτικής του Πλάτωνος της *Πολιτείας*, έστω και σε νεωτερικές παραλλαγές της.

Νοέμβριος 1978.

η νέα
ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ
κάθε πρώτη του μηνός για το περιβάλλον, την τεχνολογία, την κρίση, την ανάπτυξη
Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα 106 80, τηλ. 3619837

αφιέρωμα

4 κοινωνιολογικές ερμηνείες για το ΠΑΣΟΚ

Γράφουν κατ' αλφαβητική σειρά οι: **Γιώργος Κατσούλης,** ιστορικός
Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος
Σπύρος Μακρής, πολιτικός επιστήμων
Δημήτρης Πουλάκος, κοινωνιολόγος

Τα κείμενα που ακολουθούν —κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων τους— είναι τέσσερις πρωτότυπες προσεγγίσεις που παρουσιάζουν από μια εντελώς νέα άποψη το πολιτικό φαινόμενο του ΠΑΣΟΚ και τις κοινωνικές και ιδεολογικές του προϋποθέσεις. Σκοπός αυτού του αφιερώματος είναι να δοθεί το έναυσμα για μία προσεκτικότερη και πιο βαθιά ανάλυση της πολιτικής μας ζωής, που να συνδέει το σήμερα με το χθες, το έδαφος με το υπέδαφος, τις ατομικές νοοτροπίες με τα συλλογικά υποσυνείδητα. Χρέος της επιστήμης είναι να εξετάσει με ψυχραιμία και ψυχική κυρίως αμεροληψία τις κατασκευές που δεσπόζουν στο πολιτικό σκηνικό, με στόχο την αλήθεια, την αυτογνωσία και την πραγματικότητα, που τόσο καλά ξέρει να κρύβεται κάτω από τον κόσμο των θαυμαστών μεταμορφώσεων.

Μ.Η.Μ.

— ***Το αίτημα για ελευθερία του ανθρώπου***

Οι «-ισμοί» έχουν πεθάνει πια. Ούτε ο καπιταλισμός, ούτε ο σοσιαλισμός, όπως τους ζήσαμε, αποτελούν τα ελκυστικά οράματα για τη νέα γενεά. Παρακολουθήσαμε, στις τελευταίες δεκαετίες, τον θάνατο των μεγάλων ιδεολογιών, που δέσποζαν στη φαντασία και στη δράση των ανθρώπων μέχρι πριν από λίγα χρόνια. Είχαν ένα πλεονέκτημα. Η καθεμιά τους αποτελούσε ένα βολικό σύστημα αξιών. Όταν χρειαζόταν να κρίνουμε μια κατάσταση σαν καλή είτε κακή, είτε μια κοινωνική αλλαγή σαν βελτίωση ή επιδείνωση σχετικά με την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων, αποτεινόμαστε στο Δελφικό μας μαντείο και περιμέναμε την απάντησή του.
Η αμερικανική κοινωνία, ωστόσο, δεν ανταποκρίνεται πια στο όραμα μιας φιλελεύθερης καπιταλιστικής κοινωνίας. Αλλά ούτε και η σοβιετική κοινωνία ανταποκρίνεται πια στο όραμα μιας σοσιαλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας. Τα μαντεία μένουν σιωπηλά. Μάταια η νέα γενεά μας αναζητεί ένα έτοιμο σύστημα αξιών, που να τη βοηθήσει να αποτιμήσει τον κοινωνικό περίκοσμο, που μέσα του γεννήθηκε και τον οποίο καλείται να μεταβάλει.
Στις αναζητήσεις της η νέα γενεά μοιάζει να συναρμολογεί ένα καινούργιο όραμα του κόσμου και του ρόλου του ανθρώπου σ' αυτόν. Το καινούργιο όραμα είναι ουμανιστικό. Ο άνθρωπος ο ίδιος κατέχει το προσκήνιο. Αξιολογεί πολύ υψηλά την εντιμότητα, την ειλικρίνεια, την λιτή έκφραση. Είναι θερμός οπαδός της ισότητας. Απορρίπτει την αυθεντία στην οποιαδήποτε μορφή της, υποστηρίζοντας το δικαίωμα του ανθρώπου για την αυτο-ολοκλήρωσή του πάνω σε γραμμές που ο ίδιος έχει εκλέξει και όχι πάνω σε υποδείγματα που όρισε κάποια κοινωνική αρχή. Η αναζήτηση τούτη για έναν ορισμό της ουμανιστικής τάξης, για μια κοινωνία ισότητας, για μια απαλλαγμένη από ιδεολογίες κοσμοθεώρηση και για μια πολιτική τάξη, στην οποία το Κράτος να είναι μάλλον υπηρέτης παρά ο κύριος, έχει ακόμα μακρύ δρόμο μπροστά της πριν φτάσει στον στόχο της.
Ένα πράγμα, ωστόσο, είναι βέβαιο: το καίριο, το δεσπόζον θέμα της νέας γενεάς είναι το αίτημα για την ελευθερία του ανθρώπου.

Α. Παπανδρέου
«Η ελευθερία του ανθρώπου»,
Αθήνα, Εκδόσεις Καρανάση, 1972

«Το κατεστημένο, το κάθε κατεστημένο, έχει δυο τρόπους για ν' αντιμετωπίζει τα ανανεωτικά αιτήματα και τους φορείς των. Ο ένας είναι η αγνόηση και συμπίεση των ανανεωτικών φορέων στο περιθώριο. Ο άλλος είναι η πατερναλιστική υιοθεσία των, με κίνδυνο την αφομοίωσή των. Το ποιός αφομοιώνει ποιόν, είναι ένα πρόβλημα, που η λύση του εξαρτάται από το συσχετισμό των δυνάμεων και τις γενικότερες συνθήκες. Το κατεστημένο δεν υιοθετεί μόνο φορείς, αλλά και αιτήματα. Όχι για να τα πραγματώσει, αλλά για να τα μεταβάλει, με την σκόπιμη συχνή χρήση, σε λέξεις άδειες».

Α. Πεπονής
«Για τη λαϊκή κυριαρχία»
Αθήνα, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, 1976

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

του Γιώργη Δ. Κατσούλη

Οι πολιτικές-ιδεολογικές επιλογές του σοσιαλρεφορμισμού αποτελούν τη βάση της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ. Η ρεφορμιστική ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ είναι προσαρμοσμένη στις εθνικές ιδιομορφίες της νεοελληνικής κοινωνίας.

Ι. Θα επιχειρήσουμε μια ανάλυση της διάρθρωσης της ταξικής προέλευσης του κινήματος του ΠΑΣΟΚ για να επισημανθούν οι ιδιαιτερότητές του:

1) Το ΠΑΣΟΚ έχει οπαδούς του τα μεσαία κοινωνικά στρώματα που έχουν απογοητευθεί από την αστική πολιτική. Επίσης το προτιμούν στοιχεία της εργατικής τάξης. Και τα δύο αυτά στρώματα δεν κατορθώνουν να αφομοιώνουν μια συνεπή αντικαπιταλιστική ιδεολογία και προτιμούν το σοσιαλρεφορμισμό σαν αριστερή στα λόγια αλλά όχι «επικίνδυνη» πρακτικά πολιτική.

2) Το ΠΑΣΟΚ δεν προέρχεται από το εργατικό κίνημα, αλλά από ριζοσπαστικά τμήματα μικροαστών. Για τον λόγο αυτό δεν ταυτίζεται με επαναστατική θεωρία, αλλά με μεταρρυθμιστικά-ριζοσπαστικά συνθήματα. Για το λόγο αυτό οι μεταρρυθμίσεις γίνονται απ' την πίεση των λαϊκών στρωμάτων αλλά με τη θέληση της «ηγεσίας».

3) Η κοινωνική διαστρωμάτωση των οπαδών του ΠΑΣΟΚ είναι: 60% μικροαστοί, 25% εργάτες και 15% επιστήμονες. Η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ αποτελείται στην συντριπτική πλειοψηφία της από αυτούς που έχουν σαν ιδεολογία τους τον εκσυγχρονισμό του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η ηγετική ομάδα δεν προέρχεται απ' το λαϊκό κίνημα. Αρκετοί απ' την ηγετική ομάδα, βρίσκονται μέσα στο προτσές του μονοπωλιακού καπιταλισμού και συμμετέχουν στη λειτουργία του (Τράπεζες, κρατικοποιημένες εταιρείες).

4) Το ΠΑΣΟΚ κινείται μεταξύ «οράματος» και «εφικτού». Αναπτύσσοντας τη θεωρία των «βαθμιαίων βημάτων» απλώς βελτιώνει τον καπιταλισμό. Και ενώ ο λαός είχε τη «βούληση» και την απαίτηση βαθειών αλλαγών, αυτή τη «βούληση» η πασοκική ηγεσία την τοποθέτησε στο «όραμα» και στην πράξη ακολούθησε τη θεωρία του «εφικτού», δηλαδή των μεταρρυθμίσεων που δεν αγγίζουν το αστικό σύστημα, απλώς το βελτιώνουν. Έτσι εξηγείται και η παλινωδία μεταξύ έργων και λόγων της πασοκικής ηγεσίας.

Η αστική τάξη της χώρας μας, που δεν κατόρθωσε ν' ανδρωθεί και να προσδιορίσει σε ευρωπαϊκά πλαίσια την ύπαρξή της, φοβάται το ΠΑΣΟΚ, γιατί η ταξική της συγκρότηση είναι εύθραυστη και κάθε άνοιγμα στις λαϊκές μάζες είναι επικίνδυνο. Μπορεί ν' ανοιχτούν «οι ασκοί του Αιόλου» του λαϊκού κινήματος και να παρασύρουν την ύπαρξη του αστισμού.

ΙΙ. Το αίτημα της εθνικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής στη χώρα μας έχει βαθειές ρίζες. Αρχίζει απ' την επανάσταση του 1821 και φθάνει μέχρι τις μέρες μας.

Στην περίοδο του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα εκφράστηκε σαν αίτημα απαλλαγής από την κυριαρχία του κοτσαμπασισμού και του λογιωτατισμού. Ήταν αίτημα ολοκλήρωσης του Επαναστατικού Αγώνα των αγροτών και των αστών. Δεν κατόρθωσε όμως να πραγματοποιηθεί. Επί 100 χρόνια το αίτημα αυτό παραμένει και βρίσκει κάποτε δικαίωση, και όχι ολοκλήρωση, με την επανάσταση του 1909 και τον βενιζελισμό. Γρήγορα όμως τα λαϊκά οράματα για «αλλαγή» εξατμίζονται από το στυγνό καθεστώς της πλουτοκρατίας που εκφράζει ο βενιζελισμός.

Αναζωπύρωση του λαϊκού αιτήματος της αλλαγής εκφράζεται στον Εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα του 1941/44. Η μικρή μπροσούρα του μεγάλου στοχαστή Δ. Γληνού, «Τί είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», βρίσκει απήχηση στους εργαζόμενους της πόλης και τους χωρικούς. Τους υπόσχεται ότι μετά το τέλος του πολέμου θα πρωταγωνιστήσουν στην πολιτική ζωή. Τους υπόσχεται νέα κοινωνικοπολιτικά σχήματα. Το αίτημα της «Λαϊκής Δημοκρατίας» είναι στενά συνδεδεμένο με την εθνική απελευθέρωση. Η ξενική επέμβαση τον Δεκέμβρη του '44 και ο εμφύλιος πόλεμος απομακρύνουν το λαϊκό αίτημα της «αλλαγής». Ύστερ' από περιπέτειες τριάντα χρόνων, με την απελευθέρωση της χώρας απ' την απριλιανή διχτατορία και μέσα στα πλαίσια της Δημοκρατίας το αίτημα της «Αλλαγής» παίρνει μεγάλες διαστάσεις.

Εκφράζεται τώρα από την Διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ

τον Σεπτέμβρη 1974. Η ταξική θέση των δυνάμεων που εκφράζουν το ΠΑΣΟΚ είναι μικροαστική και ο σοσιαλισμός τους είναι ένας μικροαστικός-δημοκρατικός σοσιαλισμός με σαφή αντικαπιταλιστική διάθεση. Το κοινωνικό τμήμα των μεσαίων στρωμάτων της πόλης είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής και εργαζόμενοι και ζουν κάτω απ' την καπιταλιστική σκιά των μονοπωλίων. Αυτό τους κατατάσσει στο χώρο των αντικαπιταλιστικών δυνάμεων. Όμως η ταξική τους τοποθέτηση δεν τους επιτρέπει ν' αναζητήσουν σοσιαλιστικές λύσεις. Αρκούνται σ' ένα ρεφορμιστικό σοσιαλισμό. Αυτό ακριβώς εκφράζει η ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ. Ιδεολογίας σοσιαλιστικά «οριακής» που φτάνει μέχρι σ' ένα σημείο, αμφιταλαντεύεται μεταξύ ενός ρεφορμισμού και σοσιαλιστικών «οραμάτων», δεν έχει όμως ούτε πρόθεση, ούτε διάθεση για σοσιαλιστικές λύσεις μέσα στην παραγωγή και το κοινωνικό σύστημα.

Η ιδιάζουσα κοινωνική διαστρωμάτωση της χώρας και οι ιστορικές καταβολές ενός ιδεολογικού συντηρισμού που καλλιεργήθηκε απ' την άρχουσα τάξη έδωσαν τη δυνατότητα ανάπτυξης του μικροαστικού ρεφορμιστικού σοσιαλισμού. Αυτό είναι το ΠΑΣΟΚ.

Του Γιάννη Ιωάννου από το ΚΑΛΠΗ co, εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, 1987

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

«Κανένας θεσμός, μόνο ο λαός»
Α. Παπανδρέου[1]

του Σπύρου Κουτρούλη

Επτά χρόνια θητείας του ΠΑΣΟΚ στην αντιπολίτευση, οκτώ χρόνια αδιάκοπης παραμονής στην κυβέρνηση και συνεχούς άσκησης της κρατικής εξουσίας, δεκαπέντε χρόνια δοκιμασίας οραμάτων, στόχων και ανθρώπων επιτρέπουν την εκτύλιξη της αποτίμησης, θεώρησης και επανεκτίμησης της παρουσίας του στην ελληνική κοινωνία. Υπάρχει η δυνατότητα να αποκαλυφθεί ο τρόπος με τον οποίο διασύνδεσε οργανωτικές μορφές και ιδεολογικά σχήματα, να αναδυθούν οι ηγεμονίες που ενστάλλαξε, να φωτιστεί η ιδιαίτερη υφή της επικοινωνίας σχέσης ηγεσίας και λαού που εγκαθίδρυσε, να εντοπιστεί ο κοινωνικός τόπος που κατέλαβε, να ανιχνευθούν οι συγκεκριμένες ιστορικές καταβολές που βάρυναν πάνω του, να ψηλαφιστούν οι προοπτικές που τώρα διαγράφονται; Προϋπόθεση για να απαντηθεί το ερώτημα είναι η αναγωγή στις ρίζες σχηματισμού του ελληνικού πολιτικού γίγνεσθαι, η εξιχνίαση του τρόπου που συντάχθηκαν οι μορφές εξουσίας, του χαρακτήρα που έλαβαν στην διαπλοκή τους κοινωνικές τάσεις, οικονομικές εξελίξεις, ιδεολογικές συνιστώσες μέσα σε ένα διεθνές ασταθές περιρρέον περιβάλλον όπου νέες ισορροπίες διαδέχονται τις παλαιές. Η σύλληψη της ιστορικής διαδικασίας, η αναδίφηση στην ιστορική ολότητα καθίσταται απαραίτητη διότι το ΠΑΣΟΚ συνέχεται από ορισμένες πρωτοτυπίες, που είναι αναγκαίο να υποδειχθούν. Παρουσιάζει την συνέκφραση λαϊκίστικων στοιχείων με σοσιαλιστικές δυνάμεις. Λαϊκισμός και σοσιαλισμός κάνουν την εμφάνισή τους στην ελληνική πολιτική ιστορία, με την διαφορά ότι βρίσκονται σε σύγκρουση. Ποιες διαδικασίες, ποια γεγονότα παρεμβάλλονται και απολήγουν στην συνεύρεση μέσα στο ΠΑΣΟΚ λαϊκιστών και σοσιαλιστών; Ποια είναι η σημασία αυτής της συνάντησης για την συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ; Τα ερωτήματα αυτά θέτουν τους στόχους τών απόψεων που αναπτύσσονται και αποτελούν την μεθοδολογική τους βάση.

Μορφές εξουσίας και μορφές ιδεολογίας: Η επανάσταση που δεν έγινε

«Η διέξοδος είναι μία και μοναδική. Βαθύτατη πνευματική επανάσταση συνεπάγουσα και βαθύτατη ηθική επανάσταση ήτοι: Επανάσταση ατομική, επανάσταση ιδεολογική. Επανάσταση Φιλολογική. Επανάσταση καλλιτεχνική. ΝΑΙ βαθύτατη πνευματική επανάσταση, γεννώσα φως.

Π. Γιαννόπουλος[2]

Στις αρχές του αιώνα μια διάχυτη απογοήτευση για την σύνολη εξέλιξη της κοινωνίας, διαρκώς διογκώνεται. Διαθλάται μέσα στην ελληνοκεντρική και νιτσεϊκή διανόηση όπως είναι η περίπτωση του Π. Γιαννόπουλου και οι τραγικές δονήσεις της ποίησης του Κ. Παλαμά, προσωποποιείται μέσα στον λόγο ριζοσπαστών κατ' αρχήν πολιτικών, όπως είναι η ομάδα των Ιαπώνων με αντιπροσωπευτικότερη μορφή τον Δ. Γούναρη, απλώνεται στο σύνολο του λαού. Όμως δεν υπάρχει η μορφή εκείνη η οποία θα μεταπλάσει την απογοήτευση ακόμη και την απελπισία σε συμπυκνωμένο πολιτικό πλέον λόγο, και θα διαμορφώσει ένα σύνολο, ένα πρόγραμμα με διευκρινισμένες προτάσεις. Απουσιάζει η μορφή που θα ενώσει γύρω της τις αποκλίνουσες και αντιθετικές τάσεις, υποδεικνύοντας τον αντίπαλο και επιτυγχάνοντας στην συνέχεια όλες εκείνες τις απαραίτητες κινήσεις που θα ολοκληρώσουν την επαναστατική μεταβολή. Η ύπαρξη αστικών πολιτικών θεσμών, με διαπιστωμένες αγκυλώσεις και απουσίες γνησιότητας, απομακρύνει την έκφραση του συνόλου των πολιτικών και κοινωνικών τάσεων πάνω στην εξουσία[3]*. Ο τρόπος συγκρότησης αυτών των θεσμών, μέσα στην πολύ συγκεκριμένη διαμόρφωση του κοινωνικού χώρου διασφαλίζει τον αποκλεισμό των κυριότερων κοινωνικών εκφάνσεων από το παιχνίδι της εξουσίας. «Η πολιτική ολιγαρχία», «τα τζάκια», πέρα από το να αποτελούν τις απαραίτητες ρητορικές εξάρσεις του πολιτικού λόγου στις αρχές του αιώνα μας που αναπτύσσουν οι αλληλοκατηγορούμενες μερίδες, εκφράζουν απτά την έλλειψη αποτελεσματικότητας και λειτουργικότητας των εγκαθιδρυμένων θεσμών, την έλλειψη των απαραίτητων*

διαύλων που προσφέρουν την αναγκαία ανανέωση προσώπων κατ' αρχήν στο πολιτικό σύστημα. Το κράτος λειτουργεί αυτόνομα από τις κοινωνικές δυνάμεις, δεν συμπυκνώνει κάποιους συσχετισμούς των ασχημάτιστων και ασαφών κοινωνικών τάσεων[3a]. Η πατρωνεία και τα πελατειακά κυκλώματα λειτουργούν παράλληλα προς το κράτος, δεν εγκαθιδρύουν σχέσεις ηγεμονίας πάνω σε αυτό, όπως συμβαίνει σε σχηματισμούς που εμπεδώνουν και αποκρυσταλλώνουν μορφές πολυκομματισμού ή μονοκομματισμού, που αναπτύσσονται πάνω σε μια διαρθρωμένη κοινωνική υποδομή.

Η δυναμική σχέση αυτονομίας του κοινωνικού απέναντι στην κρατική γραφειοκρατία, αποτρέπουν την νομιμοποίηση του πολιτικού οικοδομήματος στην κοινωνική βάση, αλλά και την εμφάνιση μαζικών, πολιτικών κομμάτων που να διασυνδέονται άμεσα με τους θεσμούς. Το πολιτικό πρόβλημα του ελληνικού κράτους μοιάζει να έχει περιπλεχτεί σε ένα γόρδιο δεσμό: Οι αστικοί θεσμοί μέσα σε ένα προαστικό περιβάλλον, ενισχύουν την αδυναμία συμμετοχής στην εξουσία και στους χώρους που λαμβάνονται οι αποφάσεις, των διαφόρων κοινωνικών τάσεων. Συγχρόνως αδυνατούν να οργανώσουν την απαραίτητη νομιμοποίησή τους δια των πελατειακών κυκλωμάτων, που λειτουργούν ερασιτεχνικά, μέσα από εξωθεσμικές, ασυστηματοποίητες, ατομικές προσβάσεις, χωρίς να συγκροτούν ηγεμονίες πάνω στο κράτος και τους θεσμούς[4].

Την λύση, που αναζητεί το πολιτικό σύστημα, θα δοθεί από την εξωθεσμική παρέμβαση του «Στρατιωτικού συνδέσμου» στο Γουδί. Η λύση αυτή δεν είναι βέβαια η αισθητική και πολιτική επανάσταση που αναμένει και προσδοκά η νιτσεϊκή ελληνοκεντρική διανόηση, αλλά θα προσφέρει την ρεαλιστική διέξοδο, θα χαράξει τον δρόμο της απελευθέρωσης των νέων πολιτικών δυνάμεων που αρχίζουν να σχηματοποιούνται.

Το Γουδί ήταν ένας σεισμός, που διάνοιξε το πεδίο της δράσης για τις πολιτικές δυνάμεις, που ασφυκτιούσαν από πλησμονή στο κάλεσμα της ιστορίας. Είναι οι δυνάμεις που θα αναλάβουν στην συνέχεια την ενσωμάτωση νέων εδαφών στα όρια του ελληνικού κράτους, θα αποπειραθούν δε να εξορθολογίσουν τις πολιτικές διαδικασίες ώστε να εναρμονίζονται και να ανταποκρίνονται αυθεντικά, στο δυτικό υπόδειγμα. Το Γουδί συνιστά έναν σταθμό, που σημαίνει την έναρξη της πορείας της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά κύρια καταδεικνύεται ως η θρυαλλίδα που θα διαυγάσει πολιτικούς θεσμούς που τείνουν να ταυτιστούν αυθεντικά με μια πρωτόγνωρη πολιτική τάξη για τον ελληνικό χώρο.

Το Γουδί, η άμεση, απροκάλυπτη επέμβαση του στρατού στα πολιτικά δρώμενα, η εκτροπή από τους καθιερωμένους πολιτειακούς κανόνες αναγνωρίζεται λοιπόν σαν η μήτρα μέσα από την οποία ξεπήδησαν με μορφή στιλπνή, συγκεκριμένη, καθαρή, όλα τα νεότερα πολιτικά ρεύματα, η γενέθλιος γη όπου γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν η δημοκρατία και η δικτατορία, ο φιλελευθερισμός και ο συντηρητισμός, ο αυταρχισμός και ο σοσιαλισμός. Όπως γράφει ο Σ. Μάξιμος: «Από το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί βγήκανε δύο κινήσεις, που πολλές φορές εκδηλώνονται σ' ένα και το ίδιο πρόσωπο: η νεώτερη ελληνική δημοκρατία και η δικτατορία. Ο Βενιζέλος και ο Πάγκαλος έχουν άμεση την καταγωγή τους από το στρατιωτικό εκείνο κίνημα. Απ' αυτό βγήκανε το κόμμα του μεγάλου κεφαλαίου, το μικροαστικό κόμμα, η δημοκρατία και η δικτατορία»[5].

Η αυτονόμηση του στρατιωτικού παράγοντα δεν είναι ένα σύμπτωμα. Ο στρατός εμπλέκεται πλέον στους μοχλούς της εξουσίας, λαμβάνοντας άλλοτε έναν ρόλο πρωταγωνιστικό και πολιτικά ανεξάρτητο ή έναν ρόλο μαριονέτας που καθοδηγείται από το παρασκήνιο από άλλους πόλους εξουσίας.

Η παρέμβαση του στρατιωτικού συνδέσμου στο Γουδί ήταν ελάχιστα συνομωτικώς οργανωμένη, παρουσίαζε έλλειψη σαφών στόχων και ικανών προσώπων που θα μπορούσαν να στοιχίσουν γύρω τους συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις. Όμως επέτυχε τους στόχους του, γιατί εκμεταλλεύθηκε τις αδυναμίες του πολιτικού κατεστημένου. Απέναντι σε ένα συνταγματικό χάρτη που είχε γίνει η ψευδής συνείδηση του κράτους, δηλαδή στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς που είχαν αποποιηθεί τον ουσιαστικό χαρακτήρα τους και ως συμβολική - τελετουργική διαδικασία ελάχιστα γοήτευαν, έξω και πέραν από τα προπλάσματα οικονομικού συγκεντρωτισμού και κοινοτικής αυτοδιοίκησης υψώθηκε το ξίφος ωμό και αποφασισμένο. Οι κλαγγές των όπλων και η βοή του πλήθους, που αναζητούσε την λύση από όπου κι αν ερχόταν σχηματοποίησε το Γουδί αυτό το συμβολικό εφαλτήριο από όπου εκτινάχθηκε το νέο πολιτικό σκηνικό. Το πέπλο εσκίστηκε και οι νέες δυνάμεις εμφανίστηκαν απαιτητικές, ορμητικές, ευεργετικές όσο και καταστροφικές.

Οι νέες αυτές πολιτικές δυνάμεις συγκεντρώνονται και εκφράζονται γνήσια στην εμπρηστική φυσιογνωμία του Βενιζέλου. Ο Βενιζελισμός σαν πολιτικο-κοινωνικό ρεύμα αναδιατάσσει την σχέση κράτους κοινωνίας, αναδιαρθρώνει την ηγεμονία της πολιτικής κοινωνίας πάνω στους κατεξοχήν κοινωνικούς χώρους με συστηματικό τρόπο. Ο Βενιζέλος όπως γράφει ο Γ. Δερτιλής, και το κόμμα Φιλελευθέρων θέτουν την αστική τάξη σε μια διαδικασία μύησης στο πολιτικό, στο παιχνίδι της εξουσίας[6].

Το κράτος μετατρέπεται σε έναν κυρίαρχο μηχανισμό, με τον οποίο διοργανώνεται η κυριαρχία αλλά και η αναπαραγωγή του αστισμού ως πολιτισμός.

Οι Φιλελεύθεροι υιοθετούν και υλοποιούν αντιλήψεις που απευθύνονται σε κάθε έκφανση του κοινωνικού βίου. Ο θεσμικός αστικός εκσυγχρονισμός υλοποιείται με νέα νομοθετικά πλαίσια. Οι διαδικασίες που περιλαμβάνουν την κρατική οντότητα επιτυγχάνουν μια βαθμιαία εξορθολογικότητα των ρυθμών τους. Η ελεύθερη αγορά αποβάλλει τις παραδοσιακές αγκυλώσεις. Ενισχύονται τα αγροτικά στρώματα που θα αποτελέσουν αργότερα το νέο βιομηχανικό δυναμικό. Το κράτος του Βενιζελισμού, δημιουργεί μια τάξη που ελάχιστα εμφανιζόταν στο ελληνικό χώρο, σε σύγκριση με την αναπτυξιακή της πορεία στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Το κοινοβούλιο αναλαμβάνει να εκφράσει την νέα τάξη των αστών και την επικυριαρχία της πάνω στην πολιτική κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται ο νέος πόλος εξουσίας που θα αναμετρηθεί με τις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις και κύρια με το παλάτι, με στόχο ή να τις υποτάξει ή να τις συντρίψει.

Η σχέση κράτους και έθνους δεν διαφεύγει από την πολιτική του Βενιζελισμού. Το έθνος πρέπει να περιληφθεί μέσα στα όρια του κράτους, που υψώνεται σε δυσθεώρητα ύψη. Η κρατική γραφειοκρατία αναλαμβάνει να υλοποιήσει το πνεύμα του έθνους. Η Μεγάλη Ιδέα περνά μέσα από το φίλτρο του Βενιζελισμού. Αποβάλλει το ονειρικό και φανταστικό στοιχείο για να αποκτήσει το συγκεκριμένο νόημα της χωρικής επέκτασης του κράτους. Πόλεμοι δεκαετιών, το ξερίζωμα πληθυσμών, που άντεξαν την συνύπαρξη με το τουρκικό κράτος επί εκατονταετίες, είναι η κατάληξη της αστικής ερμηνείας της μεγάλης ιδέας του ελληνισμού.

Ο Βενιζέλος οργάνωσε μια ευρύτατη ηγεμονία των αστικών σχηματισμών. Περιέλαβε την ηγεμονεύουσα νέα αστική τάξη, τους εμπόρους, τους πληθυσμούς των χωρών που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος, αλλά και τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία. Στο πρόσωπό του εκφράστηκαν διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις που συσσωματώθηκαν με συμπαγή τρόπο στον κομματικό σχηματισμό των φιλελευθέρων. Η ανάδειξη στην αγορά της ελληνικής οικονομίας νέων στρωμάτων που θα διαπλατύνουν το εύρος της, η εξασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης με μια πλατιά κοινωνική συμμαχία, με μεταρρυθμιστικούς νόμους και μια σκληρή αντιπαράθεση προς κάθε διαφωνία των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων (ιδιώνυμο, κατοχυρωτικό), αρκούν μόνο αυτά να αναδείξουν το κόμμα Φιλελευθέρων σαν την ανορθωτική δύναμη του ελληνικού αστισμού[7].

Η σχέση κράτους πολίτη διαπερνώνται από την ύπαρξη των πελατειακών σχέσεων ως συστατικού τους στοιχείου με μια ειδοποιό καινοτομία που δημιουργεί ο Βενιζελισμός. Βαθμιαία χάνουν την σχετική τους αυτονομία απέναντι στους κομματικούς ιστούς και διασυνδέονται με αυτούς άμεσα και οργανικά. Η χαρισματική φυσιογνωμία του Βενιζέλου είναι ο δίαυλος επικοινωνίας ηγεσίας λαού. Οι πελατειακές σχέσεις οργανώνουν συστηματικά την εξάρτηση των κοινωνικών δυνάμεων από το κράτος[8]*. Η δομή του Βενιζελικού κόμματος, παρότι δεν έφτασε στην δημιουργία ενός ισχυρού γραφειοκρατικού μηχανισμού, άμεσα υποταγμένου στην βούληση του ηγέτη, μαρτυρά την ύπαρξη ενός κομματικού ιστού, που στοχεύει στην διείσδυση μέσα στην κοινωνία ενός μονολιθικού οργανισμού, που θα την προσδέσει στο κράτος. Ο επί σειρά ετών συνεργάτης του Βενιζέλου Κ. Ζαβιτσιάνος μας μαρτυρά «Διότι αν είναι κάτι που δεν ηγάπησε το κόμμα τούτο (Φιλελευθέρων) ποτέ, το οποίον δεν εσεβάσθη, ήσαν αι ελευθερίαι, τας οποίας εις μεν τους αντιπάλους του συχνά ηρνήθη, εις δε τους οπαδούς του πάντοτε, διότι ουδέποτε επέτρεψε εις αυτούς να έχουν ιδίαν γνώμην. Αν ο Βενιζέλος έκαμε κάτι το αληθινά δυσάρεστο που είχε βαθύτατες τας συνεπείας, κατά την περίοδο εκείνη, δηλαδή από της εκθρονίσεως του Κωνσταντίνου μέχρι της 1ης Νοεμβρίου του 1920, ήτοι ότι εξευτέλισεν όλα γενικώς τα αξιώματα και των υπουργικών συμπεριλαμβανομένων, πλην φυσικά του ιδικού, υπέρ του οποίου δια πρώτη φορά ίδρυσε πολιτικό γραφείο του Πρωθυπουργού, στρατιωτικό τμήμα του πολιτικού γραφείου, οικονομικό τμήμα κλπ. Ολόκληρον κυβέρνησιν, για να συγκεντρώνη εις χείρας του όλην την εξουσίαν. Άραγε σε βάρος τίνων ουσιαστικώς; Εις βάρος κυρίως των υπουργών του, τα αξιώματα των οποίων δια του τρόπου τούτου ανηλεώς εξηυτέλιζεν»*[9]*. Ο Βενιζελισμός ήταν καταδιασμένος να ενισχύει το κοινοβούλιο ως αντιθετικό πόλο εξουσίας στην μοναρχία, και συγχρόνως να τον θέτει σε διαδικασία αποκλεισμού σημαντικών κοινωνικών δυνάμεων. Μεταχειρίστηκε με την ίδια ευκολία δημοκρατικά και δικτατορικά σχήματα. Η εσωτερική συγκέντρωση εξουσίας καταδικάζεται ηθικά από τον Ζαβιτσιάνο είναι όμως η αδήριτη αναγκαιότητα του επερχομένου αστισμού και της στρατηγικής που αυτός θέτει. Η εκ των άνω υιοθέτηση ενός δυτικού τρόπου οργάνωσης του ελληνικού σχηματισμού προϋποθέτει απαραίτητα την συγκρότηση ενός συνεκτικού ιδεολογικού λόγου που θα εξόπλιζε ένα πειθαρχημένο κόμμα-συγκρότημα, το οποίο θα έδενε άμεσα και συστηματικά τις διαθλάσεις του κοινωνικού με τις νέες μορφές του κράτους. Ο ιδεολογικός λόγος του Βενιζελισμού δομήθηκε στην προβολή του ηγέτη-πατέρα του έθνους, που ομογενοποιεί αντιθετικές κοινωνικές συνιστώσες, στην νοηματοδότηση της Μεγάλης Ιδέας ως χωρικής επέκτασης του κράτους στην αντιπαράθεση με τον μοναρχισμό, ως οιονεί ανεξέλεγκτο πόλο εξουσίας από τον ανερχόμενο αστισμό. Όπως γράφει ο Σ. Μάξιμος: «Μονάχα μια εξαιρετικά δημαγωγική φυσιογνωμία θα μπορούσε να κάνει ταυτόχρονα πιστευτό, σε εργάτες και σε αστούς, σε κεφαλαιούχους και σε αγρότας, σε δημοκρατικούς και μοναρχικούς πως είναι σε θέση να ικανοποιήση όλους, να ευχαριστήση όλους, να βελτιώση ολονών τη θέση. Μονάχα ένας θαυματοποιός θα μπορούσε να παίζη με επιτυχία ένα τέτοιο ρόλο και τούτο με ωρισμένες προϋποθέσεις, αντικειμενικές και υποκειμενικές. Εφ' όσον η κατάσταση ωδηγούσε αναπότρεπτα σε μια γενικώτερη κρίση του κοινοβουλίου και εφ' όσον η κρίση μαζύ της όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα, η μοναδική λύση για να σωθούν και κόμματα και κοινοβούλιο ήταν ο Βενιζέλος, ως πρότυπο, ως αρχηγός, πυγμή για τους αστούς, χρηστή διοίκησις για το λαό, φιλεργάτης για τις εργατικές μάζες, «πατέρας» για τους πρόσφυγας, συντηρητικός για τους συντηρητικούς, αριστερός για τους αριστερούς, συμφιλιωτής για τους συμφιλιωτάς, αδιάλλακτος για τους αδιάλλακτους»*[10]*.*

Δίπλα όμως στον Βενιζελισμό δεν θα στοιχηθούν μονάχα οι πολιτικές εκφράσεις του ανερχόμενου αστισμού, αλλά και τα πρώτα κομματικά σχήματα των σοσιαλδημοκρατών και μιας μερίδας εξελικτιστών μαρξιστών. Προσβλέπουν δίκαια στον Βενιζελισμό για την συγκρότηση ενός γνήσια αστικού σχηματισμού, στις αντιφάσεις και στις νέες κοινωνικές δυνάμεις, που αυτός θα αναδείξει. Διαβλέπουν στους επερχόμενους κοινωνικούς μετασχηματισμούς την ενίσχυση των κοινωνιστικών αντιλήψεων. Βενιζελικοί και Κοινωνιολόγοι, αστικά ριζοσπαστικά στοιχεία και σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις θα συμβαδίσουν και θα συναντηθούν στο κοινό τους όραμα για την δημιουργία ενός ισχυρού αστικού κράτους, στην κοινή τους επιθυμία να «φέρουν την Ελλάδα σε άμεση και δραστήρια επικοινωνία με τον πολιτισμό της Ευρώπης, να υποστηρίξουν με όλα τα μέσα την ενίσχυση του καπιταλισμού στην Ελλάδα[11]*». Η ενότητα σε αυτούς τους σοβαρούς πολιτικούς στόχους όσο και η κοινή αντιπαράθεση προς τις παραδοσιακές δυνάμεις θα ενσωματώσουν ορ-*

γανικά τα σοσιαλιστικά σχήματα μέσα στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που συγκροτούν την διάταξη του αστισμού.

Το Λαϊκό Κόμμα, ο κύριος αντίπαλος του Βενιζελισμού, συνενώνει και συνεκφράζει την ανησυχούσα μπροστά στις εξελίξεις ολιγαρχία, της γης το παραδοσιακό πολιτικό της πρόσωπο, όπως είναι οι Γ. Στρέις, Σ. Σκουλούδης, Γ. Θεοτόκης, που αποτέλεσε τον στόχο του κινήματος στο Γουδί, υπό την ηγεσία των ριζοσπαστών πολιτικών όπως ο Δ. Γούναρης, που προσπαθούν να ισορροπήσουν τα αιτήματα των προαστικών και αντιαστικών κοινωνικών τάσεων. Στην πραγματικότητα όμως το Λαϊκό Κόμμα ποτέ δεν εξελίχθηκε σε ένα οργανωμένο κομματικό οργανισμό, κατευθύνθηκε από την χαρισματική ηγεσία της μοναρχίας. Η πολιτική πλευρά του Λαϊκού κόμματος περιορίζεται από τον κυρίαρχο ρόλο του Παλατιού, και την κεντρική σημασία που αναλαμβάνει η μοναρχική πτέρυγα του στρατού σε ορισμένες περιπτώσεις. Έτσι δίπλα στην ηγεσία του Λαϊκού κόμματος (Δ. Γούναρης, Π. Τσαλδάρης) μοναρχικοί στρατιωτικοί (Μεταξάς, Δούσμανης, Κονδύλης και Παπάγος) αναλαμβάνουν να διευκρινίσουν ή να επιτελέσουν την πολιτική του Λαϊκού κόμματος ή του μοναρχισμού ευρύτερα. Η κοινωνική βάση του Λαϊκού κόμματος είναι η ανομοιογενής μάζα των μικροαστών, οι χωρικοί της παραδοσιακής Ελλάδας, οι μικροϊδιοκτήτες των πόλεων, οι «νοικοκυραίοι» και συγχρόνως ορισμένες εθνικές μειονότητες όπως οι Σλαυομακεδόνες της Μακεδονίας και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι είδαν στην εσωστρεφή πολιτική του Λαϊκού κόμματος μια ικανοποιητική προστασία απέναντι στην εθνικιστική πολιτική του Βενιζελισμού[12]. Οι μικροαστοί ανησυχούν έντονα για τον ηγετικό ρόλο που αναλαμβάνει ο αστισμός, ανησυχούν επίσης για τις νέες εξελίξεις που θα πυροδοτήσει η επέλευση των προσφύγων από την Μικρά Ασία στον Ελλαδικό χώρο. Αρνητικά επίσης αντιμετωπίζουν την άμεση παρέμβαση των δυνάμεων της τριπλής συνεννόησης στα ελληνικά πολιτικά δρώμενα. Ο αντιαστισμός και ο αντιδυτικισμός των μικροαστικών στρωμάτων εκφράζεται στο Λαϊκό κόμμα, μεταλλάσσεται σε πολιτικό λόγο με έναν νεφελώδη αντιπλουτοκρατισμό, με ένα εξίσου αόριστο σοσιαλισμό και μια αναγωγή στις αξίες του ελληνισμού. Ο πολιτικός λόγος του Λαϊκού κόμματος απευθύνεται σε μια κοινωνικά ρευστή και αδιαμόρφωτη ενότητα, κατευθύνεται σε ένα ακροατήριο που δεν έχει ταυτιστεί με ορισμένες θέσεις μέσα στην οικονομία. Παραμένει ουσιαστικά ασαφής και αόριστος για να είναι κοινωνικά πολυσυλλεκτικός. Για την ιδεολογία του Λαϊκού κόμματος είναι ενδεικτικός ο λόγος του Δ. Γούναρη στις 17 Μαρτίου του 1912. Ενώ ρητά αναφέρει: «Το μέλλον και εδώ όπως παντού ίσως θα είναι σοσιαλιστικό... Διότι η σοσιαλιστική ιδέα θα κυριαρχήσει παντού μιαν ημέρα»[13], εμφανίζοντας με αυτόν τον τρόπο το κοινωνικό δέον του κρατικού σοσιαλισμού, συγχρόνως επισημαίνει την έλλειψη σχηματισμένων κοινωνικών τάξεων. Αντιθέτως βλέπει την κοινωνία ως συγκέντρωση ατόμων χωρίς συσσωματώσεις και κοινωνικές συνειδητοποιήσεις. Η επισήμανση αυτή όντως εμφανίζει ρεαλιστικά τον χαρακτήρα του ελληνικού σχηματισμού, όμως κύρια αναδύει την ασάφεια και την ετερογένεια της κοινωνικής βάσης του Λαϊκού κόμματος, δηλαδή του μικροαστισμού.

Το Λαϊκό κόμμα εκφράζει την αμφιβολία για την αξία κάθε μεγάλου οράματος, προς κάθε δραματική αλλαγή.

Του Κυρ από τη συλλογή «Είμαι βαθύτατα ερωτευμένος», εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ, 1987

Όλα πρέπει να μείνουν ευσταθή, όπως απαιτούν οι ανασφάλειες των μικροαστών οι οποίοι επιλέγουν την βεβαιότητα της σημερινής τάξης από τις νέες ηγεμονίες του μέλλοντος, δηλαδή την κοινωνική τους περιθωριοποίηση.

Χαρακτηριστικό αυτής της νοοτροπίας είναι το απόσπασμα από το άρθρο του Γ.Α. Βλάχου. «Το Λαϊκόν κόμμα δεν είναι ούτε το κόμμα των Βασιλικών, ούτε το κόμμα των εκδικητών, ούτε το κόμμα της Αυλής, ούτε το κόμμα των αντεκτελέσεων. Το Λαϊκό κόμμα είναι το κόμμα του έστω και επί ζημία του τόπου σεβασμού προς τους Νόμους, το κόμμα των παλαιών συνηθειών, των παλαιών μεθόδων, των παλαιών παραδόσεων, του κοινοβουλευτισμού, της νοικοκυροσύνης, της τάξεως, με όλα τα αγαθά, όλα τα προτερήματα και όλα τα ελαττώματα αυτών των ιδιοτήτων του. Δεν θα μεγαλουργήσει πιθανώς το Λαϊκόν, αλλά δεν θα καταστρέψη. Δεν θα κάμη, μεγάλην πολιτικήν, αλλά δεν θα πληρώση και τας συνεπείας της, μεγάλας και δυσβαστάκτους...»[14].

Ο λαός, οι εργάτες, οι μικροί βιομήχανοι είναι αντικείμενο διαρκών εγκλήσεων και εκκλήσεων της ρητορικής του Λαϊκού κόμματος. «Ο λαός» του Λαϊκού κόμματος είναι αδιευκρίνιστη κοινωνικά οντότητα που δεν διαπερνάται από ταξικές αντιθέσεις. Η διακήρυξη του Λαϊκού κόμματος στην γενική συνέλευση του 1936 αποτυπώνει ένα μνημείο λαϊκισμού: «Το Λαϊκό κόμμα υπήρξε και είναι πράγματι κόμμα του λαού. Ιδρυθέν, ως μαρτυρούν η ιστορία και οι αγώνες του αειμνήστου ιδρυτού του, αλλά και του προ ολίγου εκλιπόντως ανταξίου διαδόχου του, δια την εξυπηρέτησιν αυτού, ούτινος την μεγίστην μάζαν αποτελούν οι αγρόται, οι επαγγελματίαι, οι εργάται, οι μισθωτοί και όλη η μικρά αστική τάξις. Εθεώρησε και θεωρεί αυτό, ως το κατ' εξοχήν Λαϊκό κόμμα, κόμμα των εργαζομένων τάξεων... Προς πραγματοποίησιν πνευματικής, ηθικής και υλικής εξυψώσεως των εργαζομένων τάξεων, αγροτών, επαγγελματιών, εργατών, της μικράς εν γένει αστικής τάξεως επί του οικονομικού και κοινωνικού πεδίου, υιοθετεί και αποδέχεται ως μοναδικόν μέσον, την δια της νομοθετικής εξουσίας μεταρρυθμιστικήν ενέργειαν, δια της οποίας άνευ ανατροπών και βιαιοτήτων, άνευ αναστατώσεως, αλλά με την ώριμον μελέτην των περιστάσεων είναι δυνατόν να επιτευχθή σταθερά και αληθής βελτίωσις της οικονομικής και κοινωνικής μας ζωής»[15]. *Ο λόγος του Λαϊκού κόμματος, μέσα από τις διαρκείς αναγωγές στην νεφελώδη έννοια του λαού, οργανώνει την συμμαχία ευρυτέρων κοινωνικών τάσεων που πλήττονται από την πολιτική του ανερχόμενου αστισμού. Ο λόγος αυτός δεν καταλήγει στην δημιουργία ενός ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος που αυτονομείται βαθμιαία από την μοναρχία, αλλά συντάσσει σταδιακά τα χαρακτηριστικά ενός λαϊκίστικου συγκροτήματος, που με την ηγεσία του μοναρχισμού και υπό τα σύμβολά του συγκρούεται με τον αστισμό.*

Η οικονομική πολιτική του Λαϊκού κόμματος αποσκοπεί να αναιρέσει την εγκαθίδρυση μιας φιλελεύθερης οικονομίας, να αναστείλει τους μηχανισμούς εκείνους που οδηγούν στην δημιουργία μιας ισχυράς αστικής τάξεως, να δημιουργήσει μια προστατευτική κατάσταση που θα απομονώσει τα ελληνικά προϊόντα από τον ανταγωνισμό προϊόντων που έρχονται από το εξωτερικό, να δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα θερμοκηπίου η οποία θα διώχνει μακριά τις φοβίες και τις ανασφάλειες των «νοικοκυραίων». Ο Π. Τσαλδάρης έκφρασε με ευκρινή τρόπο τα χαρακτηριστικά κλειστής οικονομίας, που ήθελε το κόμμα του. «Η βιομηχανία μας εξ άλλου, έχει ανάγκην της κρατικής προστασίας δια να εξελιχθή. Αποβλέπομεν, όμως εις την παροχήν της προστασίας ταύτης προς τας βιομηχανίας εκείνας αίτινες χρησιμοποιούσιν εκβιομηχανισίμους πρώτας ύλας της χώρας, διότι αύται και δύνανται ν' ανταγωνισθώσιν επαρκώς τα έξωθεν εισαγόμενα αντίστοιχα βιομηχανικά προϊόντα και σπουδαίαν παρέχουσιν εργασίαν εις τον πληθυσμόν. Ως προς τας λοιπάς βιομηχανίας, αίτινες υφίστανται και λειτουργούσι λόγω της ανωμάλου οικονομικής καταστάσεως, δεν θ' αρνηθώμεν, επίσης, την σχετικήν προστασίαν. Αλλ' αύτη θα στρέφεται μόνον εις την ισχυροποίησίν των, εφόσον διαρκεί η ανώμαλος περίοδος, ήτις τας προήγαγεν, ίνα μη, μετά την πάροδον ταύτης, ευρεθώσιν εκτεθειμένα εις κίνδυνον και τα απασχολούμενα σπουδαία ελληνικά κεφάλαια και οι εργαζόμενοι εις αυτάς μισθωτοί»[16]. *Εξετάζουμε εδώ περισσότερο την περίπτωση του Λαϊκού Κόμματος, παρακάμπτοντας προς το παρόν άλλες μικρότερες πολιτικές δυνάμεις που εντάσσονται μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό συγκρότημα του μοναρχισμού. Από την οικονομική πολιτική του Λαϊκού Κόμματος διαφαίνεται ότι παρότι προσπάθησε να ανακόψει την πορεία της χώρας προς έναν ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, η λαϊκίστικη φρασεολογία και οι σοσιαλιστικές ενατενίσεις ορισμένων ηγετών του, όπως του Δημ. Γούναρη, δεν μπόρεσαν να υποκαταστήσουν την απουσία μιας ολοκληρωμένης πολιτικής πρότασης, ώστε τελικά η εμπειρική πολιτική του να καθοριστεί απόλυτα από τις επιλογές του στέμματος. Όταν δε το στέμμα με την οριστική νίκη της Τριπλής Συνεννόησης και τα αλλεπάλληλα κτυπήματα που εδέχθηκε, τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό, διολίσθησε από τον ουδετερισμό στην συμμαχία με την Βρεττανία και από την προστασία του μικροαστισμού και τον κρατικό σοσιαλισμό στην συνεργασία με τις εκσυγχρονιστικές κοινωνικές δυνάμεις και τον φιλοδυτισμό, έσυρε αδιαμαρτύρητα στην πολιτική του, το προσωπικό του Λαϊκού κόμματος και τα νεότερα σχήματα της δεξιάς, που προέκυψαν από αυτό. Όμως η κοινωνική Βάση του Λαϊκου Κόμματος, ο μικροαστισμός, που με τις νέες ισορροπίες που διαμορφώνονται στον ελληνικό χώρο αλλάζει πρόσωπο, μένει μετέωρη και αναζητεί νέες πολιτικές εκφράσεις.*

Το Λαϊκό κόμμα τάχθηκε προς μια πολιτική ουδετερισμού. Θεωρητικά αυτό σήμαινε ότι αποδέσμευε την έννοια του κράτους από την έννοια του έθνους, το έθνος μπορούσε να αναπτυχθεί πέραν και έξω των κρατικών θεσμών. Η πολιτική αυτή ενισχύθηκε από την σταδιακή απομάκρυνση του μοναρχισμού από την επιλογή της Αντάντ, την άμεση επέμβαση των στρατιωτικών δυνάμεων της στον ελληνικό χώρο και την βαθιά αντίθεση που είχαν παραδοσιακά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας προς την Δύση και ιδιαίτερα η ορθόδοξη εκκλησία. Πρακτικά η πολιτική εκφράσθηκε με την άρνησή της να μπει στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, με την αντίδρασή της στην πολεμική σύγκρουση με την Τουρκία και την εκστρατεία στην Μικρά Ασία, ενώ έδειχνε ανοχή και πνεύμα συνεργασίας, με τις εθνικές μειονότητες. Η πολιτική του ουδετερισμού οδήγησε σε μια διαδικασία προσέγγι-

σης το Λαϊκό κόμμα και την Αριστερά. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του τύπου της Δεξιάς αρθρογραφούν ανοικτά εναντίον της εκστρατείας στην Μικρά Ασία και οι πυρήνες κομμουνιστών διανέμουν στο μέτωπο προκηρύξεις κατά του πολέμου. Οι πρώτοι αριστεροί βουλευτές εκλέγονται υπό την σημαία του Λαϊκού κόμματος[17]. Τελικά όμως η εμπειρική πολιτική του Λαϊκού κόμματος, σύρθηκε από την οργανωμένη πολιτική του Βενιζελισμού και σ' αυτό το σημείο. Αναγκάζεται να πραγματοποιήσει και να ολοκληρώσει την πολιτική που οι Φιλελεύθεροι εγκαινίασαν. Εκτός από την μεμονωμένη περίπτωση του Ι. Μεταξά, που αρνείται μέχρι τέλους να συμμετάσχει στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας, ρίχνεται όλο το Λαϊκό κόμμα στην μάχη και εισπράττει τελικά το τίμημα της ήττας.

Ο μόνος που προσπάθησε να οργανώσει έναν συγκροτημένο πολιτικό λόγο για την Δεξιά είναι ο Ίων Δραγούμης. Παρότι ανήκε στην ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος, η αδυναμία να προβάλει τις απόψεις του πέρα από ένα στενό κύκλο διανοουμένων και ο πρόωρος τραγικός του θάνατος ανέστειλαν την δυνατότητα να αποκτήσει ο μικροαστισμός συγκεκριμένο πολιτικό δέον και αποκρυσταλλωμένη ιδεολογική έκφραση. Ο Ίων Δραγούμης συνέδεσε τα εθνικά αιτήματα με τα κοινωνικά προβλήματα. Πρόβαλε στον εκσυγχρονισμό και την ενδυνάμωση των θεσμών, την αναβίωση της κεντρικής σημασίας των κοινοτήτων. Ταύτισε τον ελληνισμό όχι με την κρατική του υπόσταση, αλλά με τον λαϊκό πολιτισμό του και αγωνίστηκε για την αναγνώριση του κύριου γλωσσικού του οργάνου, της δημοτικής. Ο Ίων Δραγούμης αποσυνέδεσε το έθνος από την κρατική του οργάνωση, εκφράζοντας την αντίθεση τόσο με τον Φιλελευθερισμό που ταύτιζε το έθνος και κράτος όσο και με τον μουσολινικό φασισμό, που τίποτε δεν αναγνώριζε πέραν του κράτους. Γράφει ο Δραγούμης: «Δεν πασκίζω για το κράτος, γιατί το κράτος το δικό μας δεν αξίζει να βοηθεί κανένας, είναι μονάχα ορμητήριο· εγώ πασκίζω για το έθνος. Είναι ανάγκη να ναυτιάσω ανθρώπους, να ελευθερώσω τους Έλληνες, ελεύτερους και δούλους, γιατί είναι όλοι τους σκλάβοι και ραγιάδες»[18]. Ενώ στις σημειώσεις του όταν ήταν εξόριστος στην Κορσική σημειώνει: «Βαρέθηκα όλους τους ιμπεριαλισμούς και τα επιχειρήματά τους, βαρέθηκα όλους τους διπλωμάτες και τη διανοητικότητά τους. Είμαι πιο κοντά στους λαούς και τα αισθήματά τους, είτε εθνικιστικά, είτε σοσιαλιστικά. Μ' αρέσει να θέλουν να κρατήσουν την διαφορά που ο καθένας του αισθάνεται πως έχει από τους άλλους λαούς. Μ' αρέσει να συλλογίζονται και το ψωμί τους. Είναι αληθινά αισθήματα». Θεωρεί ότι το ελληνικό έθνος δεν έχει στρατιωτικά προσόντα, ούτε πρέπει να δημιουργεί σχέδια ποσοτικής ανάπτυξης. Αυτό που αγγίζει την ψυχή και την καρδιά του ελληνισμού, είναι η ποιοτική του ανέλιξη, η ανάπτυξη δηλαδή πολιτισμού. Αφορίζει την Δύση, τους Φραγκολεβαντίνους, που είναι ξεθυμασμένοι από νιότη, τρέλα και ορμή. Αυτός ονομάζει τον εαυτό του «Ρωμιό τουρκομερίτη, ραγιά» άνθρωπο της τούρκικης Ελλάδας που η μαρξιστική διανόηση (συγκεκριμένα ο Σκληρός) δεν καταδέχεται να συζητήσει. Ο πολιτικός λόγος του Δραγούμη δίνει ένα συγκεκριμένο νόημα στον αντιδυτικισμό της παραδοσιακής Ελλάδος. Δημιουργεί ένα ιδεολογικό οπλοστάσιο για να εξοπλίσει τον λαϊκισμό της μοναρχίας. Οι επιλογές αυτές καθόρισαν την νοηματοδότηση της Μεγάλης Ιδέας με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό. Η Μεγάλη Ιδέα είναι το όραμα της ανάπτυξης του ελληνικού πολιτισμού μέσα στα κρατικά πλαίσια της Τουρκίας. Συνεργάζεται με την Οργάνωση Κωνσταντινούπολης και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη για την ενίσχυση του ελληνισμού μέσα στα όρια του τουρκικού κράτους. Ο Σουλιώτης απηχεί ίδιες αντιλήψεις με τον Δραγούμη για την σχέση του ελλαδικού κράτους και της ανατολής. Γράφει δε σε επιστολή προς αυτόν: «Αυτά σκέπτομαι και ακόμη ότι το πρόγραμμα για τον Ελληνισμό δεν μπορεί παρά να είναι ένα από τα δύο. Ή θα παίρνωμαι κομματάκια από την Τουρκία και όσα πάρουμε, ή θα κάνωμε εσωτερικό αγώνα ισοπολιτείας των Ελλήνων στην Τουρκία»[19]. Τις αντιλήψεις του Δραγούμη για τις σχέσεις του κράτους και της εξουσίας ο Ι. Μεταξάς, ο οποίος με συνέπεια αρνήθηκε να εμπλακεί στην πολιτική του Βενιζελισμού, ενώ μια δεκαετία μετά την μικρασιατική καταστροφή γράφει: «Δεν κατέπεσεν η προσπάθεια προς πραγματοποίησιν αυτής υπό εδαφικήν μορφήν... Το σφάλμα είναι, ότι ενομίσαμεν ότι μπορούμεν κατ' αναλογία με άλλα έθνη να περιλάβωμεν εντός ορίων εδαφικών τον ελληνισμόν. Ενώ η ιδιοφυΐα της φυλής είναι το να μη έχη όρια... Αλλά τότε ποια θα είναι η ενότης ενός τέτοιου Ελληνισμού; Ο πολιτισμός»[20].

Συμπερασματικά αναφέρουμε τα κύρια χαρακτηριστικά δημιουργίας του ελληνικού λαϊκισμού κάτω από την σημαία της μοναρχίας. Υπάρχει μια μικροαστική κοινωνική τάση, η οποία ανησυχεί για το μέλλον της από την ενίσχυση του αστισμού και τον θεσμικό εκσυγχρονισμό του κράτους. Εκδηλώνεται μια έντονη αντίδραση από τις ίδιες κοινωνικές τάσεις, κυρίως προς την προσέγγιση προς την Δύση, και αναζητείται μια ολοκλήρωση του ελληνικού εθνισμού μέσα στα πλαίσια της Ανατολής. Ο λαϊκισμός αυτός δεν διαμορφώνει συγκεκριμένο ιδεολογικό λόγο παρότι εμφανίζεται μια αντιπλουτοκρατική φρασεολογία, μια σοσιαλιστική ρητορική και μια πολιτική κλεισίματος από κάθε ανταγωνισμό της ελληνικής οικονομίας. Νομιμοποιείται και δικαιώνεται πολιτικά από την διαρκή αναφορά στον χαρισματικό μονάρχη. Δεν απουσιάζουν όμως προσπάθειες όπως αυτή του Ίωνα Δραγούμη να δώσει στον μοναρχικό λαϊκισμό καθορισμένο ιδεολογικό λόγο. Τα πρώτα κομματικά σχήματα σοσιαλισμού συγκρούονται με τον λαϊκισμό και συντάσσονται με τις ανερχόμενες δυνάμεις του αστισμού, αποβλέποντας στην δημιουργία ενός γνήσιου αστικού σχηματισμού, που θα αναδείξει στο προσκήνιο νέες κοινωνικές δυνάμεις. Όμως δεν απουσιάζουν αριστερά σχήματα, που συγκυριακά συντάσσονται με τον μοναρχικό λαϊκισμό. Συνολικά τα σοσιαλιστικά σχήματα αποστασιοποιούνται από το Λαϊκό Κόμμα και δεν λείπουν περιπτώσεις εξελικτικών μαρξιστών, όπως είναι ο Σκληρός και ο Γιαννιός οι οποίοι τάσσονται ανοιχτά με τον Βενιζελισμό. Όμως τα μικροαστικά στρώματα και εργατικά στοιχεία περνούν σχεδόν ολοκληρωτικά στην πλευρά του λαϊκισμού και συγκροτούν την μοναδική περίπτωση στην ελληνική ιστορία κινήματος με φασιστοειδή χαρακτηριστικά, το κίνημα των Επιστράτων. Ο Σ. Μάξιμος σημειώνει: «Η σύγκρουση δύο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουση τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικώς καταπιε-

ζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου. Αυτό εξηγεί γιατί ο αντιβενιζελισμός εμφανίσθηκε πολλές φορές με αντικαπιταλιστικά αισθήματα, ενώ, από πολιτική καταγωγή και κοινωνική προέλευση των στελεχών του, ήτανε και παρέμεινε συντηρητικός, αντιδραστικός, στείρος αντιμέτωπος σε κάθε πρόοδο και σε κάθε μεταβολή»[22]. Οι επίστρατοι υπό την ηγεσία του Σαγιά και του Μεταξά αποτέλεσαν την μαχητική πρωτοπορία του μοναρχικού λαϊκισμού. Συγκρούστηκαν με τον ανερχόμενο αστισμό υπό την σημαία του μοναρχισμού, με στόχο να αναστείλουν την σύνταξη των νέων κοινωνικών δυνάμεων. Παρότι υπήρξαν ένας σημαντικός παράγοντας που υπονόμευσε τον Βενιζελισμό, δεν έλαβε τα χαρακτηριστικά οργανωμένου πολιτικού μορφώματος, ούτε ενστάλλαξε συγκεκριμένες κοινωνικές προτάσεις. Το πρόσωπο του μονάρχη, ο λόγος και οι επιλογές του είναι οι τρόποι δικαίωσης και νομιμοποίησης των επιστράτων. Σε ένα κόσμο που διαλυόταν και όπου νέες αξίες δεν είχαν ακόμη σχηματιστεί, ένα ισχυρό πρόσωπο, το πρόσωπο του μονάρχη, είναι ο μόνος λόγος που χρωματίζει με νόημα την πράξη. Οι επίστρατοι δεν θα υπήρχαν χωρίς τον μοναρχικό λαϊκισμό, είναι η βέβαια η κατάληξή του. Φιλελεύθεροι ιστορικοί, όπως ο Γ. Βεντήρης, υπογραμμίζουν την κολοσσιαία επιρροή που εξήσκησαν επί της εν γένει πολιτικής του τόπου και κατά τα έτη 1916-1920. Θεωρούν ότι αποτέλεσαν την «ευρύτερη λαϊκή απάντηση στην αστική επανάσταση του 1909». Παρουσιάζουν όμως τους επιστράτους σαν ένα τεχνητό όργανο, αλλότριο προς την μορφή και τις ρίζες της ελληνικής κοινωνίας και τους παρομοιάζουν με τον ιταλικό φασισμό και τους Γερμανούς μοναρχικούς ή τους «εθνικόφρονας σοσιαλιστάς».

Παρότι οι συγκρίσεις αυτές είναι απόλυτα δικαιολογημένες, είναι τελείως ανεδαφικό να θεωρούνται οι επίστρατοι ως ξένο σώμα ή ως αποκύημα συνωμοσίας. Αποτέλεσαν, όπως γενικότερα ο μοναρχικός λαϊκισμός, αναπόφευκτες καταλήξεις της ελληνικής κοινωνίας που περνά σε ένα στάδιο μετεξέλιξης καθώς και των συγκρούσεων και των αντιθέσεων που αυτή η πορεία επέβαλλε.

Τελικά ο μοναρχικός λαϊκισμός, θα προσαρμοσθεί στις επιταγές που θέτει η αναπτυσσόμενη ελληνική κοινωνία. Ο ίδιος ο μονάρχης πλέον θα αναλάβει το πρόγραμμα ανάπτυξης των αστικών σχηματισμών. Ο λόγος του Δραγούμη θα αποτελέσει αντικείμενο μουσειακής μελέτης από κύκλους διανοουμένων και πολιτικά θα διαστρεβλωθεί από τον μεταξισμό. Εκεί, στο καθεστώς του Μεταξά, θα διασωθούν τα τελευταία στοιχεία του μοναρχικού λαϊκισμού ως απλή ρητορεία που δεν διαπερνά την συγκεκριμένη πολιτική πρακτική. Η μεταξική ιδεολογία διαστρεβλώνοντας κύρια τον Ίωνα Δραγούμη, αναφέρεται διαρκώς στον λαό, στους αγρότες, τους εργάτες, καταφέρεται κατά του καπιταλισμού και της Δύσης, προσβλέπει στην δημιουργία του «τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού». Ένα χαρακτηριστικό κείμενο του Μεταξά δείχνει τα όρια που έφτιασε ο λόγος του μοναρχικού λαϊκισμού. «Η Δημοκρατία είναι το παιδί του καπιταλισμού. Είναι το όργανο με το οποίο ο Καπιταλισμός κυριαρχεί πάνω στην λαϊκή μάζα. Είναι το όργανο με το οποίο κατορθώνει ο Καπιταλισμός να παριστάνει την θέλησή του ως την λαϊκή θέληση... Κράτη όπου επικρατεί η διευθυνόμενη οικονομία, όσο κι αν είναι δημοκρατικά — και εννοούμε τέτοια που αποσκοπούν το γενικό συμφέρον του λαού — δεν συμφέρουν στον καπιταλισμό. Γιατί μέσα σε τέτοια κράτη δεν είναι δυνατή η εκμετάλλευση του συνόλου του λαού από τους εκπροσώπους του καπιταλισμού. Αλλά ο καπιταλισμός τα ονομάζει τυραννίες φασιστικές, χιτλερικές κτλ. Ώστε δεν πρόκειται για ιδανικά. Πρόκειται απλούστατα για τα εξής: επικράτησις του καπιταλισμού ή επικράτησις του ολοκληρωτικού κράτους. Από την μια μεριά Αγγλία, Γαλλία, Αμερική... Από την άλλη Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία»[23]. Με το καθεστώς το Μεταξά, η εθνικοφροσύνη ταυτίζεται με τον «πάγο και το ρετσινόλαδο», τα δίκτυα παρακολούθησης και των δηλώσεων μετανοίας. Ο ελληνικός πολιτισμός που οραματίζεται ο Δραγούμης, ως την πλήρη ανάδυση όλων των δυνάμεων και προοπτικών της ελληνικότητας, περιορίζεται στην τυπολατρική και γραφική εκδοχή του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού». Η επαγγελία της κοινωνικής δικαιοσύνης και η αντιπλουτοκρατική ρητορεία διαφαίνεται στην πράξη ως η αιματηρή κατάπνιξη των εργατικών διεκδικήσεων, των εκτοπίσεων, των διώξεων. Η υιοθέτηση ορισμένων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων μεταπλάσσεται σε πρόφαση για την εξασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης. Όμως ο μοναρχικός λαϊκισμός και η διασύνδεσή του με τις μικροαστικές τάσεις, στην εποχή της 4ης Αυγούστου ενεργεί περισσότερο ως ανάμνηση παρά ως ζωντανό πολιτικό ρεύμα. Προσφέρει έναν προστατευτικό χώρο ανοχής στην πρακτική του μεταξισμού και αναστέλλει κάθε προσπάθεια δημιουργίας ευρύτατης κινητοποίησης από τις αντιπολιτευόμενες δυνάμεις.

Τον κοινωνικό χώρο των μικροαστών διεκδίκησαν στον μεσοπόλεμο δυνάμεις και διανοούμενοι που προέρχονταν από τον Βενιζελικό χώρο οι οποίοι θέλησαν να τους αποσπάσουν από τον μοναρχικό λαϊκισμό. Σημαντικότερη περίπτωση διανοούμενου, που αποπειράθηκε να δώσει ένα νέον πολιτικό λόγο στον μικροαστισμό είναι ο Κ. Καραβίδας[24]. Πιστεύει ότι η πρωτογενής κοινότητα πρέπει να αποτελέσει το πυρηνικό πολιτικό κύτταρο και την κυρίαρχη συνιστώσα ρύθμισης της οικονομίας. Η κοινότητα δεν τίθεται ως μια βαθμίδα της διοικητικής οργάνωσης του κράτους, αλλά προτείνεται ως καθολικός τρόπος υπάρξεως και συναίρεσης του ατομικού και του κοινωνικού. Αποδίδεται πρωτεύουσα σημασία, μέσα στα πλαίσια του υποδείγματος του κοινοτισμού, στις διαδικασίες που δεν έχουν εμπορευματικό και εγχρήματο χαρακτήρα και αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος ως μια αδιαχώρητη ενότητα με τη φύση. Τίθεται δε η κοινότητα ως διακριτικό της ελληνικής ιδιοσυστασίας. Όπως και ο Δραγούμης δεν κατάφερε να αποκτήσει ένα ευρύ κοινό, περιορίστηκε μόνο στην έγερση του ενδιαφέροντος ορισμένων διανοουμένων.

Το Αγροτικό Κόμμα[25] αποτελεί την σημαντικότερη προσπάθεια να εκφραστεί πολιτικά ο μικροαστισμός του μεσοπολέμου, μακριά από τον μοναρχικό λαϊκισμό και να αποδοθεί κοινωνική ευρύτητα στα αιτήματά του. Διεισδύει στον αγροτικό κόσμο, που αποτελεί την κύρια δύναμη στήριξης του Λαϊκού κόμματος. Το εγχείρημα όμως δεν βρίσκει αποτέλεσμα. Η κοινωνική απήχηση του είναι μικρότερη των προσδοκιών του. Η ανατροπή της ηγεμονίας του μοναρχισμού στους αγρότες δεν καρποφορεί. Το

Του Κώστα Μητρόπουλου «της Αλλαγής», εκδόσεις gutenberg, 1983

Αγροτικό Κόμμα πολιτικά περιθωριοποιείται και αφομοιώνεται στα κομματικά σχήματα του Βενιζελισμού και στο Κ.Κ.Ε.

Η συνέχεια της ελληνικής πολιτικής ζωής διακόπτεται από την έναρξη του δευτέρου παγκόσμιου πολέμου. Η κατοχή διασπά τις παραδοσιακές δυνάμεις. Στην σκιά του κατακτητή, στους χώρους της εθνικής αντίστασης, νέα σχήματα διαμορφώνονται, ενώ οι κοινωνικές τάσεις απομακρύνονται από τις παραδοσιακές πολιτικές εκφράσεις τους, και τίθενται στην αναζήτηση νέων.

Στην περίοδο από την επανάσταση στο Γουδί, ως την έκρηξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, η πολιτική ζωή διαγράφει την περίοδο της ωρίμανσης. Ο λαϊκισμός και ο σοσιαλισμός, στον βαθμό που σχηματοποιούνται εμφανίζονται αντιμέτωποι. Ο σοσιαλισμός διευρύνει το συγκρότημα εξουσίας των φιλελευθέρων και δίνεται στο πρόγραμμα εξαστισμού της ελληνικής κοινωνίας. Ο λαϊκισμός οργανώνει τις παραδοσιακές προαστικές δυνάμεις και εξασφαλίζει απτή νομιμοποίηση στον μοναρχισμό. Εμβολιάζει την πολιτική ζωή με αντιδημοκρατικές νοοτροπίες και την απολήγει στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

Μεταπολεμικές εξελίξεις: Ο μικροαστισμός σε αναζήτηση νέων σχημάτων

Μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, ο ελληνικός χώρος γίνεται αντικείμενο διαμάχης των νέων επικυρίαρχων της Ευρώπης. Οι Αγγλοαμερικανοί από την μια πλευρά, οι Σοβιετικοί από την άλλη. Οι Έλληνες εμπλέκονται ολοκληρωτικά στα πλαίσια αυτής της διαμάχης. Οι νέοι κυρίαρχοι εμφανίζονται για αντίστοιχα τμήματα του ελληνισμού ως απελευθερωτές, ως σωτήρες, ως δημιουργοί μιας ιδανικής κοινωνίας. Ο ελληνισμός ρίχνεται ολόψυχα σε μια αδελφοκτόνο διαμάχη όπου οι μεν εμφανίζονται ως «μοναρχοφασίστες» οι δε ως «εαμοβούλγαροι». Οι καλύτερες δυνάμεις του τόπου, η νιότη και το μέλλον του σπαταλώνται σε μια άχρηση διαμάχη όπου όλοι με την σειρά τους γίνονται θύτες και θύματα. Το άγος της ελληνικής τραγωδίας είναι ανυπολόγιστο και σφραγίζει την πορεία της χώρας για δεκαετίες[26].

Η εμφύλια διαμάχη ολοκληρώνει την καταστροφή της ελληνικής υπαίθρου που άρχισε η κατοχή. Η ζωή των Ελλήνων αγροτών, ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα άνετη. Τώρα όμως γίνεται αφόρητη. Η μετανάστευση στα αστικά κέντρα ή στο εξωτερικό είναι η αδήριτη αναγκαιότητα, η μόνη προϋπόθεση για την επιβίωση του δοκιμαζόμενου λαού της υπαίθρου. Ο ξένος παράγοντας θα αναδειχθεί ως ο ρυθμιστής των πολιτικών εξελίξεων και ο χρηματοδότης της οικονομικής ανόρθωσης.

Το μετεμφυλιακό κράτος είναι το κράτος των νικητών. Στο όνομα της κατάπνιξης της «κομμουνιστικής ανταρσίας», δίπλα στο επίσημο σύνταγμα, τίθεται μια σειρά νόμων που αντιβαίνουν το γράμμα, την ουσία και το πνεύμα του, περιορίζοντας ουσιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η δημιουργία του παρασυντάγματος είναι η νομική προϋπόθεση για την οργάνωση του παρακράτους[27]. *Το πολίτευμα τίθεται υπό αμφισβήτηση, η δημοκρατία υπό αίρεση από την δράση νέων πόλων εξουσίας. Ο ξένος παράγοντας, δυναμικοί πυρήνες στο στρατό και στα σώματα ασφαλείας, υπό την στενή συνεργασία και εποπτεία κάποτε της μοναρχίας αμφισβητούν την θεσμοθετημένη εξουσία και εξασκούν, κύρια από το παρασκήνιο, σημαντικότατη επιρροή στην διαμόρφωση των πολιτικών δρώμενων. Το κράτος καλείται να επέμβει στην κοινωνική ρύθμιση με πολλαπλό τρόπο. Ως μηχανισμός καταστολής, ως τρόπος εδραίωσης των παραεξουσιών και ως θεμελιωτής της συγκέντρωσης και της αναπαρα-*

γωγής του κεφαλαίου. Το μετεμφυλιακό κράτος, μακριά από του να επιφυλάσσει στον εαυτό του τον ρόλο του νυχτοφύλακα, παραλαμβάνει την οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό, δημιουργεί μια πρώτη βάση για την ανάπτυξη και ανακατανέμει το κεφάλαιο, για την δημιουργία μιας ελεύθερης οικονομίας και μιας οικονομικής τάξης άμεσα δεμένης με αυτό. Η νέα αστική «τάξη» είναι άμεσα προσδεμένη με την πολιτική τάξη, την υπηρετεί και την υποστηρίζει. Τα πρώτα σημαντικά οικονομικά μέτρα, όπως η επιτυχής υποτίμηση της δραχμής που λαμβάνονται από την κυβέρνηση Παπάγου-Μαρκεζίνη και μια σε γενικές γραμμές συνετή διαχείριση της οικονομίας, η επιτυχής εκμετάλλευση αργότερα του εισρέοντος μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος, θέτουν την βάση μιας συνεχούς ανοδικής πορείας.

Ο αυταρχισμός που κυριαρχεί στην ελληνική πολιτική ζωή αναστέλλει κάθε σημαντική πολιτιστική δραστηριότητα και αποκλείει τον πλούτο των συγκρούσεων και των αναζητήσεων του μεσοπολέμου[28]. Η «εθνικοφροσύνη», το αντικομμουνιστικό μένος προσφέρουν την αρνητική νομιμοποίηση στο καθεστώς. Η νέα αντίθεση μεταξύ της «εθνικής παρατάξεως» και της αριστεράς σκιάζει και σβήνει τις διαμάχες του παρελθόντος. Το Λαϊκό κόμμα και τα σχήματα που το διαδέχονται όσο και τα κόμματα που προέρχονται από τον Βενιζελισμό συναντώνται σε μια μοναδική για την ιστορία τους ταυτότητα αντιλήψεων. Οι μεν απορρίπτουν τον ουδετερισμό και τον λαϊκισμό, οι δε αποδέχονται τον ρόλο της Βασιλείας. Τα σοσιαλιστικά στοιχεία περιορίζουν περισσότερο την επιρροή τους, ενώ μερικά τμήματά τους στρέφονται αριστερότερα. Οι πρόσφυγες, οι οποίοι απέδωσαν στον Φιλελευθερισμό μια ευρεία λαϊκή και ομογενή βάση αποδεσμεύονται από αυτόν και κατευθύνουν τις προτιμήσεις τους στην νόμιμη αριστερά[29]. Κατά τα άλλα παρότι η Δεξιά εμφανίζεται ο αυθεντικός εκπρόσωπος του μεταπολεμικού κράτους, οι Φιλελεύθεροι όμως διατηρούν μια προσδοκία για την αναδοχή του. Η κοινωνική βάση των δύο κυρίαρχων σχηματισμών διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τα προπολεμικά χαρακτηριστικά της. Όμως η αποτελεσματικότερη εκπροσώπηση της Δεξιάς στο επίσημο και ανεπίσημο κράτος, η ριζοσπαστικότητα ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων που αποδεσμεύονται από τα φιλελεύθερα κόμματα διαμορφώνουν μια ισορροπία που ευνοεί τους κομματικούς σχηματισμούς της δεξιάς και βλάπτει την συγκρότηση νέων ηγεμονιών από τους επιγόνους του Βενιζελισμού.

Η ανάδυση στο προσκήνιο του Καραμανλισμού σημαίνει την μετάβαση οριστικά από την κοινότητα στην κοινωνία. Ο Καραμανλής προβάλλεται σαν ο χαρισματικός ηγέτης του αστικού συγκροτήματος εξουσίας. Αν ο Βενιζέλος μπόλιασε τον αστισμό με μια ορμή που κατευθύνθηκε από το εσωτερικό προς το εξωτερικό, ο Καραμανλής, προσέδωσε μια δύναμη που αναπαράχθηκε μέσα στην ίδια χώρα. Στο διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από τον Καραμανλισμό ο εκσυγχρονισμός λαμβάνει νέες μορφές. Μέσα σε ένα ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον το κράτος δημιουργεί σημαντική υποδομή, ευνοεί την εισροή του ξένου κεφαλαίου και την ανάπτυξη ελληνικών βιομηχανικών και εμπορικών μονάδων σε χώρους που η ελληνική παραγωγή θεωρείται ότι διαθέτει συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η σκληρή και λιτή διαχείριση της οικονομίας εξασφαλίζει μια περίοδο σταθερότητας στα οικονομικά μέγεθη. Ορισμένα αριθμητικά στοιχεία που παρατίθενται είναι ενδεικτικά[30].

Σημαντικό είναι ότι ο τύπος της ανάπτυξης που επιλέγεται, θέτει τις διαδικασίες της ανάπτυξης στα αστικά κέντρα οδηγεί στην συνεχή μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου. Παράλληλα οι επενδύσεις κατευθύνονται σε μη παραγωγικούς κλάδους και ιδιαίτερα στην οικοδομή. Η αναθέρμανση της οικονομίας, η εντονότερη διασύνδεση με την δυτική Ευρώπη εξασφαλίζουν τον συνολικό εξαστισμό του ελληνισμού. Ο μικροαστισμός παύει να έχει σαν κέντρο ανάπτυξης την επαρχία και μεταφέρεται στα αστικά κέντρα. Μαζί του μεταφέρει τα ήθη του παραδοσιακού ελληνικού χώρου. Η ζωή του στους νέους τόπους είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Τμήματα αυτού θα επανδρώσουν το συνεχώς διευρυνόμενο κρατικό τομέα και θα υπηρετήσουν το κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας. Άλλα μικροαστικά στοιχεία θα προσχωρήσουν σε μια νεφελώδη ριζοσπαστικότητα η οποία κατευθύνεται κύρια προς τα αριστερά.

Η σύγκρουση ανάμεσα στο στέμμα και στην Ένωση Κέντρου θα αναγεννήσει τις παραδοσιακές φόρμες του ελληνικού μικροαστισμού: Οι ξένες δυνάμεις που αποκρύβονται πίσω από τον κρατικό μηχανισμό, η εσωστρέφεια και αντίθεση προς αλλότρια μηνύματα, η αντιπαράθεση με την Δύση την οποία τώρα πλέον εκπροσωπούν οι Αμερικάνοι. Ο Γ. Παπανδρέου συμπυκνώνει στο πρόσωπό του, τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και τις αβεβαιότητες των νέων μικροαστών, που παρά τον χρόνο παραμένουν αναλλοίωτα. Η πτώση της Ένωσης Κέντρου πυροδοτεί τις ανησυχίες και τους θέτει σε δρόμους διαρκώς ριζοσπαστικότερους.

Η άνοδος της δικτατορίας δεν άλλαξε τους ρυθμούς

	1950-1954	1955-1963
1. Κατανάλωση	4,4%	4,6%
2. Επένδυση	3,0%	10,7%
3. Πληθωρισμός	10,4%	2%
4. ΑΕΠ	5,9%	(ΕΟΚ: 4,6%)
— Πρωτογενής τομέας	3,9%	
— Δευτερογενής τομέας	8,5%	
5. Καταθέσεις	32,7%	
6. Χρηματοδότηση οικονομίας	18,5%	
7. Συνολικό Έλλειμα Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών		385,9 εκ. δολ.
8. Εισροή Ιδιωτ. κεφαλαίων		792,6 εκ. δολ.

της ελληνικής οικονομίας, μέχρι την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Τα εθνικά ιδεολογικά σχήματα, οι εγκλήσεις της δικτατορίας προς τον λαό, ιδιαίτερα προς τους αγρότες, σε συνδυασμό με τον εμπειρισμό της πρακτικής της, δεν στάθηκαν ικανά να διασπάσουν τον έρποντα ριζοσπαστισμό των μικροαστών. Η εγκατάσταση στις πόλεις παγιώνεται με ορισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά. Το ήθος της ελληνικής κοινωνίας διαλύεται, οι συμπεριφορές οι οποίες θεωρούνται σαν αποδεκτές, εγκαταλείπονται. Την θέση τους λαμβάνει ο καταναλωτικός νεοπλουτισμός, ο χυδαίος ατομικισμός, που δίνουν εντονώτερα χρώματα στο κοινωνικό άγος. Η ανάπτυξη της παραοικονομίας, η κυριαρχία του εργολαβισμού στον τομέα της οικονομίας, η συνύπαρξη στοιχείων άκριτης υιοθέτησης και ανοχής αλλοτρίων προτύπων με τα εναπομείναντα παραδοσιακά στοιχεία της ελληνικής ζωής που επιζούν ως φολκλόρ παρά σαν ειδοποιό στοιχείο του κοινωνικού συγκροτούν την άμορφη, ασπόνδυλη μάζα. Ο κοινωνικός αυτός πολτός αποφεύγει τον ζωντανό πολιτικό προβληματισμό. Ελκύεται από σηματοποιήσεις και ακρωτηριασμούς του πραγματικού. Η νέα αυτή κοινωνική κατάσταση, παρότι για ένα διάστημα ευνοεί τους σχεδιασμούς της δικτατορίας, για την εξασφάλιση μιας επίπλαστης συναίνεσης γίνεται μπούμεραγκ γι αυτή όταν η οικονομία αρχίζει να κλονίζεται. Οι δραματικές εξελίξεις στο κυπριακό επαναθέτουν το φαντασιακό του μικροαστισμού στην πολιτική πράξη. Τα παραδοσιακά σχήματα που τον συνέχουν επιστρέφουν πανίσχυρα και πυροδοτούν ένα νέο ριζοσπαστισμό. Η νέα περίοδος του Καραμανλισμού υπερβαίνει τις πολιτικές συγκρούσεις του παρελθόντος. Οργανώνει ένα ευρύτατο συγκρότημα εξουσίας, κοινωνικών τάσεων οι οποίες στο πρόσωπο του Καραμανλή είδαν την κοινή συνισταμένη τους. Η Νέα Δημοκρατία, το κόμμα που ίδρυσε ο Καραμανλής, νομίζει ότι θα αφομοιώσει τον υφέρποντα ριζοσπαστισμό, θέτοντάς τον στα πλαίσια ενός γνήσιου κοινοβουλευτισμού που ποτέ η Ελλάδα δεν γνώρισε, εντάσσοντας την χώρα στην ΕΟΚ και αποδεσμεύοντας την ελληνική κοινωνία από αγκυλώσεις και αυταρχισμούς που ανδρώθηκαν στο παρελθόν. Όμως άλλοι είναι αυτοί που θα ενσωματώσουν τον ριζοσπαστισμό του μικροαστισμού στον πολιτικό λόγο τους και θα επωφεληθούν από αυτό.

Η συναίρεση λαϊκισμού και σοσιαλισμού[31]

Τον Αύγουστο του 74 επιστρέφει στην Ελλάδα, ο Ανδρέας Παπανδρέου. Γύρω του συγκεντρώνει την πιο μαχητική πτέρυγα των βουλευτών της Ε.Κ., παλιούς νεολαίους της ΕΔΗΝ και της νεολαίας ΕΔΑ, αντιδικτατορικές κινήσεις με ριζοσπαστικό σοσιαλιστικό χαρακτήρα (Δημοκρατική Άμυνα), ακροαριστερές ομάδες, συνδικαλιστικά στελέχη και νέους που ξεχώρισαν στο φοιτητικό κίνημα του αντιδικτατορικού αγώνα. Εκτός από την ποικιλία των ιδεολογικών εκφράσεων που απαρτίζουν, το ΠΑΣΟΚ ξεχωρίζει αναμφισβήτητα για το εξής: τα στελέχη του έχουν μικρή σχέση, εκτός από τον ίδιο τον Παπανδρέου και ορισμένα στοιχεία της Ένωσης Κέντρου, με τον παλαιό πολιτικό κόσμο.

Το ΠΑΣΟΚ ακολουθεί μια αλματώδη πορεία ανάπτυξης της επιρροής του μέσα στους κοινωνικούς χώρους, που μόνο με την νηπιακή έκρηξη του Βενιζελισμού μπορεί να συγκριθεί. Ξεπερνά γοργά το στάδιο του κόμματος ως κύκλου ρομαντικών διανοουμένων με ρηξικέλευθα συνθήματα, όπως «την Δευτέρα σοσιαλισμό». Διαχέει τον πολιτικό του λόγο σε ευρύτατες περιοχές της υπαίθρου, στους παρίες και τους καταφρονεμένους των πόλεων, στις καθυστερημένες οικονομικά συνοικίες των αστικών κέντρων. Η κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ περιλαμβάνει, βέβαια την παραδοσιακή βάση του Βενιζελισμού, ιδιαίτερα αυτή που επικεντρώνεται σε ορισμένες περιοχές όπως η Κρήτη, όπου η διατήρηση συνεκτικών οικογενειακών σχέσεων επιθέτει την επιλογή κόμματος ως διακριτικό στοιχείο της οικογένειας, ώστε η αποδοχή αυτής της πολιτικής από κάθε μέλος μιας οικογένειας είναι απαραίτητη προϋπόθεση συμμετοχής στην οικογενειακή κοινωνία. Επεκτείνεται στους προσφυγικούς πληθυσμούς, οι οποίοι μετά τον πόλεμο σε μεγάλο βαθμό πέρασαν στην μετριοπαθή αριστερά. Διεισδύει αποτελεσματικά στους αγροτικούς πληθυσμούς της παραδοσιακής Ελλάδας, στους οποίους είχε προνομιακή πρόσβαση το Λαϊκό Κόμμα και τα σχήματα που προέκυψαν από αυτό μεταπολεμικά. Δίκαια μπορεί να ειπωθεί ότι το ΠΑΣΟΚ διαθέτει μια γοητεία που συναρπάζει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Εκπέμπει πανεθνική ακτινοβολία που διαπερνά το σύνολο των πολιτικών σχηματισμών. Όμως η πλειοψηφία της κοινωνικής βάσης του κινήματος συναντάται σε ένα κοινό σημείο. Είναι πληθυσμοί των αγροτικών περιοχών, ή αγρότες που μετανάστευσαν στα αστικά κέντρα, αλλά διατηρούν περιστασιακές αναφορές με τις πατρίδες τους. Η μετανάστευση ξεκινά αμέσως μετά την κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο, ως άμεσο αποτέλεσμα των καταστροφών που αυτά επέφεραν. Συνεχίζεται και γιγαντώνεται από τις επιλογές που επέβαλε το αναπτυξιακό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε κύρια την οκταετία του Καραμανλισμού και την επταετία των στρατιωτικών. Διαφαίνεται λοιπόν η βαθμιαία καταστροφή της αγροτικής τάξης και η μετατροπή της σε μια ξεριζωμένη τάξη καταφρονεμένων. Επάνω στον φθίνοντα αγροτισμό και στον νεοσχηματιζόμενο μικροαστισμό των πόλεων θα αναπτύξει την συγκρότηση της πολιτικής του ηγεμονίας το ΠΑΣΟΚ.

Ο παραδοσιακός αγροτισμός είναι βαθιά συνδεδεμένος με την γη του. Αναπτύσσει βασικά συντηρητικές αξίες και προσβλέπει στην απομόνωση του κοινωνικού χώρου από κάθε ξένη διείσδυση. Ευνοεί την ιδιοκτησία, την οικογένεια, αποστρέφεται τους ξένους. Σε περιόδους που επιφαίνονται στον ορίζοντα δυσοίωνες προοπτικές για την ύπαρξή του, διαμορφώνει έναν έντονο ριζοσπαστισμό που όμως έχει συντηρητικούς στόχους. Η ενστικτώδης απέχθεια τού αγροτισμού προς τον ξένο, τον καταστά τον κύριο θεματοφύλακα των αξιών ενός πολιτισμού. Όμως ακριβώς αυτά τα στοιχεία τον κάνουν δεκτικό συγχρόνως σε κάθε είδους λαϊκίστικο αυταρχισμό.

Η μετατόπιση αγροτικών πληθυσμών στο κέντρο, οδηγεί στην κοινωνική τους πολτοποίηση. Αφενός δεν προσδένονται με συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις, αφετέρου περνούν σε ένα στάδιο κρίσης ταυτότητας. Ο δεύτερος είναι ο κυριότερος μοχλός διαμόρφωσης της κοινωνικής πολτοποίησης. Η επιρροή ξένων συστηματοποιημένων πολιτιστικών μηνυμάτων σπρώχνει τον μικροαστισμό

στην υιοθέτηση ενός χωρίς όρια καταναλωτισμού και μιας δίχως λογικές επεξεργασίες προσχώρησης σε κάθε νέο υπόδειγμα. Όμως η σχέση που διαμορφώνει με τις νέες αξίες που περιτρέχουν την μεταβαλλόμενη ελληνική κοινωνία είναι καθαρώς επιφανειακή. Στην πραγματικότητα οι μικροαστοί ενώ απορρίπτουν τις παραδοσιακές αξίες, δεν προβαίνουν στην υποκατάσταση με άλλες, ώστε να αιωρούνται στο κενό τελικά. Διατηρούν μια υποδόρια αντίθεση προς τους ξένους. Οι ξένοι στο μικροαστικό υποσυνείδητο είναι υπεύθυνοι για την μη πραγμάτωση του καταναλωτικού ονείρου.

Η οργάνωση της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ πάνω στους παλαιούς και νέους μικροαστούς, υλοποιείται με τρεις μοχλούς του ηγέτη του, την οργανωτική συγκρότηση, την ιδεολογία του.

Ο ηγέτης του ΠΑΣΟΚ, ο Α. Παπανδρέου, διαθέτει μια αναμφισβήτητη χαρισματικότητα. Απευθύνεται συγχρόνως με τον ίδιο καταλυτικό τρόπο σε αποκλίνουσες και σε συγκλίνουσες τάσεις του κοινωνικού σώματος. Στο πρόσωπό του συμπυκνώνονται και ομογενοποιούνται αντιθέσεις και αποχρώσεις, καθένας ανακαλύπτει στην μορφή και στον λόγο του ένα τμήμα του εαυτού του. Οποιοσδήποτε συμμετέχει νοερά στις επιτυχίες του και συγχωρεί τα ατοπήματά του, όπως θα συγχωρούσε ένα δικό του λάθος. Ο αγρότης της υπαίθρου, ο μικροαστός της πόλης, ο κατατρεγμένος αριστερός, ο βιοτέχνης και ο βιομήχανος, όλοι τους ξεπερνούν τις επιμέρους διαφορές τους και αποθέτουν τα οράματά τους, στον ηγέτη, στον ένα. Η μοναδική ταύτιση που επέτυχε ο χαρισματικός, με την βεμπεριανή σημασία του όρου, Α. Παπανδρέου στο πρόσωπο του κάθε κοινωνικής τάσης, μόνη αυτή επέτυχε μια εκπληκτική ενσωμάτωση του κοινωνικού στο κρατικό. Ο χαρισματικός ηγέτης αναπτύσσει μια άμεση σχέση με τον λαό. Του ανήκει. Κυριαρχεί όσο μακριά και να βρίσκεται από αυτόν. Αν δεν υπήρχε ο Α. Παπανδρέου κάποιος άλλος χαρισματικός ηγέτης θα υπήρχε στη θέση του. Γιατί ένα κοινωνικό σώμα, που βρίσκεται σε διαρκή μετεξέλιξη, έχει διαρρήξει την σχέση του με τις παραδοσιακές αξίες που νοηματοδοτούσαν την ζωή του, ενώ δεν έχει εγκαθιδρύσει νέες, δηλαδή περνά μια κρίση ταυτότητας, όπου τίποτε δεν αποδέχεται σαν σταθερό πάνω στο οποίο θα στηριχθεί. Μία διέξοδος υπάρχει: ο ισχυρός, ο χαρισματικός ηγέτης. Το συγκεκριμένο πρόσωπο ξεδιαλύνει κάθε αβεβαιότητα, είναι ο λίθος όπου στηρίζει την ύπαρξή του το κοινωνικό σώμα. Είναι προφανές ότι μια κοινωνία που έχει αποκρυσταλλώσει ένα δέον και έχει αποδεχθεί θεσμούς που συναρμόζουν με το δέον που η ίδια έχει παράγει, διαθέτει ένα σταθερό αρμό. Δεν έχει ανάγκη συνεπώς να καταφύγει σε χαρισματικούς ηγέτες.

Το ΠΑΣΟΚ αναδιοργανώνει τον οργανωτικό ιστό των αστικών σχημάτων. Εκλαμβάνει από την παράδοση της αριστεράς αναπτυγμένες κομματικές μορφές, πάνω στις οποίες θα οικοδομήσει ένα ισχυρό πολιτικό οργανισμό. Ο κομματικός ιστός του ΠΑΣΟΚ, τοπικές επαγγελματικές, κλαδικές και οργανώσεις νεολαίας, απλώνεται σαν ένα τεράστιο υφάδι σε κάθε σημείο του κοινωνικού, αμφισβητεί τις παραδοσιακές ηγεμονίες του αριστερού και δεξιού λόγου και αποδιαρθρώνει τις κατεστημένες ισορροπίες. Συγκροτεί έναν σταθερό δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ και το κοινωνικό σώμα. Η επικοινωνία αυτή έχει αμφίδρομο χαρακτήρα. Η ηγεσία συλλαμβάνει τις ανησυχίες και τις τάσεις του κοινωνικού, αυτός δε γίνεται δέκτης των μηνυμάτων που διαμορφώνονται εκ των άνω. Η ανάπτυξη ενός ισχυρού και συμπαγούς κομματικού οργανισμού αναλαμβάνει να υποκαταστήσει τον προσωπικό χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων, με το απρόσωπο του θεσμημένου κομματικού ιστού. Στοχεύει επίσης να εμπλουτίσει ένα παγιδευμένο πολιτικό σύστημα με το προσωπικό. Αναμφισβήτητα το ΠΑΣΟΚ επέφερε μια ανανέωση προσωπικού που η ευρύτητά της βρίσκει ανάλογο μόνο στην έκρηξη του Βενιζελισμού. Ο κομματικός μηχανισμός είναι πολυσυλλεκτικός και εναρμονίζει συγκρουόμενες ιδεολογικές και κοινωνικές τάσεις. Ένας οργανισμός που θέλει να διοργανώσει ένα ευρύτατο συγκρότημα εξουσίας δεν μπορεί παρά να είναι μονολιθικός και αυταρχικός. Πηγή της κομματικής νομιμότητας, αποτελεί η αδιαφιλονίκητη αυθεντία του «προέδρου του κινήματος». Αυτός καθορίζει τις εξουσίες που απονέμονται στην κομματική γραφειοκρατία, η οποία δεν αναδεικνύεται σε έναν αντιθετικό πόλο εξουσίας αλλά σε δύναμη υποστήριξης. Κομματικά όργανα όπως εκτελεστικό γραφείο, κεντρική επιτροπή εγκολπώνονται κύρος και εξουσία στον βαθμό που ανάγονται στην ηγετική αυθεντία. Πέραν της ηγετικής νομιμότητας δεν υφίσταται ο κομματικός ιστός. Οι κυριότερες συγκρούσεις που γνώρισε το ΠΑΣΟΚ, εντοπίστηκαν στο αίτημα του εκδημοκρατισμού του κινήματος[32]. Οι μεν έθεταν ως προτεραιότητα την αποτελεσματικότητα του γραφειοκρατικού μηχανισμού, με συνέπεια να ταυτίζουν την κομματική νομιμότητα με την ηγετική αυθεντία. Οι δε στόχευαν στην κυριαρχία συλλογικών δημοκρατικών διαδικασιών στην αυτονόμηση του κομματικού ιστού από τον ηγέτη-οδηγό. Η πρώτη τάση που θα κυριαρχήσει, θα δημιουργήσει έναν ισχυρό μηχανισμό πιστό στον Α. Παπανδρέου, ο οποίος όμως με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, θα μεταπλαστεί σε ένα άνευρο οργανισμό με περιορισμένες δυνατότητες ελέγχου των κοινωνικών χωρών. Η ανάδειξη της αρχηγικής αυθεντίας ως οδηγού της οργάνωσης του κινήματος, ως πηγή και φορέας της εξουσίας, φέρει τον χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ σε μια πορεία ταύτισης με τα κομματικά σχήματα του λαϊκισμού. Η δεύτερη τάση με κέντρο τα στελέχη που προέρχονται από την «Δημοκρατική Άμυνα» και σοσιαλδημοκράτες διανοούμενους διαγράφεται και τίθεται εκτός του κινήματος σε μεγάλο βαθμό. Όσοι θα παραμείνουν στα πλαίσια του ΠΑΣΟΚ, θα αποδεχθούν την κομματική νομιμότητα που προσδιορίζει η αρχηγική αυθεντία και μέσα στα πλαίσιά της θα αποπειραθούν να συγκροτήσουν τα ψήγματα ενός αντιθετικού λόγου.

Η άνδρωση του κομματικού μηχανισμού, παρότι πολύ σύντομα διαφαίνονται οι περιορισμένες δυνατότητες επιρροής του στις κοινωνικές εξελίξεις, υπόκειται άμεσα στον πρόεδρο του κινήματος και τίθεται ως ανταγωνιστική εξουσία προς την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ. Παρότι οι κοινοβουλευτικοί προσπαθούν να ελέγξουν την κομματική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ, αυτή η απόπειρα δεν τελεσφορεί. Ο κομματικός μηχανισμός, αφού πρώτα περιθωριοποιήσει κάθε κριτική ομαδοποίηση, συνδέεται άμεσα με την ηγεσία του κινήματος και απαιτεί μια προνομιακή θέση στα δρώμενα του ΠΑΣΟΚ. Αναλαμβά-

νει να διεκπεραιώσει την εξάρτηση των κοινωνικών τάσεων, με τρόπο ακόμη πιο συστηματικό συγχρόνως δε πιο απρόσωπο. Βεβαίως δεν απουσιάζουν περιπτώσεις κοινοβουλευτικών, όπως είναι η περίπτωση Κουτσόγιωργα, οι οποίοι παρά την μικρή τους επίδραση στην ροή της κομματικής ζωής, χάριν της ανοχής της ηγεσίας δημιουργούν καθαρά προσωπικούς μηχανισμούς, που αποκτούν μεγαλύτερη ισχύ από τις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ. Η κατάργηση του σταυρού αποδυνάμωσε περισσότερο τους κοινοβουλευτικούς, τόσο απέναντι προς την ηγεσία, όσο και προς τους «κομματικούς». Η επαναφορά του σταυρού, δεν τους επανέδωσε το χαμένο κύρος, εκτός αυτών που είχαν μια συνεχώς διογκούμενη ισχύ που απέρρεε από την προνομιακή τους σχέση προς τον Α. Παπανδρέου.

Η ανάδυση του ΠΑΣΟΚ μέσα στην ελληνική πολιτική αναδιέταξε τις ιεραρχίες και τις δομές των ελληνικών αστικών κομμάτων. Τα παραδοσιακά αστικά κόμματα δομούνται με επικεφαλής τον ηγέτη, στην συνέχεια το επόμενο σκαλοπάτι είναι η κοινοβουλευτική ομάδα, η οποία συνδέεται με τα πελατειακά δίκτυα. Η ιεραρχία που επέβαλε το ΠΑΣΟΚ έχει τα εξής χαρακτηριστικά. Στην κορυφή βρίσκεται ο ηγέτης ο οποίος περιστοιχίζεται από ένα στενό κύκλο εκλεκτών, που δεν είναι πάντα τα ίδια πρόσωπα και μπορεί να προέρχονται είτε από τους κοινοβουλευτικούς, είτε τους κομματικούς, είτε από καμμιά από τις δύο κατηγορίες. Το επόμενο στάδιο της πυραμίδας είναι ο κομματικός μηχανισμός και ακολουθεί η κοινοβουλευτική ομάδα. Τα δίκτυα πελατείας εμπλέκονται τόσο στους κοινοβουλευτικούς, όσο και στον κομματικό ιστό. Αποκρυσταλλώνουν έναν μικτό χαρακτήρα σε σχέση με τα πελατειακά δίκτυα των παραδοσιακών αστικών σχηματισμών.

Ο ιδεολογικός λόγος του ΠΑΣΟΚ έχει ως αφετηρία την ριζοσπαστική σοσιαλιστική ρητορική. Εκμεταλλεύεται την σχετική αοριστία που έχει λάβει ο όρος σοσιαλισμός και τον χρησιμοποιεί ποικιλότροπα. Άλλοτε χρησιμοποιείται με την έννοια της δημιουργίας μιας δικαιότερης κοινωνίας, άλλοτε αναφέρεται σε ρήξεις και μεταβολές που προϋποθέτει η μετάβαση στον σοσιαλισμό. Σε ορισμένες περιπτώσεις απορρίπτει κάθε πρότυπο σοσιαλισμού, σε άλλες ταυτίζεται επιλεκτικά είτε με την σοσιαλδημοκρατία ή αλλοιθωρίζει προς τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης και τα πειράματα σοσιαλισμού που πραγματοποιούνται στον τρίτο κόσμο. Η χρονική και πολιτική ενηλικίωση του ΠΑΣΟΚ συμβαδίζει με την εγκατάλειψη της σοσιαλιστικής ρητορικής και την υποκατάστασή της με την σύνθεση οραμάτων και αιτημάτων που προβάλλουν διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, όσο αντιφατικά και να είναι αυτά. Το ώριμο πρόσωπο που ο Α. Παπανδρέου θέτει περιλαμβάνει συνθήματα που προέρχονται τόσο από την αριστερά, όσο και από την δεξιά. Χαρακτηριστικό είναι ένα σημείο της προεκλογικής ομιλίας του στο Σύνταγμα στις 29 Οκτωβρίου του 1989. «Το μήνυμα μας είναι: Δημοκρατία και ελευθερία. Ομαλότητα και συμφιλίωση. Αλλαγή και λαϊκή συμμετοχή. Ανοικτή κοινωνία, μια κοινωνία πολιτών»[33]. Στον λόγο του ΠΑΣΟΚ συναρμόζονται τόσο η «ανοικτή κοινωνία» του Καρλ Πόππερ, η μόνιμη επωδός της φιλελεύθερης ρητορικής, όσο και η γκραμσιανή «κοινωνία των πολιτών», η βασική συνιστώσα του λόγου της ευρωκομμουνιστικής αριστεράς.

Βέβαια από τον λόγο του ΠΑΣΟΚ δεν απουσιάζει η αναφορά στον μαρξισμό. Με μια πολύ σημαντική διαφορά. Όλα τα εργαλεία της μαρξιστικής ανάλυσης, αλλοιώνονται και υποκαθίστανται από δόκιμες έννοιες. Την ταξική διαμάχη του μαρξισμού αντικαθιστούν οι διαμάχες μεταξύ προνομιούχου κατεστημένου, και μη προνομιούχων, καθώς και η σύγκρουση ανάμεσα στα μητροπολιτικά και στα περιφερειακά έθνη. Η έννοια μη προνομιούχος παρουσιάζει κοινωνική ασάφεια. Ανταποκρίνεται στην διολίσθηση που αντιμετωπίζουν τα μικροαστικά στρώματα. Δεσπόζει το πολιτικό παρά το οικονομικό στοιχείο. Υπερβαίνει την ταξική διαφοροποίηση και επικεντρώνεται στην πρόσβαση προς τις κρατικές δομές. Μη προνομιούχοι είναι κύρια τα στρώματα που έχουν περιορισμένη πρόσβαση προς το κράτος. Έχουν αποκλειστεί από τις διαδικασίες ενσωμάτωσης. Μη προνομιούχο είναι συνολικά το ελληνικό έθνος, διότι διαρκώς αδικείται από την μητρόπολη και οι διεκδικήσεις του δεν ευδοκούν. Από την πρώτη φάση που το ΠΑΣΟΚ ιδρύθηκε ως και σήμερα, γίνεται φορέας συνθημάτων όπως «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες» ή «Πρώτα η Ελλάδα». Σε ιδεολογήματα όπως η «εθνική λαϊκή ενότητα» εναποθέτει όχι μόνο την υπερπήδηση της ταξικής ανάλυσης, αλλά και την συγκρότηση μιας εθνικής οικογένειας που δεν διαπερνάται από αντιθέσεις. Αναθεματίζεται δε ο διεθνισμός του καπιταλισμού και τίθεται η «εθνική ανεξαρτησία ως θεμέλιος λίθος της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και ταυτόχρονα αποφασιστικός πόλος συσπείρωσης για το ελληνικό λαϊκό κίνημα[34]». Η επικέντρωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος του λόγου του ΠΑΣΟΚ στο σχήμα μητρόπολη-περιφέρεια μεταφέρει συγχρόνως την προσοχή του, από την διαδικασία της παραγωγής στην διαδικασία της εμπορίας. Η υπέρβαση της παιδικής ηλικίας του ΠΑΣΟΚ και η κατάκτηση της εξουσίας, η αντιμετώπιση του πρακτέου, το αποδεσμεύει από μια έντονη εθνικιστική πολιτική. Όμως παραμένει ο φορέας ενός υπόγειου αντιδυτικισμού της ελληνικής κοινωνίας, όσο και της πρόσφατης αναζωπύρωσης των εχθρικών αισθημάτων προς την Τουρκία. «Η εθνικά υπερήφανη εξωτερική πολιτική», η κατίσχυση των ξένων συνέχουν τον λόγο του ΠΑΣΟΚ.

Οι σοσιαλδημοκράτες του ΠΑΣΟΚ δεν νοιώθουν βέβαια άνετα μέσα στον αναπτυσσόμενο εθνικιστικό παροξυσμό του κινήματος, όσο και στην λαϊκιστική ρητορική. Αποσκοπούν στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, στην εντονότερη προσέγγιση με το ευρωπαϊκό πρότυπο ανάπτυξης, στην εναρμόνιση των κοινωνικών δυνάμεων, στην ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού[35]. Η πολιτική αυτή απομακρύνει την σοσιαλδημοκρατία από την μικροαστική βάση του ΠΑΣΟΚ. Όμως ο Α. Παπανδρέου φροντίζει να διατηρούν την σημασία τους μέσα στην κυβερνητική ή κομματική ιεραρχία, ώστε να διατηρείται συγχρόνως η κοινωνική ευρύτητα του ΠΑΣΟΚ. Συνήθως τους αναθέτει τεχνοκρατικές θέσεις, όπου η γνωστική υποδομή τους, όσο και το πρόσωπο της ήρεμης δύναμης, που αποπνέουν, αποτελούν εγγύηση για τον ρόλο που καλούνται να παίξουν.

Η πολιτική, που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ ήταν η ενσωμάτωση των κατηγοριών των μικροαστών στο κράτος, και η ενίσχυση της οικονομικής τους θέσης. Η αναδιανε-

μητική πολιτική που ακολούθησε, δεν στηρίχθηκε όμως ούτε στον περιορισμό της θέσης του αστισμού μέσω μιας φορολογικής πολιτικής, όπως υποστήριζαν[36] ορισμένα στελέχη του, ούτε στην προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας, αλλά στον εξωτερικό δανεισμό. Με αυτό τον τρόπο δεν συγκρούσθηκε με τις αστικές δυνάμεις και μετέθεσε την λύση των προβλημάτων στο μέλλον. Όμως η έντονη προώθηση των μικροαστικών αιτημάτων, χωρίς την ύπαρξη πραγματικής βάσης, εξαντλεί τα όριά του. Το 1985 χειροτερεύουν όλα τα οικονομικά μεγέθη, όπως παρακάτω εμφανίζονται, και κάνουν επιτακτική την υιοθέτηση του σταθεροποιητικού προγράμματος.

	1975-1980	1982-1987
Αύξηση ΑΕΠ	29,2	4,6%
Αύξηση Επενδύσεων	20%	20%
Έλλειμμα Ισοζυγίου τρεχ. συναλλαγών	8,0 δισ. δολ.	12,2 δισ. δολ.
Εισροή Ιδιωτικών κεφαλαίων	7,3 δισ. δολ.	6,0 δισ. δολ.
Δανεισμός Δημοσίου Τομέα	3,5 δισ. δολ.	12,6 δισ. δολ.[37]

Η βελτίωση που επιτυγχάνει το σταθεροποιητικό πρόγραμμα έχει προσωρινό χαρακτήρα. Οι ανησυχίες που δημιουργεί στον μικροαστισμό οδηγεί στην εγκατάλειψή του. Επαναλαμβάνεται η γνωστή συνταγή της κρατικής ενσωμάτωσης και του εξωτερικού δανεισμού.

Συγχρόνως ορισμένες μεταρρυθμίσεις στον χώρο της Παιδείας, της Υγείας, του Οικογενειακού Δικαίου, παρά τον αμφιλεγόμενο και οριακό χαρακτήρα τους, σε συνδυασμό με την απαλειφή ορισμένων συγκρούσεων του παρελθόντος, εξασφαλίζουν μια ευρύτερη ανοχή στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ.

Στους τομείς όμως που το ΠΑΣΟΚ θέλησε να παίξει το σοβαρότερο και πιο κρίσιμο παιχνίδι, αφορά τον χώρο του τύπου και της χρήσης του κράτους για την δημιουργία μιας «νέας αστικής τάξεως». Παρότι διέθετε ισχυρές προσβάσεις στον εκδοτικό χώρο, οι εκδότες διατηρούσαν αυτονομία απέναντι στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, ώστε πολλές φορές να αναδεικνύονται σε ανεξέλεγκτο φορέα εξουσίας. Η προσπάθεια κατάκτησης του τύπου υλοποιήθηκε με την ερασιτεχνική απόπειρα του Πόπωτα και την πολύ πιο φιλόδοξη και οργανωμένη προσπάθεια του Κοσκωτά. Το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό, με πολύ σημαντικές συνέπειες για το ΠΑΣΟΚ, ειδικά στην δεύτερη περίπτωση. Οι εκδότες αποδείχθηκαν πολύ πιο έμπειροι και γνώστες του πολιτικού. Η συντονισμένη αντίδρασή τους ανέστειλε την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ πάνω στον τύπο. Συγχρόνως χρησιμοποιώντας κρατικές επιδοτήσεις και δάνεια, δημιουργώντας παράλληλους μηχανισμούς δίπλα στους θεσμιμένους, ευνοεί το ΠΑΣΟΚ την δημιουργία νέων αστών, που εξαρτώνται άμεσα από το κράτος. Όμως η επιδείνωση της ελληνικής οικονομίας, η αντεπίθεση του παραδοσιακού αστισμού, όσο και των εργατικών στρωμάτων, αναστέλλει την επιτυχία του εγχειρήματος[38]. Το σχέδιο του Α. Παπανδρέου θα ήταν πραγματικά ιδιαίτερα μακροπρόθεσμο και αν τελεσφορούσε θα οδηγούσε στην απόλυτη ηγεμονία του και στην συγκέντρωση της εξουσίας στο πρόσωπό του για πολλές δεκαετίες. Καταρχήν κατέλαβε την κυβερνητική εξουσία, μεθόδευσε κατόπιν την κινητοποίηση των μικροαστών στο πλευρό του, εξασφάλισε την ανοχή των κοινωνικών τάσεων που δεν ενσωμάτωσε, μείωσε σημαντικά τις εξισορροπιστικές εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας, και τελικά θέλησε να ελέγξει την οικονομική εξουσία και τον τύπο.

Ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ, συγκριτικά με τον μοναρχικό λαϊκισμό διαθέτει μια σοσιαλδημοκρατική τάση που του προσδίδει ευρωπαϊκότερο χαρακτήρα και τα εχέγγυα ενός αριστερού λόγου. Ο «αυριανισμός» αποτελεί την πλέον μαχητική πρωτοπορία του, όπως ο μεταξισμός και οι επίστρατοι αποτέλεσαν την πρωτοπόρα αιχμή του μοναρχικού λαϊκισμού. Ο αυριανισμός υιοθετεί όλες τις φόρμες του μικροαστού: Πολεμική προς το κατεστημένο, εγκλήσεις προς τον λαό, καταδίκη των ξένων, είτε είναι δυτικοί, είτε είναι Εβραίοι, υποκατάσταση της επιχειρηματολογίας, με σχηματοποιήσεις έντονης συναισθηματικής φόρτισης. Όλες αυτές οι φόρμες παρότι εμφανίζονται στον επίσημο λόγο του ΠΑΣΟΚ, ο αυριανισμός τους αποδίδει έναν πιο έντονο και σαφή χαρακτήρα[39]. Η πολεμική του απευθύνεται προς την αριστερά, από την οποία διεκδικεί την εκπροσώπηση των λαϊκών στρωμάτων. Οι κοινωνικές δυνάμεις που αναπτύσσονται, παρά την οικονομία και εκτός του θεσμικού οικοδομήματος, δεν αποκρυσταλλώνουν σαφείς κοινωνικές θέσεις, γοητεύονται από την λαϊκιστική ρητορική και απομακρύνονται τόσο από την αριστερά, όσο και την δεξιά[40].

Ποιες είναι οι προοπτικές του νέου λαϊκισμού που διαγράφονται; Θα επιλέξει την έξοδο από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, όπως απέληξε η πρακτική του μεσοπολεμικού λαϊκισμού ή θα επιβιώσει μέσα στα πλαίσια που η δημοκρατία ορίζει; Παρότι διαφαίνεται η τάση του Α. Παπανδρέου για την συνεχή συγκέντρωση εξουσίας, το τι τελικά θα συμβεί μόνο το μέλλον θα δείξει.

Αυτό όμως που μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι η αναγέννηση του ελληνικού λαϊκισμού, δεν θα έβρισκε ρίζες για να αναπτυχθεί, αν δεν συνέβαλαν δύο προϋποθέσεις: Η απουσία θεσμών οι οποίοι έχουν ενσωματώσει το δέον της ελληνικής κοινωνίας και η υλοποίηση ενός πρότυπου ανάπτυξης που αποσάρθρωσε απερίσκεπτα το ήθος της ελληνικής κοινότητας. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να αποδοθεί στο ξερίζωμα του μικροαστισμού της υπαίθρου και στις αβεβαιότητες του για το μέλλον που του επιφυλάσσεται. Η ανοχή ή η συνεργασία με την οποία αντιμετώπισαν τον λαϊκισμό οι δυνάμεις της αριστεράς, του απένειμαν εχέγγυα δημοκρατικότητας και προοδευτικότητας[41].

Το μέλλον του ΠΑΣΟΚ και του νέου λαϊκισμού, κατά πόσο το πρώτο θα ταυτίζεται με το δεύτερο ή θα τεθεί σε μια διαδικασία απόκλισης, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Κυρίαρχο ρόλο θα παίξουν οι επιλογές που θα βαρύνουν στην διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Θα επιθέτουν πρότυπα ανάπτυξης που σέβονται τις εθνικές ιδιαιτερότητες ή θα σύρουν την ελληνική κοινωνία σε μια αποδιαρθρωτική πορεία; Θα αποκρυσταλλωθεί η ταυτότητα του νέου ελληνισμού ή θα οδηγηθούμε σε μια ένταση της υπαρξιακής κρίσης; Ο μικροαστισμός θα αποκαταστήσει σαφείς και ευσταθείς θέσεις με την συνακόλουθη αναστολή των αβεβαιοτήτων που τον συνέχουν ή θα περάσει σε ένα στάδιο περιθωριοποίησης μέσα στην ελληνική κοινωνία;

αφιέρωμα

Οι απαντήσεις που η ελληνική κοινωνία θα κληθεί να δώσει στο μέλλον, στα ερωτήματα αυτά, δεν θα χαράξουν απλά τις προοπτικές του ΠΑΣΟΚ και του νεοελληνικού λαϊκισμού, αλλά θα διαγράψουν το ύφος της δικής της πορείας.

Σημειώσεις

1. *Από προεκλογική ομιλία του Α. Παπανδρέου στην Λάρισα τον Ιούνιο 1989.*
2. *Άπαντα Π. Γιαννόπουλου σ. 123. Εκδ. Ελεύθερη Σκέψη. Ο αριστοκρατισμός του Γιαννόπουλου βλέπει με συμπάθεια τον ανερχόμενο αστισμό. Σε κείμενο του στα «Νέα Γράμματα» γράφει: «Τα πάντα πρέπει να περιέλθουν εις χείρας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Όμως ο έντονος αντιδυτικισμός, παρά την επίδραση που έχει από την γαλλική διανόηση, τον διαφοροποιεί από τον ευρωπαϊσμό της αστικής σκέψεως.*
3. *Κ. Καραβίδα «Αυτονομία και Σοσιαλισμός» σ. 65. Εκδ. Παπαζήσης, Δαγκλή «Αναμνήσεις» από το συλλογικό έργο Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα, σ. 65. Εκδ. Εξάντας.*

3α. 4. *Γ. Δερτιλής Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, σελ. 156, 157, 158, 171, 179, 180. Εκδ. Εξάντας.*

5. *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία. Σ. Μάξιμος, σελ. 32. Εκδ. Στοχαστής.*
6. *Γ. Δερτιλής. Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, σελ. 225, 226.*
7. *Ν. Αλιβιζάτος. Η κρίση των πολιτικών θεσμών.*
8. *Γ. Δερτιλής: «Κοιν. μετασχ...», Θ. Διαμαντόπουλος, «Βενιζελισμός».*
9. *Θ. Διαμαντόπουλος, Βενιζελισμός, σελ. 71. Εκδ. Σάκκουλα.*
10. *Σ. Μάξιμος: «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία».*
11. *Θ. Διαμαντόπουλος: «Βενιζελισμός», σελ. 41.*
12. *Μαυροκορδάτος. Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940.*
13. *Μαυροκορδάτος: Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940, σελ. 100—101. Εκδ. Σάκκουλα.*
14. *Θ. Διαμαντόπουλος, «Βενιζελισμός», σελ. 195. Εκδ. Σάκκουλα.*
15. *Μαυροκορδάτος: ό.π. σελ. 102. Εκδ. Σάκκουλα.*
16. *Θ. Διαμαντόπουλος: ό.π. σ. 193. Εκδ. Σάκκουλα.*
17. *Γ. Βλάχος, «Οίκαδε Πομερανοί», Σ. Μάξιμος, «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία», Ν. Αλιβιζάτος, «Η κρίση των πολιτικών θεσμών». Εκδ. Θεμέλιο.*
18. *Ι. Δραγούμης, «Όσοι ζωντανοί», σελ. 77. Εκδ. Πέλλα.*
19. *Ελληνισμός-Ελληνικότητα, σελ. 66. Εκδόσεις Εστία.*
20. *Ι. Μεταξάς: «Ημερολόγιο».*
21. *Σ. Μάξιμος: Οπ. πρ. σελ. 14.*
22. *Γ. Βεντήρη: Η Ελλάς του 1910-1920, Β΄ τόμος, σελ. 152. Εκδ. Ίκαρος.*
23. *Δ. Κιτσίκη: «Η Ιστορία του Ελληνοτουρκικού χώρου», σελ. 81, τόμος Β΄, Εκδ. Εστία.*
24. *Κ. Καραβίδα: Αυτονομία και Σοσιαλισμός. Εκδ. Παπαζήση.*
25. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Εξάντας.*
26. *Κ. Τσουκαλάς: «Ελληνική Τραγωδία», Εκδ. Νέα Σύνορα. Σ. Λιναρδάτος: «Από τον εμφύλιο στην Χούντα», Εκδ. Παπαζήση.*
27. *Ν. Αλεβιζάτος: «Η κρίση των πολιτικών θεσμών». Εκδ. Θεμέλιο.*
28. *Κ. Τσουκαλάς: Κράτος, κοινωνία, εργασία. Εκδ. Θεμέλιο.*
29. *Γ. Δαφνή: Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα. Θ. Διαμαντόπουλος, Μελέτες Ελληνικής Πολιτικής, Μεϋνώ: Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Εκδ. Μπάυρον.*
30. *Στοιχεία ΕΣΥΕ που περιέχονται σε ανέκδοτη ομιλία του καθηγητή Γ. Οικονόμου.*
31. *Ρόυ Μακρίδης: Η ελληνική πολιτική σε σταυροδρόμι. Εκδ. Ευρωεκδοτική. Σημίτης, Μουζέλης, Λίπο, Ρατς, Σπουρδαλάκης: Έκδοση Γνώση. Πολιτικός Λαϊκισμός, Ελεφάντης-Καβουριάρης: «ΠΑΣΟΚ, Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός», Πολίτης, «Οκτώβρης 1977», Σ. Παπασπηλιόπουλος. Αντί, 12 Νοεμβρίου 1977, Ν. Μπουζέλης: Όψεις υπανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας, Ν. Μπουζέλης: «Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική. Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Α. Παπανδρέου. Η Ελλάδα σε εξέλιξη, σ. 149. Εκδ. Εξάντας. Π. Νούτσου: «Για την κατανόηση του λαϊκισμού», ΠΑΣΟΚ και ΕΞΟΥΣΙΑ. Εκδ. Παρατηρητής.*
32. *Σπουρδαλάκη: ΠΑΣΟΚ δομή και εξέλιξη. Εκδ. Εξάντας.*
33. *Νέας 30 Οκτωβρίου 1989.*
34. *Α. Παπανδρέου. Η εθνική ανεξαρτησία βασικός στόχος Εξάμηση 18 Μαρτίου 1977. «Με την προοδευτική ενσωμάτωση της παραγωγικής διαδικασίας σε παγκόσμια κλίμακα στα πλαίσια των πολυεθνικών εταιριών, ο «διεθνισμός» της Δύσης γίνεται ολοένα και περισσότερο σύμμαχος του παγκόσμιου καπιταλισμού... Η εθνική ανεξαρτησία αποτελεί... έθνος».*
35. *Σημίτης, «Πολιτική και λαϊκισμός».*
36. *Οι απόψεις αυτές υποστηρίχθηκαν από τον Μ. Δρεττάκη με την εισαγωγή του ΦΑΠ και σε μικρότερο βαθμό από τον Γ. Αρσένη.*
37. *ΕΣΥΕ. Από ανέκδοτη ομιλία του καθηγητή Γ. Οικονόμου.*
38. *Το άρθρο 4 που έθετε περιορισμούς στον συνδικαλισμό κύρια του δημόσιου τομέα, καθώς και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα απομάκρυναν τα εργατικά στρώματα και τα κόμματα της αριστεράς από την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, σε κάποιο βαθμό.*
39. *Ο Σ. Κωστόπουλος προσπαθεί να εμφανιστεί σαν ο θεωρητικός του νέου ελληνικού λαϊκισμού, κάτι αντίστοιχο με τον Ι. Δραγούμη κατά την περίοδο του μοναρχικού λαϊκισμού. Το βιβλίο του «για ένα πατριωτικό σοσιαλιστικό κίνημα» καθώς και πολλά άρθρα του είναι δηλωτικά των προθέσεών του. Ο ελληνοκεντρικός Α. Τρίτσης διεισδύει με την εθνικιστική ρητορική και ριζοσπαστική φρασεολογία σε χώρους προνομιακούς για τον αυριανικό λαϊκισμό.*
40. *Το φαινόμενο της παραοικονομίας, δηλαδή της οικονομικής δραστηριότητας που δεν καταγράφεται στατιστικά, υπολογίζεται ότι στην Ελλάδα φτάνει στο 30% του ΑΕΠ. Είναι βέβαιο ότι, παρέχει μια πρόσθετη οικονομική βάση κύρια στον μικροαστισμό, η οποία όμως δεν συμβαδίζει πάντα με την κοινωνική καταξίωση. Συγχρόνως αλλοιώνει τα επίσημα οικονομικά μεγέθη. Για παράδειγμα θεωρείται ότι ο ελεγχόμενος από το κράτος τομέας φτάνει στο 60% του ΑΕΠ. Αν όμως ληφθεί υπόψη η παραοικονομία, ο κρατικός τομέας της οικονομίας μειώνεται αισθητά. Παν. Παυλόπουλου. Η παραοικονομία στην Ελλάδα. Κ. Τσουκαλά, Κράτος, κοινωνία, εργασία. Σπύρος Κουτρούλης.*
41. *Δ. Ανδρουλάκης: «Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων», ΚΟΠΕΜ, Μάρτιος 1978.*
Ν. Πουλαντζάς: «Μπορεί να γίνει η ενότητα των δυνάμεων της αλλαγής», ΝΕΑ, Φεβρουάριος 1978. Πέρα από τη θεωρητική προσέγγιση της αριστεράς προς το ΠΑΣΟΚ, έχουμε την σύμπλευση με αυτό στο χώρο της πρακτικής, μέχρι την έκρηξη των πρώτων σημαντικών σκανδάλων του Κοσκωτά και του εμπορίου των όπλων, οπότε αρχίζει μια μακρά πορεία διάστασης.

ΠΑΣΟΚ: η αθέατη όψη της ΔΕΞΙΑΣ

ένα θεωρητικό παράδειγμα μέσα από σκόρπιες σκέψεις

του Σπύρου Μακρή

Εκ των ουκ άνευ

α. Η νεοελληνική ιστορία δεν είναι η ιστορία του νεοελληνικού κράτους. Τούτο το ιδεολόγημα είναι καιρός να εκτοπισθεί από τα επιστημονικά μας πράγματα. Η μελέτη κάθε πολιτικού φαινομένου δε μπορεί παρά να συνοψίζεται διαμέσου των κοινωνικών δομών και εντάσεων. Μόνο τότε η ιστορία έχει ποιοτικό διέξοδο. Σε κάθε άλλη περίπτωση, επικαλύπτεται από τις ποσοτικές μαγγανείες της πολιτικολογίας.
Δεκαετίες ολάκερες το ζήτημα του αστικού κράτους στη νεώτερη Ελλάδα, αποτέλεσε το μείζων κέντρο των επιστημονικών μας αναζητήσεων. Ο κοινωνισμός υπονομεύτηκε από την κρατολατρία. Το *κοινωνικό μας ζήτημα* όπως θάλεγε κι ο Γ. Σκληρός, παρέμεινε κλειστό, ανεκδιήγητο, έρμαιο στη ρητορική ματιά των πολιτικών μεντόρων. Όταν ο Β. Παρέτο έγραφε ότι *η ιστορία είναι ένα νεκροταφείο των αριστοκρατιών* νομιμοποιούσε à priori τη φασιστική ερμηνεία της ιστορίας: την εγκληματική προπαγάνδα! Ο κοινωνικός χώρος, οι κοινωνικές δυνάμεις, η γκραμσιανή κοινωνία των πολιτών τεκμηρίωσαν, στο διάβα του ιστορικού χρόνου, την αντίληψη, ότι μπορούν να λύσουν τους γρίφους της ανθρώπινης κακοδαιμονίας. Οι πολιτικές, από τη φύση τους θνησιγενείς, συνήθως χρεωκοπούν. Οπωσδήποτε, το επονομαζόμενο *καθεστωτικόν ζήτημα* είναι η αιχμή του δόρατος, πλην όμως δεν προχωρά πέραν απ' τη δοξασία του. Η δόξα, η πολιτική δαιμονολογία, είναι διχαστική. Παρελκύει το κοινωνικό γίγνεσθαι, αποδιοργανώνει τον πλατύ χώρο της ανθρώπινης εμπειρίας, σκηνοθετεί χωρίς τους πραγματικούς δράστες. Ένα θέατρο χωρίς ηθοποιούς δεν έχει δρώμενα, παρά μόνο σεναριογράφους. Η πολιτική χωρίς την κοινωνία είναι α-διανόητη. Ο Γ. Λούκατς συνήθιζε να λέει ότι αν μας διαψεύσουν τα γεγονότα τόσο το χειρότερο γι αυτά· εμείς έχουμε υποχρέωση να συμπληρώσουμε τα εξής: όταν τα γεγονότα είναι κατασκευασμένα εκ των άνω, από τους μνηστήρες της πολιτικής του φουαγιέ, τόσο το χειρότερο για τους λαούς...

β. Το *θεωρητικό παράδειγμα* που ακολουθεί η *μεταθεωρία* όπως λέγεται αλλιώς, επιζητεί μόνο με ad hoc αναδρομές στο παρελθόν του νεοελληνικού οδοιπορικού, να *χαρτογραφήσει* προβλήματα κυρίως του μεταπολιτευτικού status, προλειαίνοντας το *έδαφος για την εμπειρική του διερεύνηση*. Ως η θεωρία μιας μελλοντικής θεωρίας, δε φιλοδοξεί (παρά τον φιλόδοξο τίτλο της) να παίξει το ρόλο μιας επιστημολογικής τομής — εφόσον τούτο διευθετείται ήδη από καταξιωμένους στοχαστές — τουναντίον, ελπίζει σε μια διέγερση του δημοκρατικού φρονήματος, συνταγματολογικά, σ' έναν επαναπροσδιορισμό της *δημοκρατικής αρχής* ενόψη της απόλυτης αυτονόμησης του πολιτικού.
Το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ όπως και κάθε τέτοιο δεν ορίζεται, ούτε ερμηνεύεται καθ' εαυτό. Στο μέτρο των δυνατοτήτων μιας συνοπτικής *μεταθεωρίας* για το μεταπολιτευτικό Είναι της ελληνικής κοινωνίας, σηματοδοτήθηκε απλώς σε *πρώτο πλάνο*. Τίποτε άλλο.

Nomina nuda tenemus

Το περιλάλητο γεγονός της μεταπολιτεύσεως (Ιούλιος 1974) στέκει ως κορωνίδα στα καθέκαστα της νεώτερης πολιτικής ιστορίας των Ελλήνων. Σημάδι αναζωπύρωσης του πολιτειακού γίγνεσθαι και σημείο τριβής με μια τεχνητή λήθη ονόματι: εξάρτηση[1]. Έως τότε η *ενδοσκόπηση* των κυρίαρχων πολιτικών συμβάντων συγκροτούσε ένα δαιμονολογικό μύθο, αποκύημα ενός διχαστικού μεσσιανισμού. Το *σύνδρομο του Ναυαρίνου* ή αργότερα το leit motiv του *κομμουνιστικού κινδύνου*[2] εγκλώβιζαν το ένα ήμισυ του λαϊκού φρονήματος στο δογματισμό ή το βολονταρισμό, το άλλο στο φόβο ή την πολιτική απάθεια (αντίστοιχα).

Δεν ήταν μόνο η πτώση του στρατιωτικού καθεστώτος. Η εν λόγω άποψη, φορμαλιστική και ρηχή δεν απέχει πολύ απ' τον άκριτο φιλελευθερισμό και τον πραγματιστικό ευδαιμονισμό. Ο λόγος απλός και σύγκαιρα σύνθετος: το ρεύμα της πτώσης και η σημαντική της μεταπολιτευτικής εκτόνωσης έφερναν στο φως της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας ένα τεράστιο corpus ιδεολογικών απωθημένων. Και μόνο το γεγονός της σχετικά αλογόκριτης προσφώνησής τους τα καθιστούσε εστίες κάθαρσης ενός κόσμου που όλοι ευχόντουσαν να μη ξαναγεννηθεί ποτέ. Φευ, κρατάμε γυμνά ονόματα. Όλα τα παραπάνω μοιά-

ζουν να έχουν ειπωθεί post festum. Κι έτσι είναι αλήθεια, εφόσον ο ρομαντισμός είναι η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της ιστορικής δράσης, το πεδίο των αναίτιων αυταπαρνήσεων, η εξιδανίκευση του γλωσσικού ολισθήματος. Και είναι σίγουρο ότι η εκάστοτε ιστοριογραφία υπό την πίεση αυτής της τάσης υφίσταται.

Οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις[3] στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, επωφελούμενες εκούσαι άκουσαι της άμπωτης ενός συσσωρευμένου πολιτικού στοιχείου — έδειχναν πρόθυμες στην ριζοσπαστική πρόκληση ενός ορθολογικά συγκροτημένου οικονομικού εκσυγχρονισμού, με σύγκαιρη αναβάθμιση των θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Προς στιγμήν το μεταπολιτευτικό *πρακτέον* έδειχνε να *ορέγεται* φύσει την οριοθέτηση μιας νέας εποχής.

Όλοι ανασυνταγμένοι, ελπιδοφόροι, με νέα πρόσωπα, νέες διακηρύξεις, καινούργια ονόματα, πλαισιώνοντας το λυκαυγές ενός αυτοκριτικού νεοελληνικού οργασμού, ήταν έτοιμοι να εντυπωσιάσουν επί της ουσίας.

Ενταύθα

Το θέμα μας είναι το ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα). Ειδικότερα, μια ερμηνεία γι' αυτό το *κομματικό σχήμα,* το οποίο ενσωματώθηκε οργανικά στη ρότα του μεταπολιτευτικού κοινοβουλευτικού βίου, διαμορφώνοντας αφ' ενός ένα σχετικά σταθερό εκλογικό έρεισμα στις κοινωνικές δυνάμεις, αφ' ετέρου ένα συγκεκριμένο ύφος κυβερνητικής (εκτελεστικής) εκπροσώπησης της λαϊκής ετυμηγορίας, με καθοριστικό στοιχείο, ενοποιητικό, αναδραστικό, εν τέλει *συμπυκνωτικό* των αντιφάσεων ανάμεσα σε θεωρία (διακηρυγμένη θέση) και πράξη (κυβερνητικό έργο) την προσωπολατρική προ-εξοχή ενός *χαρισματικού ηγέτη:* του Α. Παπανδρέου. Μεθοδολογικά, το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελεί ένα *ζωντανό οργανισμό* τούτη τη στιγμή της ερμηνευτικής του προσέγγισης, κάνει τα πράγματα μάλλον δύσκολα, εφόσον το εν λόγω κείμενο αποστασιοποιημένο από την τρέχουσα πολεμική συγκυρία των κομματικών διαξιφισμών, δεν μπορεί να διεκδικήσει ουσιαστικό ρόλο στα *κοινά,* παρά μόνο μια θέση στις προτεινόμενες υπο-θέσεις του ερωτήματος: τι είναι το ΠΑΣΟΚ; Λαμβάνοντας τα παραπάνω ως αρχές, διάλεξα να παρουσιάσω ένα *σχήμα ερμηνείας* για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο δεν θα αγγίζει ούτε τη γενεαλογία του, μήτε τις εικοτολογικές περιστροφές μιας ενδεχόμενης μελλοντικής του εξέλιξης. Θα σταθώ περισσότερο στο ΠΑΣΟΚ/εξουσία, αυτό που γνωρίσαμε άμεσα, χωρίς διακριτική ευχέρεια, στο ΠΑΣΟΚ του '81-'89. Έχοντας την αντίληψη ότι θα οδηγηθούμε ασφαλέστερα στο ζητούμενο: στη σχηματοποίηση μιας ιδέας για το *πώς* και *γιατί* το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε την αθέατη όψη της Δεξιάς. Συμβολικά οι βίοι των δύο εταίρων στο μεταπολιτευτικό πολιτικό παιχνίδι, ήταν διαδοχικά ενιαίοι στις επιταγές μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας και των σημαίνουσων πρακτικών της[4]. Εξαιτίας τούτου του εκθαμβωτικού συμβολισμού, το ΠΑΣΟΚ παραπλάνησε, παρείσφρυσε εκ του ασφαλούς στην κοινωνία των πολιτών, αποκρύβοντας (αθέατη) την πραγματική του όψη.

Είναι ιστορικά σαφές, ότι η ερμηνευτική γκάμα περί ΠΑΣΟΚ καλείται να επιδιώξει στο μέλλον μοντέλα ανάλυσης τα οποία θα αποδεσμεύονται λειτουργικά από το *μεθοδολογικό σάκκο* του λαϊκισμού, δίνοντας την ευκαιρία στους ακροατές μιας ιστορίας που ζητά τους αληθινούς της δράστες, να συναρμολογήσουν χωρίς πατερναλιστικές (κομματικές) ιδεολογικοποιήσεις, το ενδότερο status ενός σιαμαίου πολιτικού λόγου, μιας δίδυμης κυβερνητικής εν-αλλαγής, η οποία όλα τα χρόνια μετά τον εμφύλιο, κυρίως όμως μεταπολιτευτικά, ενσαρκώθηκε στο ηγεμονικό διώνυμο = δεξιά/αντιδεξιά.

Η πολιτική φιλοσοφία (ρητορική) του μαύρου-άσπρου κατέλαβε τη θέση του παλαιοκομματικού πελατειακού εργολαβισμού, στέλνοντας τη Δημοκρατία απ' το αυταρχικό καθαρτήριο της Δικτατορίας στην ευφάνταση κόλαση της ορθολογικής (ορθό/σφάλμα, εναλλάξ) πατρωνείας.

Ίσως κανείς με κατηγορήσει ότι προσπαθώ μέσα από ένα εκ-βιαστικό χώνεμα των ιστορικών στιγμών να φέρω στην επιφάνεια τον τρίτο όρο: την ελληνική Αριστερά. Η υπόνοια είναι εύλογη πλην όμως περιττή.

Το επιχείρημα του *δικομματισμού* (το οποίο σηματοδότησε κατά καιρούς μακάβρια: *Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος, τι λάχανα, τι μπρόκολα)* όχι μόνο δεν τη συγκροτεί ως *τον τρίτο όρο* στο λογο-παίγνιο των αποστασιοποιήσεων από το εγκατεστημένο, το παραδεκτό, εν γένει το τεχνητά (νομικιστικά) νομιμοποιημένο, τουναντίον την υποβαθμίζει σε αυθεντικό του παράγωγο, εφόσον υπάρχει ως γνήσιο τέκνο ενός τέτοιου συνταγματικού νομικισμού[5].

Δεν εξετάζω βέβαια τις βαθύτερες αιτίες ενός αποτελέσματος, στο βαθμό όπου το εγχείρημα του δικομματισμού στα πλαίσια μιας δημοκρατίας της μονοκομματικής κυβερνητικής αυτοδυναμίας, της πλειοψηφικής λογιστικής νίκης κοκ. χρησιμοποιήθηκε με τον δέοντα *εαμικό* τόνο, τόσο από τον πασοκισμό της ανόρθωσης, όσο και της πτώσης.

Η συμβολική ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ και της σχέσης του με την παραδοσιακή ή την πεφωτισμένη δεξιά της μεταπολίτευσης, έχει σαν πρωταρχικό σκοπό να υποσκελίσει τούτες τις *προαιώνιες* παγίδες.

Ιδεολογία και πολιτικός συμβολισμός

Είναι γνωστό ότι η ιδεολογία ως σύστημα αναπαραστάσεων και μορφών ενός κόσμου τον οποίο τοποθετούμε (ή τοποθετείται) απέναντί μας και ως αφήγηση της σχέσης μας με την ιστορία αυτού του κόσμου, ανήκει στο εποικοδόμημα της κοινωνίας, στον αναβαθμό δηλ. εκείνου του *τρόπου* και του *είδους* παραγωγής όπου κυριαρχεί ο αποσπασματικός λόγος, η έλλειψη της διαλεκτικής συνειδητότητας, εν γένει η φαντασιακή θέσμιση της πολιτικής αντέγκλησης και η επένδυσή της με την ελιτίστικη ψυχολογία της καινοτομίας, της *Αλλαγής,* του νεωτερισμού κλπ. Αποτελεί πλέον ιστορικό τεκμήριο το γεγονός ότι η εν λόγω *επένδυση* όταν εξωθηθεί στα όρια του θρησκευτικού φολκλορισμού, του λαϊκού φανατισμού, αποκτά το δαιμονικό πολιτικό άλλοθι του deus ex machina.

Ενίοτε, η ιδεολογία, παρελκύει τις μάζες στις παρυφές ενός μικρόπνοου συμφέροντος και σχηματοποιείται σε πρόγραμμα θέσεων μέσω της γλώσσας του πολιτικού συμβολισμού. Η γλώσσα, στην προκειμένη περίπτωση η συμβολική του πολιτικού μανιφέστου, συνιστά σημαίνου-

σες πρακτικές, κοντολογίς ιδεολογία κυριαρχική για την έκβαση του κομματικού αγώνα.

Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι οι συμβολικές εξαγγελίες, οι φαντασιακές κατατμήσεις του ισχύοντος κατεστημένου, ενεργοποιούν ένα *κυνήγι των μαγισσών* όχι και τόσο ιδεαλιστικό, στο βαθμό όπου έχουν παράλληλη λειτουργία αποτελεσμάτων μ' αυτή του πραγματικού κόσμου.

Η εσωτερική αντίφαση: από την ιδεολογία ως έκφραση της βίωσης, μέχρι τον πολιτικό συμβολισμό ως συγκρότηση μιας γλώσσας φαντασιακής και επαναστατοποιημένης (όπως την εννοούσε οι Α. Καμύ), λύνεται προσωρινά, σπασμωδικά κοκ. με το *χάρισμα* του Ηγέτη. Οι μακιαβελικές κινήσεις του ηγεμόνα στη σκακιέρα των αείροων εξουσιών, αναβάλλοντας τη ματαίωση του κοντοπρόθεσμου συμφέροντος, εξωθούν τον πολιτικό συμβολισμό στο ύψος της εμπράγματης ασφάλειας (το πρόγραμμα της γενικής ευτυχίας), δίνοντας στην ιδεολογία το μέτρο έκφρασης μιας πραγματικότητας στιγμιοτυπικής, ελλειπτικής, μερικής κ.λπ., σαφώς όμως παράλληλης μ' αυτής του καθημερινού βίου.

Είναι επίσης γνωστό, ότι η κυρίαρχη ιδεολογία — μακριά από τις κλασσικές εργαλειακές αντιλήψεις — δεν είναι κατ' αποκλειστικότητα η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Τουναντίον, είναι η ιδεολογία ενός *μεικτού* σύμπαντος αναπαραστάσεων, ιδεών και συμπεριφορών, εν γένει ηγεμονικών πρακτικών στο επίπεδο της εξουσίας· είναι το κοσμοθεωρητικό οπλοστάσιο του ηγεμονικού bloc εξουσίας, διυλισμένο και αναπαραγόμενο στο στρατηγικό πεδίου του κράτους.

Το ζήτημα της κυριαρχίας εντός του bloc εξουσίας επηρεάζει την κυρίαρχη ιδεολογία, τις σημαίνουσες πρακτικές της ως γλώσσας κ.λπ. μόνο στο βαθμό όπου: i) δεν πλήττεται η πολιτική ενότητα και η μακροπρόθεσμη στρατηγική δυναμική των κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων, ii) δεν ανατρέπονται οι σκοποί και οι στόχοι της κυρίαρχης ιδεολογικής ενστάλλαξης στα εξατομικευμένα υποκείμενά της, ήτοι δεν θίγεται η κοινωνική αναπαραγωγή των μηχανισμών εξάρτησης και υποτέλειας.

Η επισήμανση των εν λόγω, σε αντιπαράθεση με τη θεωρία του *χαρίσματος*, ξεπερνάει τη μεφιστοφελική μαγγανεία του χαρισματικού Κυρίου, κατ' επέκταση την πλασματική συνύπαρξη διακηρυγμένης θέσης (κομματικής ιδεολογίας) και κυβερνητικού έργου (απώθηση του κατεστημένου σε νομοθετήματα πολιτικού συμβολισμού), αποκαλύπτοντας τη φιλοσοφία, τη ρητορική του άσπρου/μαύρου, την τεχνική της ορθολογικής πατρωνείας (ανομολόγητης συναίνεσης), την υλική δύναμη της ηγεμονικής ιδεολογίας, την υποβόσκουσα αυταρχικότητα κάθε εξαγγελόμενης *αλλαγής*, εν τέλει την αρρωστημένη κατάσταση των μαζών (μετά την περιβόητη εισροή τους στην πολιτική της δεκαετίας του '60) στην εκάστοτε *εισβολή* της αθέατης όψης του κατεστημένου. Η *αλλαγή* σε τελευταία ανάλυση μετατρέπεται σε *γέφυρα* του παλαιού καθεστώτος.

Ποιος είναι λοιπόν ο ρόλος της κομματικής ιδεολογίας, του πολιτικού συμβολισμού κοκ. στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, στην διαιώνιση της συνειδησιακής δουλείας, του φόβου και της πολιτικής απάθειας των μαζών; Είναι δυνατόν η εναλλαγή στο κυβερνητικό πόστο του Κράτους τέτοιων κομματικών ιδεολογιών θεατών ή αθέατων να προσβάλλουν τον απόλυτο βαθμό εγχάραξης του κατεστημένου στο συλλογικό υποσυνείδητο των πολιτών;

Το ερώτημα είναι κατά τη γνώμη μου ενδεικτικό και ευρεστικό στα πλαίσια της μεταπολιτευτικής πολιτικής ιστορίας των Ελλήνων, στο μέτρο όπου αντικατοπτρίζει τον ενιαίο βίο δύο παράλληλων ιδεολογιών (ΝΔ/ΠΑΣΟΚ) εκ των οποίων η πρώτη έπαιζε τη version του κατεστημένου και η δεύτερη την αθέατη αναπαραγωγή του.

Ο κοινωνικός χώρος στη μεταπολιτευτική Ελλάδα

Προτού αντιμετωπίσουμε το ΠΑΣΟΚ ενώπιος ενωπίω ως την αθέατη όψη της Δεξιάς, ως τη ναρκισσιστική έκφανση της κυρίαρχης ιδεολογίας, είναι σκόπιμο να σταθούμε στην πολιτικοϊδεολογική κατάσταση των κοινωνικών δυνάμεων μετά την πτώση της Χούντας, σκιαγραφώντας το προφίλ: i) μιας εκλογικής τους μετατόπισης, ii) μιας μετάθεσης/συμπύκνωσης των επιθυμιών τους στο νευρωτικό λόγο της *αλλαγής*.

Από το τέλος (κυρίως) του εμφύλιου πολέμου (Δεκέμβρης 1949) έως τη χρεωκοπία της Απριλιανής Δικτατορίας και την ομαλή μετάβαση στον αστικό κοινοβουλευτισμό τον Ιούλιο του '74, ο κοινωνικός χώρος και τα υποκείμενα που τον συγκροτούν, ανεξάρτητα από την εναλλασσόμενη πολιτική κυριαρχία της κοινοβουλευτικής δεξιάς, του στρατού, του στέμματος ή των παρακρατικών ακροδεξιών οργανώσεων, ανεξάρτητα από την συστηματική δίωξη, την ποινικοποίηση των πράξεων και των φρονημάτων ενός συγκεκριμένου κομματιού του, βιώνει καθημερινά την εγκάθειρξη του σώματός του στην εσωτερικοποίηση της θανατικής απειλής, τον εγκλεισμό της φωνής του ή της μοναδικής πολιτικής του πράξης[6] στο μονοδιάστατο πατρωνάρισμα: νομιμοφροσύνη = εθνικοφροσύνη. Η κυρίαρχη ιδεολογία όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι το '74 είναι γραμμική, χωρίς αθέατες όψεις, μονολιθική, ανίκανη να γεννήσει τον *ιδεολογικό πλεονασμό* με το πολιτικό ενδιαίτημα της κυβερνητικής αμφισβήτησης του κατεστημένου.

Κοντολογίς, η αναπαραγωγή της μέχρι το '74 υπονομευόταν από κρίσεις νομιμοποίησης, εξουσίας κλπ., εξαιτίας της οργανικής της αδυναμίας να συστήσει την αντεπίθεσή της στη βάση της συμβολικής της αυτο-αμφισβήτησης.

Ο κοινωνικός χώρος αποδεκατισμένος σε τέτοιο βαθμό ώστε η μεταπολιτευτική επιστροφή των απωθημένων ενάντια στον κακό πατέρα (Δεξιά) όχι μόνο δε λειτούργησε, τουναντίον συνέβαλε στη θεοποίηση (Καραμανλισμός/Παπανδρεϊσμός) και την ακραιφνή παλινόρθωση της κυρίαρχης μετεμφυλιακής νοοτροπίας. Στο σημείο αυτό, δεν επιχειρώ για πολλούς λόγους, να εισάγω το στοιχείο της συμπεριφορικής γενικευσιμότητας στα de facto διαφορετικά υποκείμενα του κοινωνικού χώρου, αντίθετα επιδιώκω τη σηματοδότηση μιας λογικής η οποία μετατοπίζει το βάρος στα αδιέξοδα του συστήματος, στις ασφαλιστικές δικλείδες των δομών, αφήνοντας το ειδικό βάρος των φορέων της πρακτικής δράσης τόσο μετέωρο, όσο και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Σε τι διέ-

Του Γιάννη Ιωάννου από το ΚΑΛΠΗ co, εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, 1987

φεραν τελικά οι απλοί, ανώνυμοι κι αδύναμοι ψηφοφόροι της δεξιάς από τους ιστορικούς τους αντιπάλους; Θύματα και οι δύο μιας αστυνομοκρατικής μοίρας, γινόντουσαν αποδεκτοί στο μετεμφυλιακό Κράτος στο μέτρο της συνειδητής απουσίας τους. Την περίοδο αυτή γινόταν κάτι χειρότερο από την πολεμική νομιμοποίηση του διχασμού: ο κοινωνικός χώρος μετατρεπόταν στιγμή προς στιγμή σε αντικείμενο μιας δημοσιοποιημένης και κρατοκρατούμενης *ψυχιατρικής* στρατηγικής, της οποίας καίριος σκοπός ήταν το ψυχικό λιντσάρισμα του ατόμου, η παθολογική περιχαράκωση κάθε βιταλιστικού οράματος, εν ολίγοις το πάγωμα της κοινωνικής δυναμικής στα άσυλα ενός ιδρυματικού δημόσιου χώρου. Ο ιδιωτικός χώρος μεταλλάχθηκε σε λεπτομερειακή προέκταση του δημόσιου εγκλήματος, σε μηδενική εστία συντήρησης μιας αδιάφορης ζωής.

Με τούτα τα σημάδια της γενικευμένης και ανεξίτηλης βαρβαρότητας, ο κοινωνικός χώρος της μεταπολίτευσης διείδε προς στιγμήν στην επιστροφή των υπαρξιακών του απωθημένων, το λυτρωτικό έρεισμα για την αποκάλυψη της κατασκευασμένης εξιλέωσης: η εσωτερίκευση του εγκληματικού κατεστημένου στο μετεμφυλιακό Κράτος νομιμοποιήθηκε σχετικά σ' όλο το κοινωνικό φάσμα —με την επικουρία της κυριαρχης ιδεολογίας — ως η εξιλέωση μιας ενδεχόμενης αμαρτίας (δημοκρατία πολυεπίπεδη, κοινωνική δικαιοσύνη, σεβασμός του προσώπου) της οποίας το σπέρμα φώλιαζε στο αγωνιστικό έπος των δυνάμεων της Εθνικής Αντίστασης.

Δεν είναι τυχαίο ότι καθ' όλη τη διάρκεια της επτάχρονης τυραννίας ο κοινωνικός χώρος στο μεγάλο του ποσοστό έμεινε βουβός, αμέτοχος, έρμαιο στα σαλπίσματα των *εθνοσωτήρων*. Φευ, ο θεματοφύλακας του Πολυτεχνείου δεν μπορεί να χαρακτηρίσει το δραματουργικό ύφος μιας τραγωδίας η οποία είχε επινοήσει εκ των προτέρων την ύστατη πράξη της. Η ανικανότητα της Χούντας να νομιμοποιηθεί με τα γνωστά *πειράματα* στο ιδεολογικό υποσυνείδητο του λαού, η άρνηση του κοινωνικού χώρου να προσφέρει έρεισμα νομιμότητας στους Συνταγματάρχες, είναι αδιανόητο να χρησιμοποιούνται ως επιχειρήματα αγωνιστικότητας. Ήταν μόνο το *συλλογικό ανακλαστικό* στην εμπλοκή του καθαγιασμένου μετεμφυλιακού χρόνου. Ό,τι ήρθε μετά το '74 σε τούτη την αυτοκριτική πρέπει να δαμάζεται.

Η δυναμική της μετα-πολιτευτικής στιγμής: εκείνα τα λεπτά της πλήρους ελευθερίας πριν το ξύπνημα του πολιτικού προσωπικού, δεν στάθηκαν αφορμή και για το ξύπνημα του λαού. Η κυρίαρχη ιδεολογία αναδιπλώνεται, περνά σ' έναν νέο κύκλο αντεπίθεσης. Ο ιδεολογικός πλεονασμός, η ταυτοσημία του πολιτικού συμβολισμού, η νοσηρή ορθολογικοποίηση του αστυνομικού/στρατιωτικού Κράτους, ό,τι έλειπε στό άρχον συγκρότημα εξουσίας ήρθε να αναπληρωθεί με την αθέατη όψη του δοσμένου. Στο παρελθόν, με την άνοδο στην εξουσία της Ε.Κ. επιχειρήθηκε κάτι παρόμοιο· για διάφορους λόγους το εγχείρημα απέτυχε, η γραμμικότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας εξώθησε τα πράγματα στην θεμιτή λύση της δικτατορίας.

Τον Ιούλιο του '74 όλοι ένοιωθαν τη νίκη της δημοκρατίας, χωρίς βέβαια να ανιχνεύουν ιδιαίτερα το *γιατί*. Η υπερπροστατευτικότητα του νέου πολιτικού κλίματος δεν άφηνε περιθώρια για σκεπτικισμούς κι αναζητήσεις. Όπως πάντα, σε καλές και σε κακές στιγμές, όλα, ήταν δεδομένα, δεν υπήρχε χώρος για μεγάλες αλήθειες, ριζικές τομές, κοινωνικές κινητοποιήσεις. Η συναίνεση, βουβή, ανομολόγητη εν ονόματι μιας *κακόμοιρης* δημοκρατίας. Η επιστροφή του απωθημένου με την πτώση της Χούντας καταρρέει μέσα στη φιλελεύθερη λαγνεία των πανηγυριών. Δίαυλοι και μηχανισμοί εξουσίας, το *αποχουντοποιημένο* Κράτος της Γ΄ ελληνικής δημοκρατίας αποτελούν για πολλοστή φορά το πεδίο διαπλοκής των νέων συμφερόντων, όπως αυτά ορίζονται από τις καινούργιες υλικές ανάγκες της κυρίαρχης ιδεολογίας και του bloc εξουσίας, όπως βγήκε από την συγκυρία και τις εκφράζει. Δεν είναι σκόπιμο να χαρακτηρίζουμε τις επιταγές της κυρίαρχης ιδεολογίας σκοταδιστική συμπαιγνία. Υπάρχει *λογική* στις κινήσεις της, νομοτελειακή και εμπράγματη. Η διακυβέρνηση της χώρας από το ΠΑΣΟΚ ('81-'89) είναι ίσως ο σαφέστερος τρόπος για τη διερεύνηση της συνοχής της. Η μεταχουντική συντήρηση εκφρασμένη πολιτικά στο πεφωτισμένο κομματικό προφίλ της Ν.Δ., βεβαρυμένη ιστορικά, στιγματισμένη ιδεολογικά, μόλις επτά χρόνια αργότερα παραδίδει τη σκυτάλη της πολιτικής διαχείρισης των συμφερόντων στο νιόκοπο Πασόκ, υποτασσόμενη στα νεωτεριστικά σημεία των καιρών.

Η εκλογική μετατόπιση του κοινωνικού χώρου, μεταπολιτευτικά και έως το '81 στις πολιτικές δυνάμεις του ΠΑΣΟΚ δεν δύναται να στηριχθεί στη θεωρητική πανάκεια του λαϊκισμού: ο νέος (δήθεν) τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες. Η έννοια της ένταξης είναι εκάστοτε διαφορετική, ιστορικά καθορισμένη, αδύνατη να ανθέξει a priori στις μεθοδολογικές σκοποθετήσεις της θεωρίας του λαϊκισμού. Οι διθυραμβικές ιαχές τον Ιούλιο του '74 δεν αποκτούν νομιμοποιητικό έρεισμα απέναντι στη «δημοκρατική αρχή» κατά πόσον δε στο

πούρο περιεχόμενο του λαϊκισμού: στο κλαδικό, το συντεχνιακό, το κοντοπρόθεσμο συμφέρον. Ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ εξηγεί πολλά, μυστικοποιεί όμως τα περισσότερα. Κοντολογίς, τη σχέση του ΠΑΣΟΚ με τη μεταπολιτευτική τεχνική (λογική) της κυρίαρχης ιδεολογίας και το ρόλο του στην σταθεροποίηση των μηχανισμών αναπαραγωγής της κοινωνικής χειραγώγησης.

Η εκλογική νίκη του '81 δε στηρίχτηκε τόσο στην επαγγελόμενη διευθέτηση των ποικίλων κλαδικών συμφερόντων, όσο στον πολιτικό συμβολισμό μιας κομματικής γλώσσας, νευρωτικής, εκπαιδευμένης στις νόρμες της νεωτεριστικής νοοτροπίας του συγκροτήματος εξουσίας. Η μετάθεση/συμπύκνωση των επιθυμιών του κοινωνικού υποκειμένου στις αθέατες δυνάμεις καταστολής, που έκρυβε ο πολιτικός συμβολισμός του ΠΑΣΟΚ, μετατράπηκε στα *χέρια* του χαρισματικού ηγέτη σε στοίχημα (το γνωστό συμβόλαιο με το Λαό) στρατηγικό μιας πρωτότυπης υπονόμευσης των κοινωνικών δυνάμεων.

Η κυρίαρχη ιδεολογία μετά το '74, ακολουθώντας πιστά το πνεύμα της νέας τάξης πραγμάτων παύει να εξελίσσεται γραμμικά όπως στο μετεμφυλιακό παρελθόν. Επιδιώκει την αντίθεση εφόσον μόνο μέσω της τεχνητής διαφοράς (δεξιά/ΠΑΣΟΚ) δύναται να εξαργυρώνει την πολιτική αστάθεια του κοινωνικού χώρου. Ο τελευταίος, πιστή *πλέμπα* στη δίνη του αντιαμερικανισμού, στο δέον της κουλτουριάρικης ζωής και στο νομιμοποιημένο κύρος του αριστερού συνδρόμου, απολαμβάνει την τιμωρία των τυράννων...

Αποδεικτικό γεγονός, μείζονος ιστορικής σημασίας, για την πολιτική ψυχολογία των κοινωνικών δυνάμεων στη μεταχουντική περίοδο είναι η προσαρμογή τους στο σαθρό κλίμα της νομικιστικής ελευθερίας το οποίο θεσμοποιεί το Σύνταγμα του 1975 (Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή). Η αποδοχή του Συντάγματος από το μέσο Έλληνα πολίτη ήταν ουσιαστικά η συγκατάθεσή του στη συγκυριακή αναβίωση του Συντάγματος του 1952[7]. Η συνταγματική επανακατοχύρωση μιας άθλιας περιόδου της νεοελληνικής ιστορίας είκοσι χρόνια μετά, δεικνύει με χαρακτηριστικό τρόπο τα εξής:

i) το νευραλγικό εθισμό των κοινωνικών δυνάμεων να νομιμοποιούν τα πολιτειακά καθεστώτα με βάση την (καραμανλική) λογική του μη χείριστου,
ii) την παντελή έλλειψη ιδεολογικής ωριμότητας και πολιτικής αγωγής ενός λαού που είχε *εξοστρακίσει* την ταξική πάλη στα ξερονήσια, κρατώντας άθικτη —εξαιτίας του φόβου, της ηθικής εξαθλίωσης, της ποινικοποιημένης πράξης, του θανάτου κ.λπ.— τη μικροαστική πρακτική του συντεχνιακού συμφέροντος και της πελατειακής δημοκρατίας.

Η εξατομίκευση του κοινωνικού χώρου, η προσήλωση της θεσμικής υλικότητας του Κράτους στο πρόσωπο του ατόμου[8] με την κατασκευή ενός μοριοποιημένου πλέγματος συμφερόντων/αναγκών στη σφαίρα της κυκλοφορίας του καπιταλιστικού εμπορεύματος, εξάρθρωσε κάθε ενδεχόμενο συσπείρωσης των κοινωνικών δυνάμεων γύρω από τα μείζονα προβλήματα της οικονομικής εκμετάλλευσης, της χειραγωγημένης ατομικής ελευθερίας, της ποδηγετούμενης δικαιοσύνης, του παραγοντικού συνδικαλισμού κ.λπ. όλων αυτών των ουσιαστικών ζητημάτων, των οποίων η λύση συνιστά εξ ορισμού την κατοχύρωση ενός minimal δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία (1981) δεν ήταν παρά το κυβερνητικό επιστέγασμα της *δέσμιας* πολιτικής ψυχολογίας του κοινωνικού χώρου κι απ' αυτή την άποψη, ίσως, οδηγήθηκαν οι πλείστοι πολιτικοί αναλυτές στο σενάριο του λαϊκισμού.

Επισημάναμε παραπάνω ότι τούτη η μεθόδευση δεν αρκεί. Συσκοτίζει τη στρατηγική αντεπίθεσης του ηγεμονικού bloc εξουσίας, αποκρύβει την *αθέατη* όψη του σωματικού καθεστώτος εγκάθειρξης των φορέων της κοινωνικής πρακτικής, το κυριότερο, νομιμοποιεί ένα κώδικα, μια κλίμακα πολιτειακών αξιών η οποία στηρίζεται αφ' ενός στην ενιαία αναπαραγωγή του συστήματος εκμετάλλευσης, υποτέλειας και χειραγώγησης, αφ' ετέρου στον ψυχοπαθολογικό βολονταρισμό των κοινωνικών υποκειμένων, στο βαθμό όπου (για τα τελευταία) τα όρια του μιλιταντισμού συμπίπτουν με τα όρια του κλαδικού συμφέροντος και η πρόσβαση στα κέντρα των αποφάσεων (ο περιρρέων λαϊκισμός) με την ορθολογική πατρωνεία.

Επίθεση ενάντια στο ταυτόσημο

Ο τίτλος της παρούσας ενότητας είναι το όνομα ενός ψυχολογικού μηχανισμού τον οποίο παρουσίασε η Α. Φρόυντ ως *τον εξορκισμό των ενδεχόμενων τύψεων με την προβολή του εαυτού μας σ' έναν αποδιοπομπαίο τράγο, με πολύ επιθετικότητα εναντίον του.* Τον χρησιμοποιώ σαφώς μεταφορικά, πλην όμως κρατώντας το μέρος εκείνο του νοήματος που τον θέλει ενσωματωμένο στις σημαίνουσες πρακτικές της κυρίαρχης ιδεολογίας και στην προσπάθειά της να επικαλύψει τις αθέατες όψεις του κατεστημένου των μηχανισμών αναπαραγωγής της, με τη στρατηγική της ψευτο-διαλεκτικοποίησης του πολιτικού γίγνεσθαι, τους φανταστικούς παράλληλους μέσω των γλωσσικών ιδιωμάτων του πολιτικού συμβολισμού, εν γένει την εκτόνωση της εκάστοτε κρίσης με μια επίθεση ενάντια στο ταυτόσημο. Η αντεπίθεση στον κοινωνικό χώρο αποτελεί προέκταση τούτης της πρότερης επίθεσης.

Επιμένω στον κοινωνικοψυχολογικό ρόλο της κυρίαρχης ιδεολογίας με την έννοια που της έδωσα παραπάνω, διατηρώντας την πεποίθηση ότι η ανάλυση ενός πολιτικού φαινομένου όπως αυτό του ΠΑΣΟΚ δεν είναι εφικτή με τη χρήση κομματικών όρων (Δεξιά/δημοκρατικές-προοδευτικές δυνάμεις: το σύνδρομο της συμπαράταξης) εφόσον οι τελευταίοι δεν είναι παρά λειτουργικές ονοματοποιήσεις του κοινοβουλευτικού βίου της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Με άλλα λόγια, το πεδίο αιχμής/κρούσης της κυρίαρχης ιδεολογίας και της καθημερινής της γλώσσας: της εκλογικής.

Το '74 αποτελεί αναντίλεκτα κομβικό σημείο στην ελληνική πολιτική ιστορία. Εκείνο όμως το οποίο δεν έχει γίνει συνείδηση στους πολιτικούς επιστήμονες είναι το sui generis γεγονός ότι το σημείο αυτό δεν μπορεί να καταχωρηθεί ούτε στις νίκες του κοινωνικού χώρου, μήτε στο ημερολόγιο της δημοκρατίας. Ο εκλαϊκευτικός τραγέλαφος που θέλει την Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία να νομιμοποιείται εν γένει στα όρια της δικτατορίας των συνταγματαρχών αφήνει αφ' ενός το πολιτειακό γίγνεσθαι ανοικτό, ακάλυπτο στις αυταρχικές προσωποποιήσεις της μο-

ντέρνας εξορθολογισμένης patronage, αφ' ετέρου ενισχύει τη στρεβλή διαμόρφωση μιας κλίμακας πολιτειακών αξιών από το συλλογικό υποσυνείδητο, που θέλει τη σύγκριση δημοκρατίας/δικτατορίας με τα ίδια μέτρα και σταθμά, καλλιεργώντας έμμεσα την εντύπωση ότι μια στοργική κηδεμονία των στρατιωτικών είναι πολύ καλύτερη από την πιο φαύλη δημοκρατία. Μπροστά στις ζοφερές εξελίξεις του πολιτικού ενεστώτα, κομμάτι του κοινωνικού χώρου αηδιασμένο και ανίκανο για ουσιαστική κριτική, αναζητάει στιγμιαία την πολιτειακή παλινδρόμηση «τότε στην κοινωνική γαλήνη των εθνοσωτήρων»[9].

Το άρχον συγκρότημα εξουσίας, η κυρίαρχη ιδεολογία, το κατεστημένο πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης των μαζών, οι κατευθυνόμενες ανάγκες των πολιτών, το χρηματιστικό κεφάλαιο όπου κι όπως υφίσταται στην Ελλάδα σε τούτο το φάσμα ελλοχεύει το κοινωνικό νόημα της μεταπολιτευτικής πράξης, εδώ μπορεί να ιχνηλατηθεί το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ και οι εξουσιαστικές του παραβολές.

Επίθεση ενάντια στο ταυτόσημο σημαίνει τη συμβολική πράξη αντεπίθεσης του κατεστημένου στον ίδιο του τον εαυτό μέσω της ταυτοποιητικής γλώσσας της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η παραδοσιακή δεξιά, πολιτική δύναμη αιχμής, καταστολής και συντήρησης σ' όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο, σήμα κατατεθέν ενός εκλογικευμένου εσωτερικού εργολαβισμού και λυδία λίθος της εξωτερικής μας χειραγώγησης, ανίκανη από το '67 να διευθετήσει με εκλογικούς όρους (κρίση εκπροσώπησης) την πολιτική ενότητα της εξίσωσης: εξουσία ίσον χρήμα, ίσον εξάρτηση και αντίστροφα, εγκαταλείπει το γραμμικό, μονολιθικό χαρακτήρα της κυρίαρχης ιδεολογίας (νομιμοφροσύνη= εθνικοφροσύνη) για να παρουσιαστεί το '74 με το προσωπείο της συμβολικής της αμφισβήτησης, μ' ένα μοντέλο εξουσίας παρουσία/απουσία, θέαση/λήθη, σκοπεύοντας μακροπρόθεσμα στη διαχείριση της κρίσης εκπροσώπησης με τη βοήθεια του *αθέατου* εταίρου της.

Η έλλειψη ταξικής δια-πάλης στο νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, πέρα από τις μαρτυρίες της ιδιομορφίας μας σε σχέση με το δυτικο-ευρωπαϊκό καπιταλισμό και ανεξάρτητα από τις αιτίες της, υποχρεώνει την αναγωγή της εκάστοτε ανάλυσης στο *πασπαρτού* της υπερδομής, στις κυρίαρχες αντιφάσεις του εποικοδομήματος, αποδεικνύοντας αν μη τι άλλο, εκτός από τα σενάρια του κλιεντελισμού, του λαϊκισμού, του περιφερειακού/δύσμορφου καπιταλισμού κ.λπ., την γεωπολιτική αδυναμία ενός εθνολογικού σώματος, λόγω της γεωγραφικής του διαφθοράς, να συγκροτήσει ένα υπερ-δομικό νόημα, μια ενιαία γλώσσα σημάτων κατανόησης, ένα κώδικα ενδοελλαδικής επικοινωνίας. Αποτέλεσμα, η εξακολουθητική ροπή σε αφελληνισμούς, ανθελληνισμούς, ξεπουλήματα, τραγωδίες, καταστροφές κ.λπ. τα οποία μέσω της γλώσσας, της ιδεολογίας, της πολιτικής συμβολικής και της εξιδανικευμένης ταυτοποίησης των ιστορικών γεγονότων, υφέρπουν στο πολιτειακό γίγνεσθαι, διαμορφώνοντας i) ένα εξω-οικονομικό καθορισμό των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων σε συνθήκες παρόλα αυτά κεφαλαιοκρατικές, ii) μια φαυλώδη πολιτική ψυχολογία στις μάζες, αχαρακτήριστη και αμεθοδολόγητη.

Η στιγμή της επίθεσης ενάντια στο ταυτόσημο μετά το '74, στιγμή/συγκυρία της κυρίαρχης ιδεολογίας είναι απότοκο των προαναφερθέντων «συντελεστών» δόμησης της νεοελληνικής κοινωνίας και ενδεικτικό παράδειγμα για το πού μπορεί να οδηγηθεί ένας λαός χωρίς γλώσσα, χωρίς πολιτειακό όραμα, ανήμπορος να αρθρώσει πρόσωπο, ύφος[10] και σε καμιά περίπτωση ενσυνείδητους ταξικούς αγώνες.

Το ΠΑΣΟΚ ως αθέατη όψη της παραδοσιακής δεξιάς, εγκολπώθηκε σαν πολιτική δύναμη το μεταπολιτευτικό μήνυμα της κυρίαρχης ιδεολογίας, καλλιεργώντας τη φαυλότητα της πολιτικής ψυχολογίας του κοινωνικού χώρου, υπερτονίζοντας παράλληλα σ' όλη την πορεία του, τη λειτουργική συμβολική μιας *νευρωτικής* πόλωσης: από τη μια το σπασμωδικό γλωσσάρι του εθνικού διχασμού (τα αντιδεξιά σύνδρομα), από την άλλη το εθνολογικό δέον του αφηρημένου ιθαγενή (η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες).

Το γεγονός ότι Δεξιά/ΠΑΣΟΚ εντοπίζονται ως πολιτικές εκφράσεις των θεατών και αθέατων υλικών πρακτικών της μεταπολιτευτικής κυρίαρχης ιδεολογίας, ανασύρει και μια σοβαρή *τάση* αυτονόμησης του πολιτικού από το κοινωνικό στη μεταχουντική φαινομενολογία.

Η αντίληψη π.χ. ότι η στρατιωτική δικτατορία ήταν απόρροια κάποιας κορπορατιβιστικής στάσης μέρους των ενόπλων δυνάμεων, ενισχύει την άποψη ότι μετά το '74 έχουμε ένα είδος παράτασης της δικτατορίας με πολιτικά μέσα, εάν δούμε το σχηματισμό μιας κάστας πολιτικών ex professo, την παραγωγή δηλ. επαγγελματικής συνείδησης στους πολιτικούς κύκλους[11] και τη μεταφορά της πραγματικής εξουσίας από τους παραδοσιακούς θεσμούς με εντολέα τον λαό, σε μια συντεχνία εν είδει *πολιτικής καμαρίλας* με εντολέα το χρηματιστικό κεφάλαιο.

Το ΠΑΣΟΚ επί παραδείγματι με τη σύνθεση του πολιτικού του προσωπικού κατέρριψε μεν τις υπόνοιες μιας μονόπλευρης κινητικότητας στα κέντρα λήψης των πολιτικών αποφάσεων, αποκάλυψε όμως δε την υποβόσκουσα μέχρι τότε ανάγκη της κυρίαρχης ιδεολογίας να επανδρώσει τον εκτελεστικό της μηχανισμό με άτομα διαφόρων ταξικών προελεύσεων[12], ικανά να συγκρατούν τις κρίσεις εκπροσώπησης στα όρια της στρατιωτικής επέμβασης και να διατηρούν ανέπαφο τον κοινοβουλευτικό κύκλο της πολιτικής ενότητας του κεφαλαίου.

Η πολιτική ως επάγγελμα, ο πολιτικός ως μεσάζων των χρηματιστικών συμφερόντων, πιστοποιούν αμετάκλητα αφ' ενός την ενιαία πρακτική δεξιάς/ΠΑΣΟΚ στη μεταπολίτευση, αφ' ετέρου τη διακωμώδηση των οραμάτων ενός λαού, την κρίση της εθνολογικής μας υπόστασης.

Υστερόγραφο επάνω στον κοινωνικό χώρο: Τις Πταίει;

Τρία τουλάχιστον θέματα (taboo) συγκροτούν το μέτρο αντίστασης στη ζοφερή πραγματικότητα των ημερών μας.

i) η ριζική απαλλαγή από το *φόβο της θεωρίας* όπως μας τον προικοδότησε ο ελληνικός ακαδημαϊκός μοντερνισμός (1930),

ii) η απελευθέρωση της ουτοπικής πρωτοτυπίας σε ζητήματα κυρίως πολιτικής φιλοσοφίας και

iii) το κριτικό ξαναγράψιμο της κοινωνικής μας μυθιστορίας, ώστε αφήνοντας κατά μέρος το γόρδιο δεσμό του νεοελληνικού κράτους, να εγκύψουμε ουσιαστικά στην κοινωνία των πολιτών, στις κοινωνικές δυνάμεις και στην προοπτική των λύσεων που μας προτείνει για τη πολιτειακή μας κακοδαιμονία.

Τις πταίει για το μεταπολιτευτικό μας χάος; Το kitch που παρεισφρύει στις παριές της υπερκαταναλωτικής μας κοινωνίας αρχίζει να γίνεται εγκληματικό. Ένας πολιτειακός ιστός ξεχαρβαλωμένος, οδηγεί τα διχασμένα υποκείμενά του (μικροαστός/πολίτης) σε απροκάλυπτο κοινωνικό φασισμό. Η καθημερινή ζωή εκφυλίζεται σε μεθυστική πάλη σωμάτων για λίγη εξουσία.

Το προφίλ του κοινωνικού χώρου μεταπολιτευτικά, προέκταση αλλά και ρήξη της περιόδου '49-'74 σχηματοποιήθηκε εν ολίγοις παραπάνω.

Στο σημείο αυτό, υστερο-γραφικά, μέσω μιας πρόχειρης ιστορικής αναδρομής στο 19ο αιώνα, θα προσπαθήσω να σηματοδοτήσω τη διαφορά του κοινωνικού status από το '74 και εδώ κυρίως, με κείνο του περασμένου αιώνα (1844) και ειδικότερα το βαθμό παρουσίας του ΠΑΣΟΚ, αφ' ενός στην ενεργοποίηση τούτης της διαφοράς, αφ' ετέρου στην ολική αποκάλυψή της. Κι απ' αυτή την άποψη το '74 είναι οριακό.

Το σημαντικότερο σχίσμα που κληρονόμησε ο απελευθερωμένος ελληνισμός το 19ο αιώνα από το Οθωμανικό imperium ήταν η γενικευμένη *αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις*[13]. Από τη μία οι κοινωνικές δυνάμεις εν βρασμώ, με αυθόρμητες στάσεις, ενστικτώδεις κινητοποιήσεις κ.λπ., από την άλλη οι πολιτικές δυνάμεις αυτονομημένες, δίχως ταξικό προσανατολισμό, σ' ένα κλοιό ανάμεσα στο ξενόφερτο στέμμα, τους μεταπράτες αστούς και τους γαιοκτήμονες, να γυρεύουν με συνταγματικά προσχήματα (1844) τον κοινοβουλευτισμό, την αστικοποίηση, την πολιτειακή κατοχύρωση των οικονομικών τους συμφερόντων. Η εδραίωση της ατομικής ιδιοκτησίας ήταν το άλφα και το ωμέγα της πολιτικής φιλοσοφίας. Το τακτικό πλαίσιο κατάκτησής της: ο επιμερισμένος πατερναλισμός των κοινωνικών δυνάμεων.

Στο μεσοπόλεμο η αυτονομία της πολιτικής, παρά τη σχετική αλλαγή του πολιτειακού κλίματος μετά το 1909, τέμνει ανεξίτηλα το νεοελληνικό κράτος με τη μικρασιατική καταστροφή. Το '22, βαθμός μηδέν της ιστορίας ενός κάποιου κοινωνικού κινήματος, εγκλωβίζεται στα *κακώς κείμενα* της επόμενης ημέρας, καταφέρνοντας απλώς ένα μακάβριο χτύπημα στο τεχνητό δόγμα του εθνικού διχασμού (1915). Ο πόλεμος του '40 σταματά κάθε ζύμωση. Η εαμική εποποιία αποτελεί έκτοτε την ύστατη προσπάθεια του κοινωνικού χώρου να αναδιοργανωθεί εκ των έσω, απέναντι στην αυτονομία της πολιτικής, στη βουλευτοκρατία, την ευνοιοκρατία, το νεποτισμό, τη φαυλοκρατία, το μεταξικό φασισμό κ.λπ.

Ο εμφύλιος πόλεμος ('44-'49) αναζωπυρώνοντας υπό τη βρετανική σκέπη το σενάριο του εθνικού διχασμού τελειώνει με τη νίκη της Δεξιάς. Ό,τι επακολουθεί μέχρι το '74 όχι μόνο δε δικαιώνει την επικράτηση της συντηρητικής παράταξης, αλλά μετατρέπει το τραγικό γεγονός του εμφυλίου σε εγκληματική παρωδία πρώτης τάξεως. Το βενιζελικό «ιδιώνυμο» φαντάζει κακόγουστο αστείο στο μεφιστοφελικό παρακράτος της λευκής τρομοκρατίας που ξεσπάει μέχρι τα πέρατα της ελληνικής επαρχίας.

Έως το '74 ο εμφύλιος συνεχίζεται ανοικτά, θεατρικά, παραδειγματικά προς ένα κομμάτι του κοινωνικού χώρου και έμμεσα, υποδόρια, εσωτερικευτικά προς όλο ανεξαρτήτως το κοινωνικό υποκείμενο, συνθλίβοντας, κονιορτοποιώντας, στήνοντας μια «δημοκρατία» χωρίς Λαό. Η παρεμβολή της χούντας των συνταγματαρχών ως απροκάλυπτη εγκάθειρξη των σωμάτων στις ορέξεις του στρατού, ως δύναμη κρούσης του πολιτικού κατεστημένου και της ολιγαρχίας, αποδείχτηκε «μικρό» ερέθισμά ώστε να ξυπνήσει τον αποθρυμματισμένο λαό. Ο αντιδικτατορικός αγώνας και το έπος του πολυτεχνείου δε συγκροτούν κοινωνική αντίσταση· εξάλλου το αίμα τους δεν εκτιμήθηκε ποτέ, αν λάβουμε υπόψη μας ό,τι επακολούθησε στη μεταπολίτευση: το κυριότερο στοιχείο νομιμοποίησης της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας δεν ήταν τα δημοκρατικά ιδεώδη τούτων των αγωνιστών, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά το πρόσχημα της «αποχουντοποίησης» του κράτους ή με άλλα λόγια, η έμμεση επαναφορά στο μετεμφυλιακό καθεστώς σ' εκείνο το είδος κράτους που έβριθε από καίσαρες, εθνάρχες, βοναπάρτες, παρανοϊκούς και επαγγελματίες δολοφόνους. Η σχολή των τυράννων είναι ιδεολογικά αδιαίρετη. Ο εμφύλιος αποδείχτηκε, εκ των ενόντων, ότι δεν ήταν παρά η λυσσαλέα πάλη για το ολικό σχίσμα του *πολιτικού* από το *κοινωνικό*. Η εκπαραθύρωση των κοινωνικών δυνάμεων, η αέναη βασιλεία του νευρωτικού ηγεμόνα. Τότε εμφανίζεται το ΠΑΣΟΚ, καρπός της πολιτικής μανίας του παρελθόντος. Αθέατη όψη της Δεξιάς.

Ο βαθμός παρουσίας του ΠΑΣΟΚ στην ολική ανοσιοποίηση του κοινωνικού χώρου είναι συνάρτηση της μη-γραμμικής εκτύλιξης της κυρίαρχης ιδεολογίας μετά το '74, όπως σχηματικά δείξαμε παραπάνω. Μέχρι το '81 το ΠΑΣΟΚ, αφού ξεκαθαρίζει τους εσωτερικούς του κραδασμούς, διατηρώντας με *παρρησία* το δίλημμα: λαϊκισμός ή σοσιαλισμός[14], κατακτά σταδιακά ένα μεγάλο κομμάτι του εκλογικού σώματος, του χαρίζει μια νίκη, το αποτελειώνει. Το ζητούμενο στην προκειμένη περίπτωση είναι όχι το περιεχόμενο της *αλλαγής* (το επόμενο βήμα), αλλά ο πολιτικός λόγος της *αλλαγής*, το συμβολικό σκεπτικό της αντιδεξιάς ρητορείας, σε άμεση σχέση με τις σημαίνουσες πρακτικές της μεταπολιτευτικής ιδεολογικής συγκυρίας.

Οι κοινωνικές δυνάμεις μέχρι το '81 παγιδεύονται απ' όλες τις πλευρές. Ταυτίζουν μηχανιστικά το leit motiv της αποχουντοποίησης με τη θεσμική εδραίωση του διαφανούς κοινοβουλευτισμού. Το σύνταγμα του '75 παρεισφρύει στο συλλογικό υποσυνείδητο ως κατασκεύασμα της εθνικής ενότητας. Η εκλογική πόλωση/διχοτόμηση της κοινωνίας των πολιτών το 1981 στον άξονα, δεξιό/αντιδεξιό, δείχνει αφ' ενός, την κομματική και ιδεολογική κυκλοθυμία του ΠΑΣΟΚ

Του Κώστα Μητρόπουλου, «της Αλλαγής», εκδόσεις gutenberg, 1983

αφ' ετέρου την οριακή ανυπαρξία πολιτικής προοπτικής στο κοινωνικό σώμα. Η υπερ-πολιτικοποίηση των μαζών στον άξονα μιας ρητής άρνησης (ο λαός δεν ξεχνά τι σημαίνει δεξιά) αποκάλυψε τον απολιτικό χαρακτήρα της κομματικής φρασεολογίας του ΠΑΣΟΚ, την αθέατη άλωση του κοινωνικού αιτήματος για «καλύτερες μέρες», εν γένει την αποκρυφιστική συνεργία του στον αποπροσανατολισμό και των πιο αρτιμελών κοινωνικών ομάδων.

Οι πολιτικές δυνάμεις της «αλλαγής» ήταν οι συμβολικές δυνάμεις ενός ψευτονεωτεριστικού λόγου της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η persona της λαογραφικής μυθοποίησης του κακού παρελθόντος. Η αδήριτη πραγμάτωση μιας εξουσίας-κατάστασης, έξω από μηχανισμούς, πολιτικούς φορείς και κοινωνικούς ρόλους. Εκείνο που μένει επί 150 χρόνια είναι ένα *πολιτικό* πανίσχυρο, αυτόνομο, άπιαστο, ακέραια νομιμοποιημένο. Αυτό που φεύγει αμετάκλητα είναι οι ζωτικές κοινωνικές εφεδρείες, το όραμα της δικαιοσύνης, η αυτοδιεύθυνση των εαυτών μας.

1981-1989: το χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου

Εάν σήμερα είμαστε στη δυσάρεστη θέση να ομολογήσουμε χωρίς περιστροφές την υπαρκτική κρίση του ελλαδικού σώματος, γεωγραφική, κοινωνική, πολιτειακή, ηθική (άποψη που υποστηρίζει με ιδιαίτερο τρόπο ο Μ. Πλωρίτης), το χρονικό τούτου του *γλυκόπιοτου* θανάτου, συσσωρευμένο και αποκρυσταλλωμένο, μπορεί να αναζητηθεί στα έργα και τις ημέρες των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ σίγουρα δε φταίει για όλα. Είναι σαφές νομίζω αυτό το *δεδομένο*. Η κατάσταση επί παραδείγματι του νεοφιλελευθερισμού με όλη την περί ΠΑΣΟΚ φιλολογία που τον διέπει, αποδεικνύει αν μη τι άλλο ότι ο πολιτικός ψυχολογισμός του εξιλαστήριου θύματος είναι μια στρατηγική παρωδία.

Απ' αυτή την άποψη, το '89 η κυρίαρχη ιδεολογία περνά σ' ένα καινούργιο κατώφλι. Είναι σήμερα, η Μήδεια που εξολοθρεύει τα παιδιά της, χωρίς πολιτικό προσωπείο, δίχως συμβολικές λύσεις. Η *πόρωση* άλλωστε που επέβαλε μεταπολιτευτικά στο εκλογικό σώμα αποδείχτηκε στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου με τον πιο σαφή τρόπο: ερωτοτροπεί και με τις δύο πολιτικές της προσωποποιήσεις, δισταχτική στην κυβερνητική πρωτοκαθεδρία της μιας ή της άλλης (ΝΔ/ΠΑΣΟΚ).

Το χρονικό του προαναγγελθέντος θανάτου δεν είναι άλλο από το οδοιπορικό της γενικευμένης αποξένωσης του κοινωνικού σώματος με τον εαυτό του. Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου, ιστορικές από την άποψη της αλχημικής κατανομής των κοινοβουλευτικών εδρών, είναι το επιστέγασμα μιας τραγωδίας (όλη η μεταπολιτευτική περίοδος) με τον πιο κωμικό τρόπο.

Γιατί άραγε η εν λόγω *αποξένωση* χρεώνεται στο ΠΑΣΟΚ; Όποιος κατανόησε το ενδότερο μήνυμα τούτης της ερμηνευτικής προσέγγισης, θα συνειδητοποίησε ότι «πολύς ο λόγος περί της Δεξιάς»· αναφανδόν λοιπόν θα αντιληφθηκε ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι παρά η τελευταία πράξη σ' όλη την περιπέτεια του μετεμφυλιακού ενδοαστικού ηγεμονισμού, η πιο θελκτική, η πιο λαϊκιστική, αλλά και η πιο κωμική! Το μέλλον ανοικτό, προδίδει τάσεις χωρίς να υπόσχεται. Ο αστισμός ως κάτοχος της εξουσίας και του κεφαλαίου συνεχίζει (ιστορικά) πάντα με παραλλαγές. Η κοινωνία, το λαϊκό φρόνημα, ο κοινός νους ό-

ταν δεν διδάσκεται τη διαφορά, πισωγυρίζει στην επανάληψη, στο εξιδανικευμένο «χθες».

Σχηματικά, μπορούμε να χωρίσουμε το εν λόγω χρονικό σε δύο σχεδόν ισοετείς φάσεις: 1981-1985 και 1985-1989.

Το μεταίχμιο, το σημείο μετάβασης από την πρώτη στη δεύτερη φάση δεν είναι μόνο η οικονομική πολιτική της *λιτότητας*. Κι αυτό γιατί μας ενδιαφέρει περισσότερο από το μαθηματικό πλεονασμό των τίτλων της δημοσιονομικής πολιτικής, το ακριβές status του κοινωνικού χώρου, η πολιτική ψυχολογία της καθημερινής ζωής, το «όραμα» των πραγματικών φορέων της ελλαδικής υπό-στασης μπροστά στην ευρωπαϊκή λαίλαπα του 1992 και του 2000. «Όσοι μιλούν (δηλαδή) για την οκταετία του ΠΑΣΟΚ, συνήθως τη χωρίζουν σε δύο περιόδους: εκείνης της λαϊκιστικής πολιτικής του '81-'85, που θεωρείται κοινωνικά ήπια και που σαφώς διακρίνεται από τη στροφή που επιχειρήθηκε το '85, με αυτό που ονομάστηκε πολιτική της λιτότητας. Σ' αυτή τη δεύτερη περίοδο άρχισαν να προβάλλονται και τα συνθήματα που «ατενίζουν το μέλλον, που κοιτούν μπροστά για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, για την Ελλάδα του '92 και του 2000»[15].

Οπωσδήποτε η λέξη «σαφώς» είναι υπερβολική και δε συνιστά παρά μια ενδεικτική στροφή με οικονομικούς όρους.

Η ένδειξη όμως απέχει (έστω) και της πιο συνοπτικής ερμηνείας. Είναι, τουναντίον, αφορμή για συμπεράσματα έξω από τα καθιερωμένα.

Το ζητούμενο στην εν λόγω «στροφή» είναι η *σοσιαλιστική πρόταση* του ΠΑΣΟΚ, η ελληνική περίπτωση για τη διαχείριση της σημερινής οικονομικής κρίσης (μια κρίση που ταλανίζει 15 χρόνια τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες της δύσης) και η έξοδος απ' αυτή προς όφελος όλων των εργαζομένων. Έξοδος σημαίνει δύο πράγματα: i) καταπολέμηση της ανεργίας, ii) φραγμό στον πληθωρισμό με άμβλυνση του κινήτρου για καπιταλιστικό κέρδος.

Στη σοσιαλιστική πρόταση, όπως αυτή διατυπώθηκε από τα περισσότερα σοσιαλιστικά κόμματα της νότιας Ευρώπης, το πρόβλημα ήταν να λυθεί «επιτέλους» ο γόρδιος δεσμός του στασιμοπληθωρισμού[16].

Το ΠΑΣΟΚ περιέλαβε στις διακυρήξεις του την πρόταση αυτή, έμεινε όμως εκεί όπου συνήθως μπλοκάρονται όλα τα υπερφίαλα μανιφέστα: στο φρασεολογικό βερμπαλισμό, στην άπρακτη συνθηματολογία. Το νόημα της «στροφής» δεν καλύπτεται με την αποποίηση του λαϊκισμού, ούτε με τις θεωρίες του «μικροαστικού-αγροτικού ρομαντισμού». Ο λαϊκισμός κρύβει περισσότερα απ' όσα μας αποκαλύπτει. Είναι απολογητικός και λίγο κριτικός. Το '85 το ΠΑΣΟΚ απλώς αλλάζει προσωπείο· η μάσκα της σοσιαλιστικής πρότασης πέφτει· αποκαλύπτεται ο «νεοφιλελεύθερος» χαρακτήρας του· φανερώνεται η συμβολική αντεπίθεση της κυρίαρχης ιδεολογίας στον εαυτό της. Το ταυτόσημο καθαγιάζεται. Η μεταπολίτευση αποκτά νόημα. Τα σύνδρομα της αντι-δεξιάς ρητορείας νομιμοποιούν τον αντίπαλό τους (την επάρατη δεξιά). Ο αποδιοπομπαίος τράγος είναι πάλι ο λαός= ο *ενεργός λαός* όπως θάλεγε ο αείμνηστος Η. Ηλιού, το εκλογικό σώμα, αλλά κι ο λαός υπό την ευρεία του έννοια: τα σώματα και οι ψυχές της μακράς νεοελληνικής τραγωδίας. Ο Σ. Καράγιωργας τον Ιούνη του '85[17], ξεκαθαρίζοντας τους ενδοιασμούς μας με το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ, αποδίδει κυριολεκτικά το περιεχόμενο της «στροφής»: «Από τα δεδομένα που έχουμε, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στη διαχείριση των τεσσάρων μέχρι τώρα ετών, εφάρμοσε μια ήπια μονεταριστική πολιτική. Τα δεδομένα: πρώτον, μείωσε σημαντικά το ρυθμό αύξησης των δημοσίων δαπανών. Στην προηγούμενη διαχείριση οι δημόσιες δαπάνες αυξάνονταν με ένα ρυθμό 30-35%. Τα τελευταία μάλιστα έτη είχαν φτάσει να αυξάνονται με ένα ρυθμό 70-80% και έριξε το ρυθμό στο 17-18%. Δεύτερο, πάγωσε τους μισθούς και τα μεροκάματα για ένα χρονικό διάστημα, με τη μέθοδο του ετεροχρονισμού. Τρίτο, θέσπισε την Α.Τ.Α. με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνεται ενδοταξική αναδιανομή του εισοδήματος μέσα στην ίδια την εργατική τάξη, από τους μεσαίους και υψηλόμισθους στους κατώτερους, και όχι διαταξική ανακατανομή από την καπιταλιστική τάξη στην χαμηλόμισθη εργατική τάξη. Άρα το σύνολο του εργατικού εισοδήματος δεν προσαρμοζόταν στον πληθωρισμό.

Τέταρτο, θέσπισε το Άρθρο 4 που περιόριζε το δικαίωμα απεργίας σε μεγάλες κατηγορίες εργαζομένων. Πέμπτο, θέσπισε σε γενναιόδωρες παροχές με το νόμο για τα κίνητρα στο κεφάλαιο. Και τελευταία διατηρεί την αναγκαστική διαιτησία με την οποία παρεμβαίνοντας μπλοκάρει ή μάλλον συγκρατεί, για να πούμε την καλή λέξη, την αύξηση των μισθών και ημερομισθίων. Είναι μια ήπια μονεταριστική πολιτική». Είναι μια αντι-σοσιαλιστική πολιτική.

Το πανελλήνιο σοσιαλιστικό κίνημα του '85 παραμένει ακόμα σε μεγάλο βαθμό η αθέατη όψη της δεξιάς. Κερδίζει τις εκλογές, ανανεώνει τους μύθους[18] έναντι του λαού, αποδεκατίζει τον κοινωνικό χώρο, σπέρνει το συμβιβασμό, τη νοσηρή εγκαρτέρηση, την κλαδική λογική. Εδραιώνει εκ των υστέρων όλο το κατεστημένο δόμησης της μετεμφυλιακής κοινωνίας. Δεν έχει σημασία το γεγονός ότι οι φορείς του θεσμικού λόγου, τα υποκείμενα των εξουσιαστικών δομών εκλεγόντουσαν με διαφορετικά «ταξικά κριτήρια». Πρώτον, διότι η έλλειψη ταξικής πάλης στο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό είναι ιστορικά δεδομένη, δεύτερον διότι ο συσχετισμός *ταξικής* δύναμης στις εξουσιαστικές δομές δεν είναι διαπροσωπικός, αλλά δεσμευτικά αναπαραγωγικός της κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Οι μηχανισμοί αναπαραγωγής των κοινωνικών στρωμάτων στο βαθμό που είναι και μεθοδολογικά δύσκολο να μιλήσουμε για τάξεις στην ελληνική κοινωνία, δεν αλώνονται με βάση τις ατομικές βουλήσεις, ούτε με «αλλαγές» στην πολιτική προέλευση των φορέων που εκάστοτε τους καταλαμβάνουν και τους διαχειρίζονται.

Μετασχηματίζονται αργά, επώδυνα, έχοντας οπωσδήποτε αντίκρυ τους ένα πρόγραμμα δράσης σταθερό και προνοητικό στις συγκυρίες των εποχών. Το ΠΑΣΟΚ δεν οργάνωσε ιδεολογικά τη βάση του· την προώθησε μόνο στη ρητή μικροαστικοποίηση συναρτήσει ενός προγράμματος «γενικής ευτυχίας», ευκαιριακά, κλαδικά, καλλιεργώντας την επανάληψη ενός *νέου παρελθόντος* που άκουε στο όνομα: άκρατος εργολαβισμός. «Η έλλειψη ιδεολογικής εγχάραξης των εργατών με ένα όραμα και μια προοπτική σοσιαλιστικής και πολιτικής οργάνωσης», όπως λέει ο Σ. Καράγιωργας, ήταν η ίδια η ζωντανή απουσία του ΠΑΣΟΚ από τις κοινωνικές δυνάμεις, η δόλια ανικανότητά

του να συγκροτήσει ένα bloc προοδευτικών δυνάμεων ικανό να φέρει εις πέρας το δέλεαρ της «Αλλαγής». Της αλλαγής των μηχανισμών, των θεσμών και όχι των προσώπων, των διαχωρισμών και των ατομικών κατηγοριοποιήσεων[19].

Η περίοδος '85-'89 γραμμική συνέχεια της προηγούμενης όσον αφορά την οικονομική και κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, χαρακτηρίζεται, όπως κάθε τελευταία θεατρική πράξη, από εξακολουθητικές ενδοκομματικές εντάσεις[20], από ατελέσφορες παραδοξότητες, εν γένει από ένα κλίμα παλιγγενεσιακού αυτοκαταστροφισμού. Το χρονικό της δεύτερης περιόδου πλέκεται κατά τη γνώμη μου επάνω στον καμβά τριών σημείων αποκαλυπτικών όχι μόνο του ΠΑΣΟΚ, αλλά κυρίως της κατάστασης του κοινωνικού χώρου. Τα σημεία αυτά είναι τα εξής: Πρώτο σημείο: η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1986. Δεύτερο σημείο: το σκάνδαλο Κοσκωτά και τρίτο σημείο: οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989 και το ΠΑΣΟΚ του 40,67%.

Για το δεύτερο σημείο ειπώθηκαν πολλά, έγιναν διάφορα, με αποκορύφωμα τη «γιαλαντζί κάθαρση» της συγκυβέρνησης Συνασπισμού/ΝΔ. Η σκανδαλολογία ξεπέρασε το σκάνδαλο[21] νομιμοποιώντας τα περιθώρια της παραγραφής του. Ο νοών νοείτω: η κάθαρση τελείωσε, ζήτω η κάθαρση.

Το πρώτο σημείο είναι η κοινωνικοπολιτική σημασία της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Το σύνταγμα ως γνωστό δεν είναι ένα απλό νομικό κείμενο, ούτε μπορεί η ερμηνεία μιας συνταγματικής φάσης να εξαντληθεί στα κατηγορήματα του ιδεαλιστικού νομικισμού. Τα συντάγματα όπως και οι αναθεωρήσεις τους είναι «ορόσημα», τα οποία μέσω νομικών όρων παγιώνουν έναν ιστορικά ορισμένο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην κοινωνία. Όταν η παγίωση όμως άπτεται της πολιτικής συγκυρίας, όταν χάνει τις προοπτικές συγχρονισμού με την απτή πραγματικότητα, χάνει και το ίδιο το μέλλον. Μετατρέπεται σε τυφλοσούρτη τυφλών συμφερόντων...

Η ΣΤ΄ Αναθεωρητική Βουλή ολοκληρώνει την καιροσκοπική αυθαιρεσία της Ε΄ Αναθεωρητικής (1975)[22], αποτελώντας και το όριο μιας αντίληψης περί συντάγματος που φαίνεται να έχουν οι πολιτικές δυνάμεις (ΝΔ-ΠΑΣΟΚ) σ' όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα.

Το ΠΑΣΟΚ το '86 ζητά την αναθεώρηση του Συντάγματος της 11 Ιουνίου του '75 με σκοπό αφ' ενός να απαλύνει τις ανάγκες του κομματικού του προσωπείου, αφ' ετέρου να μαλακώσει τις τριβές του φθοροποιού χρόνου και τις ασυνέπειες των σοσιαλιστικών του τραγουδιών.

Όταν δε το κομματικό προφίλ είναι ο ίδιος ο χαρισματικός ηγέτης, τότε η αναθεώρηση του συντάγματος *κόβεται* στα μέτρα της ενίσχυσης του χαρίσματος: η οπορτουνιστική παραβίαση του καταστατικού χάρτη (όταν μάλιστα ο χάρτης αυτός είναι αποκύημα άκρατης τυχοδιωξίας)[23] προϊόν της πασοκικής αυθαιρεσίας έναντι της κοινωνίας των πολιτών, σήμανε την προσωποποίηση της κρατικής εξουσίας, την κατασκευή ενός ισχυρότατου πρωθυπουργού. Τόσο το '75, όσο και το '86 το συμπέρασμα είναι κοινό: το σύνταγμα είναι το κλειδί της επιτυχίας των ηγεμόνων. Οι υπερ-εξουσίες του προέδρου της δημοκρατίας, αντικείμενο της αναθεώρησης του '86 δεν είναι παρά το δευτερεύον ζητούμενο αλλαγής της συγκυρίας, όπως το '75 ήταν το ζητούμενο εδραίωσής της.

Κατά το συνταγματολόγο Α. Μάνεση «με την αναθεώρηση ενισχύθηκε η εξουσία της κυβέρνησης και οι προεδρικές *υπερεξουσίες* μεταφέρθηκαν ουσιαστικά στον πρωθυπουργό. Η θέση αυτή λαμβάνει υπόψη της α) τη σημερινή ελληνική πραγματικότητα, όπου το εκλογικό σύστημα ενισχύει το δικομματισμό και την πλειοψηφική εκδοχή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος (η αλλαγή του εκλογικού νόμου βέβαια διαμόρφωσε μια νέα πραγματικότητα, διατηρώντας όμως τον κοινωνικό δικομματισμό ακέραιο), β) την πραγματική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στα οποία η ενδοκομματική δημοκρατία, λειτουργεί υποτυπωδώς ενώ κυριαρχεί η θέση του Αρχηγού του κόμματος και πρωθυπουργού στην κυβέρνηση, γ) την αποδυνάμωση του κοινοβουλίου που έχει μεταβληθεί σε κέντρο εκτέλεσης των αποφάσεων που λαμβάνονται από άλλα κέντρα εξουσίας, δ) την έλλειψη θεσμοποιημένων εγγυήσεων που θα προστατεύουν την αντιπολίτευση και τις μειοψηφίες, και τέλος ε) αξιολογεί και τις παραλείψεις της αναθεώρησης και επισημαίνει ότι, αν πραγματικά στόχευε στην ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας, θα έπρεπε να αναθεωρηθούν και άλλες διατάξεις του Συντάγματος»[24]. Το ΠΑΣΟΚ το '86 δεν ήθελε την ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας, τη συνταγματική οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών, την κατοχύρωση της *άμεσης* λαϊκής αντιπροσώπευσης, τουναντίον η αναθεώρηση που πραγματοποίησε ισχυροποίησε την «πρωθυπουργικοκεντρική εκδοχή»[25] της εξουσίας. Η πλήρης ηγεμονοποίηση του Α. Παπανδρέου, δείγμα μιας χαρισματικής ηγεσίας σε κρίση, υπερτονίζει την αθέατη δεξιά όψη του ΠΑΣΟΚ στο βαθμό που συνεχίζει την τακτική κατασκευής των *λαϊκών πατέρων*.

Σε πρόσφατο σχετικά άρθρο[26] —στο κλίμα της εκρηκτικής τελολογίας των καιρών— διαβάσαμε για το τέλος των χαρισματικών ηγετών.

Όσο η ιστορία όμως δεν θα είναι η ιστορία των λαών, όσο θα μιλάμε για κοινωνική ιστορία εννοώντας έμμεσα την πολιτική ιστορία με την πιο υστερόβουλή της έννοια, οι χαρισματικοί ηγέτες θα πληθαίνουν και το ερώτημα του Κ. Popper «έχει η ιστορία κάποιο νόημα»[27] θα παραμένει ενσωματωμένο στις απαντήσεις που έδωσε: α) «η ιστορία της δυναμικής πολιτικής δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιστορία του διεθνούς εγκλήματος και των μαζικών φόνων» και β) «μερικοί από τους μεγαλύτερους εγκληματίες εξαίρονται ως κριτές της».

Το τρίτο σημείο, οι εκλογές της 5ης Νοέμβρη 1989, συνοψίζει αφ' ενός την εγχάραξη της κυρίαρχης ιδεολογίας στο συλλογικό υποσυνείδητο της μεταπολιτευτικής κοινωνίας, αφ' ετέρου, με κυρίαρχο παράδειγμα το ΠΑΣΟΚ, την ανορθολογική σχέση της πολιτικής με την κοινωνία. Όπως επεσήμανα παραπάνω, η σχετική αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στα τέλη του 19ου αιώνα, έχει εξελιχθεί σήμερα, έναν αιώνα αργότερα, σε απόλυτη αυτονομία και πλήρη διάλυση του κοινωνικού χώρου.

Απ' αυτή την άποψη έχει ενδιαφέρον να ερμηνεύσουμε το 40,67% του ΠΑΣΟΚ συναρτήσει των σημαίνουσων πρακτικών της άρχουσας ιδεολογίας και της νέας της κατάστασης. Η συμβολική (μη-γραμμική) αντεπίθεση της

κυρίαρχης ιδεολογίας στον εαυτό της από το '74 και δώθε, εκφρασμένη στο νευρωτικό λόγο της *αλλαγής*, του ΠΑΣΟΚ, αφού κάλυψε μια 15ετία κυβερνητικών εναλλαγών μιλώντας αλληγορικά, παραβολικά, δείχνει σήμερα αδύναμη για μια εκ νέου συμβολική πολιτικοποίηση της κοινωνίας. Η εκλογική σκλήρυνση του ΠΑΣΟΚ περίπου στο 40% εμπεριέχει την αντιφατική δομή της συμβολικής γλώσσας της κυρίαρχης ιδεολογίας μαζί με την προοπτική μιας πραγματικής (ιστορικής) έκρηξης του κοινωνικού χώρου προς απρόβλεπτες καταστάσεις. Η ιδεολογία δεν είναι μόνο ψευδής συνείδηση, είναι σύγκαιρα και υλική δύναμη και, ως τέτοια, σημείο εκκίνησης δυσάρεστων φθορών για το άρχον συγκρότημα εξουσίας...

Προς το παρόν η ιδεολογική κρίση ως κρίση νομιμοποίησης του ηγεμονικού bloc εξουσίας διαγράφει ήπια πορεία. Οι κοινωνικές δυνάμεις, εγκλωβισμένες στην αντιφατική δομή της, παραμένουν ανίκανες να συγκροτήσουν δικό τους λόγο, αποκαλυπτικό και κριτικό.

Το παιχνίδι των όψεων και η χρεωκοπία της πολιτικής

«Ποιος είναι ο ηθικολόγος της νεοτερικότητας που θα διδάξει φρόνηση, γούστο και ήθος· και ποιος θα αναγγείλει την επικίνδυνή τους υπέρβαση;

Ασφαλώς όχι οι ταπεινωμένοι από αδιέξοδη έπαρση Έλληνες πολιτικοί. Απ' αυτούς δεν έχουμε τίποτα πλέον να μάθουμε. Οι αλληλοπαραχωρήσεις τους προς τη δημοκρατική τάξη είναι υποκρισία. Η μάσκα της συνεννόησης εμπρός στο φακό της τηλεόρασης ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας, είναι η μάσκα του θανάτου της ίδιας της πολιτικής»[28].

Θα έλεγε κανείς ότι φθάσαμε στο βαθμό μηδέν κάθε περαιτέρω ελπίδας. Το παιχνίδι των κομματικών όψεων, θεατών ή αθέατων, στο μεταπολιτευτικό status της πολιτικής σκηνής, ταπεινωμένο φερέφωνο της εξουσιαστικής ψύχωσης, αποκαλύπτει το νόημα μιας ολάκερης 15ετίας: τη χρεωκοπία της πολιτικής.

«Ο θάνατος της ίδιας της πολιτικής» δε νοείται φυσικά καθεαυτός, εφόσον δεν ορίζεται ποτέ από μόνος του. Είναι ο θάνατος μιας σχέσης: της σχέσης κοινωνικού/πολιτικού. Η απόλυτη αυτονομία του πολιτικού απέναντι στην κοινωνία, η ολική λύση της σχέσης τους (ασχέτως των εκλογικών αριθμών) είναι η ίδια η κατάλυση της πολιτείας, η ανυπαρξία του δίκαιου νόμου, η άλωση της γλώσσας, εν γένει η ρητή αποσύνθεση της ελλαδικής υπόστασης. Η κοινωνία μετέωρη[29], η ρωμιοσύνη αιωρούμενη, η πολιτική ανίκανη, τα κόμματα συναθροίσεις *ημετέρων*. Ποιος θα διδάξει «φρόνηση, γούστο και ήθος;»

Σημειώσεις, παραπομπές, βιβλιογραφία

1. *Η αρχή της εξάρτησης έπαυσε να αποτελεί το μοναδικό εργαλείο ανάγνωσης της νεώτερης ιστορίας των Ελλήνων. Η εγκληματική επέμβαση εν γένει των ξένων στα εσωτερικά της Ελλάδας παραμένει οπωσδήποτε ένα γεγονός. Η κατάχρηση όμως της εν λόγω αρχής οδηγεί σε κάτι χειρότερο: μετατρέπει τις προσωπικές μας κακοδαιμονίες ως Κράτους και Λαού σε υστερόβουλες διαθέσεις της εξωτερικής πολιτικής των ξένων. Η θεωρία της εξάρτησης δεν είναι «μεθοδολογική πανάκεια». Χρειάζεται μέτρο στην απόδοση των ευθυνών, στη χρησιμοποίηση των όρων στην ιστορική κωδικοποίηση των βουλήσεων.*
   - *Η Αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα και Κύπρο (συλλογικό έργο), εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ 1976.*
   - *Η Ελλάδα κάτω από την κυριαρχία των ΕΠΑ και του ΝΑΤΟ, Γ. Ασούρα, Εκδ. Κρόνος, ΑΘΗΝΑ 1975.*
   - *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση (συλλογικό έργο) εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1984.*
   - *Καραμανλισμός: το Status Quo ενός μύθου, Σ. Μακρής, περ. Ν. Κοινωνιολογία, σελ. 100, 5ο τεύχος (ειδικό αφιέρωμα στην Ελληνική Δεξιά).*
   - *Προβλήματα ελληνοαμερικανικών σχέσεων (πώς αντιμετωπίζεται η εξάρτηση), Θ. Α. Κουλουμπής, εκδ. ΕΣΤΙΑ, 1978.*
   - *Η βαυαροκρατία και οι αγωνιστές του '21, Δ. Π. Λιάτσου, Ιστορικές Εκδόσεις Σ. Δ. Βασιλόπουλος, ΑΘΗΝΑ 1983.*

   Ο Κ. Μοσκώφ π.χ. —στου οποίου το έργο η αρχή της εξάρτησης έχει ένα ειδικό βάρος— προτείνει μια ανάγνωση της ως σχέσης εξωτερικής και εσωτερικής, διαλεκτικής στη συγκρότηση της μεταπρατικής μας κοινωνίας. Σ' άλλο σημείο όμως, στην προσπάθειά του να ξεπεράσει ένα κάποιο μαρξίζοντα ιστοριογραφικό ντετερμινισμό, φαίνεται ελαστικός στη στρουκτουραλιστική προσέγγιση του θέματος, εφόσον διαβλέπει στην εξάρτηση το «δομικό χαρακτήρα» του νεοελληνικού προφίλ.
2. *Είναι γνωστό ότι ο Γ. Παπανδρέου, ο «Γέρος της Δημοκρατίας», αλλά και ο «κομμουνιστοφάγος», είχε αποκαλέσει τον αντικομμουνισμό «ένα πολύ επικερδές επάγγελμα».*
   - *Το Σύνταγμα και η Αναθεώρησή του, Η. Ηλιού, σελ. 192, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1975.*
   - *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, J. Meynaud, σελ. 172, εκδ. ΜΠΑ·Υ·ΡΟΝ.*
3. *«Με τον όρο κοινωνικές δυνάμεις, επιχειρείται ο συστηματικός και συνθετικός προσδιορισμός των συστατικών στοιχείων μιας κοινωνίας, είτε αυτός γίνεται οριζόντια, όπως υποστηρίζει η λειτουργική θεωρία (κοινωνικά στρώματα κ.λπ.), είτε κάθετα με βάση τις κοινωνικές τάξεις, όπως θέλουν οι μαρξιστές, αλλά και ένα μεγάλο μέρος των μη μαρξιστών κοινωνιολόγων» (Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, σελ. XII, εκδ. ΕΞΑΝΤΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1977). Κάθε φορά που αναφέρομαι στον «κοινωνικό χώρο» εννοώ τις κοινωνικές δυνάμεις όπως ορίζονται παραπάνω. «Οι πολιτικές δυνάμεις αποτελούν, de facto ή de jure, μια εξουσία τις περισσότερες φορές ανταγωνιστική στην εξουσία του κράτους, που καλείται να μετουσιώνει τη μερική ή γενική κοινωνική θέληση που εκφράζουν σε καθολική ενέργεια» (οπ. παρ. σελ. XIV). Θεωρώ τον παραπάνω ορισμό αυστηρό και φορμαλιστικό. Όπως θα δείξω παρακάτω οι πολιτικές δυνάμεις ως ομάδες εξουσίας είναι δυνατό να παίξουν το ρόλο τους έξω από τις κοινωνικές βουλήσεις, αποτελώντας μοντέρνες συντεχνίες πολιτικών συμφερόντων, μέσω του επιμερισμού της κρατικής εξουσίας, με έντονα επαγγελματικά συμφέροντα.*
4. *Ιδεολογία και σημαίνουσες πρακτικές, Γ. Βέλτσος. περ. ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ, τευχ. 13, 1975.*
5. *Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, αποτέλεσμα μιας πολιτικής συγκυρίας (πτώση της Χούντας), άφησε χωρίς αντίκρυσμα τα τσιτάτα των ηγετών της, ενώ η βάση του γαλουχισμένη με ένθερμο δογματισμό, έχοντας ίσως έως ένα βαθμό αχνή την εμπειρία της μαύρης καραμανλικής οκταετίας (1955-1963), στάθηκε άφωνη όταν της είπανε: ο pater familias είναι ο Εθνάρχης!*
6. *Η «μοναδική πολιτική πράξη» είναι μάλλον ένα σχήμα λόγου, όταν θυμηθεί κανείς όπλα στους κροτάφους μπροστά στο εκλογικό παραβάν, τις «επιτηρούμενες ζώνες», τα σχέδια ΠΕΡΙΚΛΗΣ και δεν ξεύρω τι άλλο.*
   - *Οι νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1843-1961), Γ. Καρανικόλας, ΑΘΗΝΑ 1973*
   - *Του ίδιου, Οι νόθες εκλογές του 1961, ΑΘΗΝΑ 1974*
   - *Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα, Ε.Κ. Στασινόπουλος, ΑΘΗΝΑ 1985*
7. *Το Σύνταγμα του '75 διαμορφώνεται με βάση τις εξής πηγές: α) το παρασύνταγμα του '52, β) τις προτάσεις βαθειάς τομής (1962) από την τότε κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, γ) τα δικτατορικά συντάγματα του '68 και του '73, δ) τις συντακτικές πράξεις της κυβέρνησης Καραμανλή των 70 ημερών (1974). Και στις τέσσερις περιπτώσεις, κρυβόντουσαν κακοί οιωνοί για την τύχη του ελληνικού λαού: ο καταστατικός χάρτης του '52 (Δ' Αναθεωρητική Βουλή) ήταν αποκύημα της πιο άγριας φάσης του εμφύλιου πολέμου ('46-'49)· μονόπλευρη βουλή σ' ένα κλίμα μισαλλοδοξίας, φανατισμού και ψυχώσεων· έ-*

να σώμα συνταγματικών κανόνων που έμελλαν να στιγματίσουν θεσμούς κι ανθρώπους ως τις μέρες μας. Το '62 η προσπάθεια αυταρχοποίησης του Κράτους με τη συγκέντρωση της εκτελεστικής εξουσίας στα όρια της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή οδηγεί αφ'ενός την Ε.Κ. σε μια μικρόβια νίκη, αφ'ετέρου όμως βάζει τα θεμέλια μιας «κρίσης εξουσίας» ('65-'67) προπομπό της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Το συνταγματικό οδοιπορικό της χούντας ήταν μόνο κάθε φορά «το σύνταγμα των τεθωρακισμένων». Στη διάρκεια των 70 κρίσιμων ημερών, από την πτώση της Χούντας μέχρι τις εκλογές της 17ης Νοέμβρη 1974 (86 μέρες για την ακρίβεια) η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή προβαίνει σε μια ανεκδιήγητη διχοτόμηση της συνταγματικής διαδικασίας: ενώ η μορφή του πολιτεύματος καθορίζεται με δημοψήφισμα, το υπόλοιπο συντακτικό έργο περνά στα χέρια της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Με τέτοιες βάσεις συγκροτήθηκε το συνταγματικό πλαίσιο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας...

— *Η κρίση της εξουσίας, Η. Ηλιού, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1966*
— *Το σύνταγμα και η αναθεώρησή του, Η. Ηλιού, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1975*
— *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, Ν. Αλιβιζάτος, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1986*
— *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού Λαού (το συνταγματικό χρονικό της Δικτατορίας), Φ. Β. Βεγλερή, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1975*
— *Η νομοθεσία των βαρβάρων, Γ. Κατηφόρη, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1975*
— *Οι 70 κρίσιμες ημέρες, Σ. Π. Ψυχάρης, εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ 1976*

8. *«Ωστόσο το Κράτος δεν είναι απλός καταγραφέας αυτής της οικονομικής-κοινωνικής πραγματικότητας: είναι ένας συστατικός παράγοντας της οργάνωσης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, με το να παράγει διαρκώς κοινωνικό κερματισμό και εξατομίκευση (...). Ιδεολογία εξατομίκευσης, που ρόλος της δεν είναι μόνο να συγκαλύπτει και ν' αποκρύβει τις ταξικές σχέσεις (το καπιταλιστικό Κράτος δεν εμφανίζεται ποτέ ως ταξικό κράτος) αλλά και να συμβάλλει ενεργά στους διχασμούς και στην απομόνωση (εξατομίκευση) των λαϊκών μαζών».*
Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός, Ν. Πουλαντζάς, σελ. 92, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1984. Η εξατομίκευση, η ιδεολογία της απομόνωσης, μοντέρνα περίπτωση της υπαρκτικής αλλοτρίωσης, έχει εξασφαλίσει στο κεφάλαιο την απρόσκοπτη διευρυμένη αναπαραγωγή του όχι εξαιτίας της ψευδούς συνείδησης των μισθωτών εργατών, αλλά γιατί αποξενώνοντας τις λαϊκές μάζες της φορτώνει το στίγμα της ψυχικής εξαθλίωσης, της εσωτερικής αρρώστιας. Αυτό έγινε ιδιαίτερα αντιληπτό το Μάη του '68 στη Γαλλία, με αποτέλεσμα εκείνες τις ημέρες της εξέγερσης να εμφανιστεί ένα μαζικό κύμα επιθυμίας «για επικοινωνία και συλλογική ζωή».
«Σήμερα, που το κέντρο έχει μετατοπιστεί ιστορικά στις μορφές της «εξαθλίωσης», που έχουμε δηλαδή μια μετατόπιση από την (απόλυτη) οικονομική στην ψυχική εξαθλίωση, η πολιτικοκοινωνική θεωρία πρέπει να περιλάβει και μια θεωρία της ασθένειας και η πολιτική πρακτική μια θεραπευτική πρακτική. Στο πλαίσιο αυτό μια υλιστικά φωτισμένη ψυχανάλυση —ή μήπως θάπρεπε να πούμε: μια υλιστικά θεμελιωμένη, ψυχαναλυτικά φωτισμένη θεωρία της ασθένειας;— θα έχει ένα σημαντικό καθήκον: να κάνει υποκειμενικούς μοχλούς της πολιτικοποίησης όλες τις μορφές ψυχικής αντίστασης και άρνησης απέναντι στις καπιταλιστικές συνθήκες εργασίας και κοινωνικοποίησης, που εκφράζονται σαν αρρώστιες».
Νεύρωση και Πάλη των Τάξεων, Μ. Σνάιντερ, σελ. 339, εκδ. ΡΑΠΠΑ, ΑΘΗΝΑ 1975.

9. *'Εγραψα προ καιρού (περ. Ν. Κοινωνιολογία, τευχ. 5, σελ. 101, ότι: η επταετία ήταν για το Λαό το μεγαλύτερο πολιτικό σχολείο. Το κρυφό σχολείο της Δημοκρατίας ήταν το χωνευτήρι της ανακατασκευής για κάθε προηγούμενη κοινωνική απάτη· για κάθε ιδεολογική ψευδαίσθηση) ένα άρθρο μάλλον «υπερβολικό» όσον αφορά τον μιλιταντισμό των κοινωνικών δυνάμεων. Ανεξάρτητα απ' αυτό θα ήταν ορθότερο, έστω και ποσοτικά, να παρατηρήσουμε ότι κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθετήσεως, αναπολεί «ρητά» τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Δείγμα ίσως μιας αντίληψης που προσομοιάζει με εκείνη τη θεωρία που υποστηρίζει πως οι λαοί κάποια στιγμή «ποθούν το φασισμό».*

10. *Κατά τον Μπουφόν το ύφος είναι ο άνθρωπος· ένας λαός λοιπόν χωρίς ύφος, δίχως προσωπική (και όχι αποκλειστικά πολιτική) ταυτότητα είναι καταδικασμένος στην ανωνυμία, στην έλλειψη ανθρώπινης κατάστασης. Η πολιτική εκμετάλλευση «δεκανίκι» της κεφαλαιοκρατικής, σαφώς και αποτελεί δραστική συνιστώσα της εν λόγω απροσωποποίησης/απανθρωποποίησης των λαών.*
11. *Το ζήτημα αυτό είναι προφανώς «κρίσιμο»: το καταθέτω απλώς στα όρια μιας μεταθεωρίας, ενός θεωρητικού παραδείγματος για τη μεταπολίτευση, εφόσον υποθέτω ότι κάποια στιγμή θα προβούμε στην ανίχνευση της δημοκρατίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της ευθικρισίας του πολιτικού προσωπικού κλπ., όχι στη βάση της συνταγματικής νομιμότητας (τούτη είναι γραμμική συνέχεια, φυσική προέκταση της de facto παρασυνταγματικότητας των θεσμών μας), αλλά στη βάση του εμπειρικού ελέγχου της καθημερινής ζωής των πολιτών, στα σημάδια της κοινωνικής ανασφάλειας, στις απάτες των πολιτικών ανδρών, στην κατάχρηση του δημοσίου χρήματος κλπ.*
12. *Η «διαταξική» ανανέωση του πολιτικού προσωπικού είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα πολιτικών κοινωνιών σαν της ελληνικής, όπου η μικροαστικοποίηση της δημόσιας ζωής, της ίδιας της κρατικής εξουσίας (η πρόσβαση των ουδέτερων μικρομεσαίων στρωμάτων) και η μεταπρατική της συγκρότηση είναι απαραίτητοι όροι για την κυριαρχία της αστικής τάξης.*
13. *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, σελ. 39, εκδ. ΕΞΑΝΤΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1977.*
14. *ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός. Α. Ελεφάντης/Μ. Καβουριάρης, περ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τευχ. 13, σελ. 14, Οκτ. 1977.*
15. *ΠΑΣΟΚ: απολογισμός μιας οκταετίας, Δ. Παπαδημητρόπουλος, περ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τευχ. 97, σελ. 15, Μάρτιος 1989.*
16. *Στασιμοπληθωρισμός καλείται το φαινόμενο της συνύπαρξης «μεγάλης ανεργίας με έντονο πληθωρισμό», βλ. Δημόσια Οικονομική Ι, Δ. Π. Καράγιωργας, εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ.*
17. *Στην εισήγηση με θέμα: «Η πολιτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης» που ανακοινώθηκε τον Ιούνη του 1985 στα Χανιά, σε συμπόσιο που οργάνωσε η Φ.Σ. του πανεπιστημίου Ιωαννίνων και οι πολιτιστικές ενώσεις Χανίων με θέμα: «Προβλήματα Σοσιαλισμού. Θεωρία και πράξη».*
18. *Η Διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και η υπονόμευση των μύθων, Χ. Σταύρου, περ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τευχ. 57-58, Ιαν.-Φεβρ. 1983.*
19. *«Η αλλαγή του ΠΑΣΟΚ ήταν κατ' αρχήν αλλαγή πολιτικού προσωπικού, αλλαγή των πολιτικών δυνάμεων της εξουσίας και του Κράτους». Η Αλλαγή τελείωσε, ζήτω η Αλλαγή, Α. Ελεφάντης, περ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τευχ. 96, σελ. 14, Δεκ. 1988.*
20. *Το Ιστορικό των ανασχηματισμών, εφημ. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, σελ. 4, Πέμπτη 17.11.1988.*
21. *Το πολιτικό σκάνδαλο — ένα ακόμη εμπόρευμα, Γ. Πάσχος, περ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, τευχ. 29, σελ. 18, οκτ. 1979.*
22. *Το Σύνταγμα και η Αναθεωρησή του, Η. Ηλιού, εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1975.*
23. *Βλ. σημείωση αρ. 7.*
24. *Οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας μετά την αναθεώρηση — Σύνταγμα 1975/86 (Σημειώσεις), Ν. Σακά-Νικολοπούλου, ΠΑΣΠΕ, τμ. ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, σελ. 31, ΑΘΗΝΑ 1988.*
25. *Οπ. παραπάνω σελ. 32.*
26. *Το τέλος των Χαρισματικών ηγετών, P. Drucker, εφ. Το ΒΗΜΑ της Κυριακής, σελ. 8, Σαβ.-Κυρ. 28-29 Οκτώβρη 1989.*
27. *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της, Κ. Πόππερ, τομ. ΙΙ, σελ. 399, εκδ. ΔΩΔΩΝΗ, ΑΘΗΝΑ-ΓΙΑΝΝΕΝΑ 1982.*
28. *Ο Μιχάλης, Γ. Βέλτσος, εφ. ΤΑ ΝΕΑ, σελ. 34, Σαβ. 25.11.1989 - Aux Bourgeois, Γ. Βέλτσος, εφ. ΤΑ ΝΕΑ, σελ. 34, Σαβ. 2.12.1989.*
29. *Ας ξεκαθαρίσουμε μια πολυδιαφημισμένη παρανόηση: το θέμα δεν είναι η «ακυβερνησία» εφόσον τούτη παραμένει ένα τεχνικό πρόβλημα, σαφώς διαδικαστικό. Εξάλλου είναι το αποτέλεσμα και όχι η αιτία. Παρουσιάζεται συχνά στο πολιτειακό γίγνεσθαι μιας κοινωνίας και αντιμετωπίζεται στερεότυπα σχεδόν από την σταθερότητα των θεσμών.*
Το ζήτημα στη σημερινή Ελλάδα όμως, δεν είναι διαδικαστικό ή εκλογικό όπως «τεχνητώς» λέγεται: η λύση της σχέσης πολιτικού /κοινωνικού είναι η αρρώστια του θεσμικού λόγου του Κράτους, η διάλυση των μηχανισμών συγκρότησης/υποστήριξης/κατοχύρωσης της κοινωνίας των πολιτών. Τουναντίον η «ακυβερνησία» είναι η τεχνική εμπλοκή της σχέσης και όχι η οντολογική καταστροφή της.

Η αποτυχία της σύνθεσης και η ασταθής ισορροπία (ανατομία παρακμής)

Του Δημήτρη Πουλάκου

«Ισότητα είναι το τίποτε»
Μπερντιάεφ

Επειδή κάθε πολιτικό γεγονός έχει την ρίζα του σε προγενέστερες καταστάσεις, μια αναδρομή στο παρελθόν είναι αναπόφευκτη όταν το γεγονός αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί με στοιχεία μικροϊστορικά. Πηγαίνοντας προς τα πίσω και αφήνοντας το παρόν θα αναζητήσουμε την εξήγηση στα πολιτιστικά προηγούμενα φτάνοντας, αν χρειασθεί, μέχρι τις ρίζες των μύθων, που είναι σύμβολα όλων των εποχών. Διότι και κάτω από την πιο προηγμένη ζωή, οι μύθοι συνυπάρχουν μαζί μας, δεν βρίσκονται, όπως φοβάται ο ποιητής, στα μουσεία.

*

Η αντίθεση της ευρωπαϊκής με την ασιατική ήπειρο παριστάνεται από τον Ηρόδοτο σαν μυθική αρπαγή της Ελένης, της Ευρώπης, της Μήδειας και της Ιώς. Η συμβολική αυτή, ερωτική διαλεκτική του προβλήματος της αφομοίωσης και του συγκερασμού εκφράζεται ηθικά με την μανιχαϊκή σύγκρουση του καλού και του κακού, του φωτός με το έρεβος, της τάξης με το χάος, του ήλιου με την σελήνη και ιστορικά με τις εκστρατείες των Περσών, των Ελλήνων, του Ισλάμ και των Σταυροφόρων.

Η αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης δεν είναι τόσο απόλυτη στο ευρασιατικό μέτωπο, που δεν έχει φυσικά σύνορα, όσο στο Αιγαίο, όπου η θάλασσα κάνει τις μεταβολές απότομες. Το αρχιπέλαγος τις εξομαλύνει μόνο στο μέτρο που τα νησιά του ανήκουν πολιτικά στον ίδιο χώρο με τις δύο ακτές. Αντίθετα, όταν η πολιτική ενότητα απουσιάζει μεγαλώνουν ανάμεσα στις δύο ηπείρους οι διαφορές σε ήθη και έθιμα, σε τρόπους σκέψης, στη στάση απέναντι στη ζωή και τον κόσμο. Και όταν τα πολιτικά σύνορα συμπίπτουν με τα φυσικά πυκνώνουν δραματικά οι πολιτιστικές αντιθέσεις που συσσωρεύονται στις δύο ακτές, ζητώντας διέξοδο από τις πιέσεις της ενδοχώρας τους.

Στις όχθες του Αιγαίου κατοικούσαν στην ιστορική περίοδο πληθυσμοί Ιωνικοί, συνήθως κάτω από διαφορετική πολιτική κυριαρχία ή και κάτω από την ίδια εξουσία, που είχε όμως το κέντρο του βάρους της στην ασιατική πλευρά του αρχιπέλαγους. Αυτό διαφοροποιούσε συνεχώς περισσότερο τους ανατολικούς από τους δυτικούς Ίωνες.

Η συγγένειά τους με τους ασιατικούς αδελφούς τους εμπόδιζε τους Ιωνικούς πληθυσμούς της ευρωπαϊκής ακτής να ταυτισθούν με τους άλλους ελλαδικούς λαούς και ιδιαίτερα με τους Δωριείς, που είχαν έλθει τελευταίοι. Ίωνες και Δωριείς διάφεραν μεταξύ τους περισσότερο από τους άλλους Έλληνες και από άποψη φυλετική. Αρκεί όμως εδώ το γεγονός ότι ενώ οι ελλαδικοί Ίωνες ήταν προσανατολισμένοι προς στην ασιατική ακτή, οι Δωριείς είχαν μεγαλύτερη επαφή με τον ευρωπαϊκό χώρο, την Ελλάδα προς τον Βορρά και την Σικελία προς τα Δυτικά και ότι ενώ οι Σπαρτιάτες απουσίαζαν από τους αγώνες του ιωνικού αλυτρωτισμού στην Ασία, οι εκστρατείες των Αθηναίων στην Σικελία την αποξένωναν από την Ελλάδα. Οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν αυτούσιο από τους Ίωνες το πρόβλημα αυτό.

Σαν να μην έφτανε όμως η τριπλή διαίρεση των Ελλήνων σε Δωριείς, Ίωνες της Ευρώπης και Ίωνες της Ασίας, μια βαθειά διχοτόμηση χώριζε και τους κατοίκους της Πελοποννήσου, που ήταν ο σκληρός γεωγραφικός πυρήνας του ελληνισμού. Ποτέ στην ιστορία της η Πελοπόννησος δεν βρέθηκε ενωμένη: το βόρειο τμήμα της ήταν πάντα αχαϊκό και το νότιο δωρικό. Είτε με τη μορφή αυτή, είτε αργότερα σαν Σπάρτη και Αχαϊκή Συμπολιτεία, είτε στο Μεσαίωνα σαν Δεσποτάτο του Μυστρά και Φράγκικη Ηγεμονία ή και στα νεώτερα χρόνια σαν θέατρο εμφύλιου αγώνα των οπλαρχηγών του Νότου με τους Προκρίτους της Πάτρας, ή Πελοπόννησος ήταν πάντοτε διαιρημένη.

Αποτέλεσμα των πάγιων αυτών τομών στο σώμα του Ελληνισμού ήταν ότι Αθηναίοι και Δωριείς ποτέ δε συμφωνούσαν για την ενίσχυση του ελληνικού αλυτρωτισμού στην Ασία. Όταν οι ελλαδικοί εγκατάλειπαν τους ανατολικούς Ίωνες, αυτοί συστρατευόντουσαν με τους λαούς της ενδοχώρας εναντίον τους.

Με την σειρά τους οι Αθηναίοι και Δωριείς βρισκόντουσαν μεταξύ τους σε διαρκή αντίθεση που αποκορυφώθηκε με τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Παράλληλα, η αχαϊκή Πελοπόννησος ή έμενε ουδέτερη στον πόλεμο αυτό ή άλλαζε συνεχώς στρατόπεδο, διαιωνίζοντας την σύγκρουση μέχρι την γενική τελική καταστροφή.

Για την υποστήριξη λοιπόν του ιωνικού αλυτρωτισμού μόνον οι Ίωνες στην Ελλάδα συμφωνούσαν κι αυτοί όχι χωρίς ιδιοτέλεια. Η παρέμβασή τους στην επανάσταση της ανατολικής ακτής εναντίον των Περσών έγινε για την απόδοση του Αθηναίου τυράννου Ιππία, που είχε καταφύγει εκεί και τελείωσε με την ένωση των δύο Ιωνιών αλλά και με την ίδρυση μιας αθηναϊκής γραφειοκρατίας ανατολικού τύπου, που είχε όμως ευρωπαϊκά προηγούμενα στις ανακτορικές γραφειοκρατίες της Κνωσσού και της Πύλου. Η αθηναϊκή αυτή γραφειοκρατία πληρωνόταν από την υπερφορολόγηση όλης της Ιωνικής Κοινοπολιτείας.

*

Αν εξαιρέσουμε λοιπόν βραχύτατες μισθοφορικές πα-

ρουσίες των Δωριέων στην Ασία, μπορούμε να πούμε ότι η στρατηγική της εναλλακτικής άμυνας του Ελληνισμού στις δύο ακτές του Αιγαίου δεν εμπνεόταν από την ιδέα της δωρικής «ύβρης» αλλά από την ιωνική «μήτι». Μόνο η γεωπολιτική νομοτέλεια του «ανατολικού ζητήματος», σαν μακροϊστορική ανάγκη υπαγωγής των δύο ακτών του Αιγαίου κάτω από την ίδια πολιτική εξουσία, ισχύει το ίδιο για τις μεταστάσεις, στην άλλη ακτή του Αιγαίου, λαών της Ευρώπης ή της Ασίας. Στην δική μας περίπτωση, όμως, κάθε φορά που οι ελλαδικοί εξήγαγαν «μεγάλη ιδέα» στην ανατολική ακτή, εισήγαγαν «εθνικό διχασμό».

Η μήτις, το στρατήγημα του διφορούμενου, αποτελούσε επίσης μια «σταθερά» της πολιτικής σκέψης των Ιώνων η οποία στηριζόταν στην σοφιστική τους φιλοσοφία, που αποτέλεσε αργότερα και το κοινό σημείο της Βυζαντινής και Ισλαμικής θεωρίας ότι η λογική πρέπει να υπηρετεί την πίστη και όχι, όπως στην Ευρώπη, το αντίθετο. Διφορούμενα τα λόγια του Οδυσσέα στον Πολύφημο, του μαντείου στον Κροίσο, του Θεμιστοκλή στους Πέρσες, των Αθηναίων που τιμώρησαν τον Φρύνιχο γιατί τους θύμισε το ηθικό χρέος τους στους αδελφούς της Ασίας, του Βενιζέλου όταν απόπεμψε τους βουλευτές της Κρήτης, του Κυπριακού κατεστημένου όταν εζήτησε την Ένωση για να μην την μονοπωλήσει το ΑΚΕΛ, του Μακάριου όταν υποστήριζε το ΑΚΕΛ «για να βοηθήσει την Ένωση», των «τριτοσκοσμικών» μας σοσιαλιστών όταν σηματοδοτούσαν προς τα αριστερά για να στρέψουν δεξιά. Των Ελλήνων όταν έγιναν χριστιανοί για να παραμείνουν ειδωλολάτρες και του Βυζαντίου όταν εγκολπώθηκε την ελληνική παιδεία για να την υποτάξει στον Χριστιανισμό.

Μέσα στην προβληματική αυτή της πολιτιστικής αφομοίωσης υπάγεται και η υποστήριξη, από τους Αλκμεωνίδες τότε ή τώρα από τις σύγχρονες ελλαδικές Κυβερνήσεις, του ελληνικού αλυτρωτισμού, σε πείσμα των αντικειμενικών δυσκολιών, σαν ελιγμού για να αποφύγουν τις υπόνοιες εναντίον τους για εθνική μειοδοσία. Αυτό μετάφερε την εξωτερική κρίση στο εσωτερικό και μετάτρεψε ένα πολιτικό αξιέξοδο σε πραγματική εθνική καταστροφή, οδηγώντας ένα μέρος του ελληνισμού σε πολιτιστική αλλοτρίωση.

Κατά βεμπεριανό λοιπόν τρόπο, το εθνικό πρότυπο βοηθάει περισσότερο από το ταξικό στην ανάλυση της ελληνικής ιστορίας και κατά την γκραμσιανή μέθοδο ο ιστορικισμός προσφέρεται περισσότερο από τον ιστορικό υλισμό. Δεν έχει τόση σημασία αν οι Ίωνες ήλθαν από την Ανατολή και οι Δωριείς από το Βορρά ή αν και οι δύο κατέβηκαν από την βαλκανική αλλά σε χρονική απόσταση χιλιετηρίδας. Και είναι αδιάφορο αν ήλθαν από την Αίγυπτο και την Συρία, αν οι Ίωνες ήταν Αχαιοί που μετανάστευσαν στην Μικρά Ασία ή αυτόχθονες στη χώρα αυτή και την Ελλάδα. Ή, τέλος, αν οι Δωριείς υπόταξαν τους Αχαιούς που ήλθαν επίσης από τον βορρά. Εκείνο όμως που ξέρουμε είναι η ομοιόμορφη πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων στα ιστορικά χρόνια, με βάση τις πολιτιστικές τους ιδιομορφίες και ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες. Διότι, όπως θα δούμε, η συμπεριφορά ακολουθούσε ορισμένες ιστορικές σταθερές ακόμη και όταν οι παραγωγικές σχέσεις άλλαζαν. Και η υπερφορολόγηση, που έπαιξε ρόλο διαλυτικό σε όλες τις περιόδους της ελληνικής ζωής, είναι αποτέλεσμα της γραφειοκρατικής υπερτροφίας, απαραίτητης για τον συγκεντρωτικό έλεγχο των τοπικιστικών τάσεων. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι ένας πολιτικός, ακριβώς μικρασιατικής καταγωγής, τόνισε πρόσφατα ότι οι τομές των ελληνικών πολιτικών κομμάτων δεν είναι ταξικές. Προσδιορίζονται από μια μακροϊστορία διαφόρων ιδεών και νοοτροπιών.

Μακροσκοπικά, ο ελληνικός πολιτισμός φαίνεται σαν συνάντηση του ευρωπαϊκού ιδεαλισμού με τον ασιατικό θεϊσμό. Μια τέτοια σύνθεση, όμως, δεν έγινε ποτέ. Το πείραμα του Σωκράτη να συνδυάσει το αριστοκρατικό (με την πλατωνική αλλά και με την γκραμσιανή έννοια) αίτημα της γνώσης, με την απαίτηση για αρετή των μη προνομιούχων λαϊκών μαζών του προελληνικού, μεσογειακού και μεσανατολικού προλεταριάτου (που ζητούσε ισότητα, πίστη, ευσέβεια, φιλανθρωπία και κοινωνική δικαιοσύνη) προσέκρουσε στο ασυμβίβαστο ανάμεσα στο προμηθεικό και το μεσσιανικό ιδεώδες. Το πρόβλημα της σύνθεσης Ασίας-Ευρώπης δεν λύθηκε ούτε με τον Μέγα Αλέξανδρο, όπως άλλωστε τώρα πια αποδεικνύεται ότι δε λύθηκε ούτε από τον Μαρξ, μετά την αποτυχία του ευρασιατικού κομμουνιστικού πειράματος. Όπως το πρόβλημα του ασιατικού τρόπου παραγωγής γέννησε τον μεσσιανισμό του Μαρξ έτσι η Ασία η ίδια δημιούργησε και τον Μέγα Αλέξανδρο και τον ιμπεριαλισμό του. Το μέγεθος του προβλήματος επιβάλλει την ιδέα της ανατολικής δεσποτείας ή της θεϊκής χαρισματικότητας για την επίλυσή του. Η προσωπολατρία, η επίκληση του υπερφυσικού ήταν οι μόνοι τρόποι για να μπορέσει ένα μόνο άτομο να ενώσει δυνάμεις ουσιαστικά φυγόκεντρες, το πρόβλημα της εθνοτικής δουλείας στο εσωτερικό της Ελλάδος, τη σύγκρουση Ελλαδικών και Ελλήνων της Ασίας, το θέμα των Δωριέων και των Ιώνων, τις εθνικές αντιθέσεις Ελλάδας, Περσίας, Αιγύπτου και Βαβυλώνος, τη συμφιλίωση του Πώρου με τον Ταξίλα, δηλαδή των ινδοευρωπαίων και αυτοχθόνων, που επαναλάβαιναν το ελληνικό αδιέξοδο στην Άρεια Ινδία, όλα αυτά μέσα στα πλαίσια μιας οικουμενικής προσπάθειας σαν την σοβιετική ή την Βυζαντινή, για μια πολυεθνική συγχώνευση μέσα σε μια «κοινοβιακή» ή «χριστιανική» Κοινοπολιτεία. Σε όλες τις αντιπαρατάξεις, όμως, με την Ασία ο μεγάλος χαμένος ήταν ο ευρωπαϊκός ελληνισμός διότι η διατήρηση της ποιότητάς του γινόταν υπόθεση δαπανηρή και τελικά υπέκυπτε κάτω από το ποσοτικό βάρος του ασιατικού εποικοδομήματος. Αυτό συνέβηκε με τον ελληνισμό στα αρχαία και τα ελληνιστικά χρόνια και επαναλήφθηκε στον μεσαίωνα με το Βυζάντιο και αργότερα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

*

Βραχυπρόθεσμα λοιπόν στοιχείο πολυφωνίας και ποιότητας, μακροπρόθεσμα όμως αποσύνθεσης ήταν το σχίσμα μέσα στην Πελοπόννησο, που επαναλαμβάνεται με ομόκεντρους κύκλους σε επίπεδο πανεθνικό, μεταξύ Ιώνων και Δωριέων και γίνεται στη Βυζαντινή περίοδο υπερεθνικό, με διαστάσεις που ανησύχησαν ακόμη και την χριστιανική ανθρωπολογία, αφού οι ιδιοποιές διαφορές εγγίζουν τα όρια νοητικών κατηγοριών του πνεύματος. Αρκεί εδώ να αναφέρουμε μόνο ότι «αισχροί, δόλιοι, ψεύτες και μηχανορράφοι» ήταν για τον Ευριπίδη οι Δωριείς ενώ για τους Βυζαντινούς ή λέξη Έλληνας δεν έχει πια εθνικό περιεχόμενο αλλά σημαίνει ειδωλολάτρης, είναι

συνώνυμη με την αποστασία.

Αλλά και στην πράξη, η κλασική πολιτική βούληση του κράτους - άστεως δεν συμβιβαζότανε ούτε με την ελληνιστική κοσμοπολιτική ιδεολογία ούτε με την μεσαιωνική θεωρία μιας Χριστιανικής, θεοκρατικής Κοινοπολιτείας όπως ήταν το υπερεθνικό Βυζάντιο. Οι κατά καιρούς πιεστικές απόπειρες σύνθεσης κατέλυσαν την ένοια του μείζονος ελληνισμού, διάλυσαν το όραμα της Ελλάδας των πέντε Θαλασσών, απείλησαν με κατάργηση, διαμελισμό ή διχοτόμηση το νεοελληνικό κράτος με την εθνική του μορφή. Η συνύπαρξη δύο αριστοκρατιών, μιας ελλαδικής αλλά ανατολικής προέλευσης γραφειοκρατίας και μιας ασιατικής βυζαντινής, χριστιανικής φεουδαρχίας αποδείχθηκε, όπως παλιά στην Ιωνική Κοινοπολιτεία, μια λύση δαπανηρή, πολυτελής και αντιοικονομική που κατάληγε πάντα σε υπερφορολόγηση έτσι ώστε σαν αρχή Κυβερνητικής να αποβαίνει πολλαπλασιαστικά ασύμφορη, ασυμπαθής και μη βιώσιμη. Ο εξελληνισμός του Βυζαντίου οδηγούσε στην καταστροφή της υπερεθνικής αυτοκρατορίας και αντίθετα, η εισαγωγή ασιατικών στοιχείων στον ευρωπαϊκό ελληνισμό μεταμορφώνει τον ελληνισμό χωρίς να ανασυνιστά το Βυζάντιο. Γι' αυτό, ας δούμε πώς πραγματοποιήθηκαν ιστορικά αυτές οι δύο διαδικασίες, τόσο στον μεσαίωνα, όταν τα συστατικά στοιχεία τους συναντήθηκαν στην ανατολή, όσο και στα νεώτερα χρόνια, μετά το 1922, όταν συναντήθηκαν στην Ελλάδα αναπαράγοντας στην προσπάθειά τους να συνυπάρξουν, τα ίδια τυπικά πια αντιαναπτυξιακά συμπτώματα της γραφειοκρατίας και των πολλαπλών πυραμίδων εξουσίας, με αποτέλεσμα νέα πάλι υπερφορολόγηση και τελικά την ανικανότητα επιβίωσης του ελληνικού είδους.

Θα διατυπώσουμε ωρισμένες προτάσεις, χωρίς αξιολόγηση:

α) Η συνάντηση στο Βυζάντιο.

Ο ρόλος, στο Μεγάλο Σχίσμα και τις Σταυροφορίες, της Αγίας Γερμανικής Αυτοκρατορίας και η άρνηση του Βυζάντιου να την αναγνωρίσει, καθώς και η προσπάθειά του να της αντιτάξει τον σλαυικό κόσμο που προσηλύτησε, δείχνει την ιστορική αναγκαιότητα που καθήλωσε την Βυζαντινή Αυτοκρατορία στα ανατολικά της περιγράμματα. Τα εννέα δέκατα των επισκόπων που εκλέγουν τον Πατριάρχη βρίσκονται στην Ασία και είκοσι από τους μεγαλύτερους αυτοκράτορες είναι αρμενικής και ανατολικής κυρίως, καταγωγής. Παράλληλα, ενώ οι Γερμανοί βλέπουν τον ελληνισμό σαν πολιτιστική τους ακρόπολη, οι σλαύοι θεωρούν το Βυζάντιο θρησκευτική τους μητρόπολη. Το δυσυπόστατο όμως Κράτος υποβλέπεται και από τους δύο.

Μέσα στην λογική της ασιατικής του αναδίπλωσης και του συγχρωτισμού του με τις ανατολικές θρησκείες, το Βυζάντιο αντιμετώπισε τον κλασικό ελληνισμό σαν ιδεολογικό αντίπαλο, επέβαλε την μετατροπή της φιλοσοφικής του σκέψης σε θεολογική, εξανάγκασε την ειδωλολατρική ιντελλιγκέντσια σε διασπορά στην Περσία και την Δύση, θεώρησε τον νεοπλατωνισμό υπεύθυνο του γνωστικισμού, μεταχειρίστηκε την εικονομαχία σαν μέσο απλοποίησης της πνευματικότητας της ελληνικής σκέψης, τρόπο εξασθένησης της πλαστικότητας των εκφραστικών του μέσων και περιορισμού του λεκτικού του πλούτου. Χρησιμοποίησε, σαν προπαγανδιστικό όργανο του ψυχρού αυτού πολέμου, ένα κατ' εξοχήν ανεικονικό μέσο (που ο δωρικός ελληνισμός ανέκαθεν φοβόταν με την μορφή της λυδικής μουσικής), ένα ακόμη πιο ανατολικό σύστημα ρυθμών, την συριακή μελωδία και υμνωδία.[1]

Δεν απομόνωσε την Ανατολική Αυτοκρατορία από την Ευρώπη η Ελληνική παιδεία αλλά το γεγονός ότι αυτή υιοθετήθηκε από το Βυζάντιο σαν σχήμα χωρίς περιεχόμενο, τυπολατρικά και χωρίς δημιουργικότητα, σε τρόπο που οι Σύροι, οι Εβραίοι και οι Άραβες και όχι το Βυζάντιο μεταλαμπάδευσαν κατά το μεγαλύτερο μέρος, τον ελληνισμό στη Δύση. Η Ελλάδα, που στην αρχή αποτελούσε για το Βυζάντιο δυτικό διοικητικό διαμέρισμα, έπειτα θέμα με ξένο όνομα, μέχρι ότου ξεχάστηκε ακόμα και σαν γεωγραφική θέση, εγκαταλελειμένη από ένα ύποπτο συγκεντρωτισμό έρμαιο των σλαυικών επιδρομών, απάντησε στην ασιατική πρόκληση αποκτώντας τον έλεγχο του μοναχισμού και της γραφειοκρατίας ενός ανατολικού τύπου δεσποτικού κράτους και μέσω αυτών, του ίδιου του Αυτοκράτορα. Κινητοποίησε κοινωνικά, ο ελληνισμός, τα συγκλητικά και λαϊκά στοιχεία που του πρόσκεινται, εναντίον των «πράσινων» ανατολικών φατριών και της μικρασιατικής φεουδαρχικής στρατοκρατίας.

Σε απάντηση, το Βυζάντιο ενίσχυσε τον κοινωνιστικό και μονοπωλιακό χαρακτήρα του Κράτους δημεύοντας τις εκκλησιαστικές περιουσίες, που ήταν κυρίως ελληνικές, εφαρμόζοντας υπερφορολόγηση που σταμάτησε τις παραγωγικές επενδύσεις, υποαπασχολώντας το πιο προηγμένο τμήμα του δυτικού ελληνισμού και επιβάλλοντας το «αλληλέγγυο», που ανάγκασε τους πλούσιους να καλύπτουν την «φοροδιαφυγή», πράγμα που υπονόμευσε το αίσθημα της ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και άνοιξε στον ισλαμισμό το δρόμο προς το Αιγαίο. Υπογράμμισε, επίσης, το Βυζάντιο, τις «ομφαλοψυχικές» τάσεις του ανατολικού θρησκευτισμού και προσπάθησε να τις μεταφέρει με τον Παλαμισμό και το Άγιο Όρος στην Ευρώπη, για να διασπάσει τις επαφές του Ελληνισμού με την Δύση και την Ιταλία. Περικύκλωσε, για τον ίδιο λόγο, τον ελληνισμό με μια αλλοδαπή, φράγκικη και αρμενική μέση τάξη, ματαιώνοντας τον αστικό του μετασχηματισμό και δημιουργώντας αντίπαλο δέος στην ελληνική γραφειοκρατία. Αντί της ειρηνικής εποικοδομητικής συνύπαρξης έχουμε μια μονομαχία αφομοίωσης που εξάντλησε και το ευρωπαϊκό και το ασιατικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Οι εσωτερικές αυτές αντιφάσεις κορυφώνονται όταν ο επαναστάτης αυτοκράτωρ Κοσμάς πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη με τον ελλαδικό στόλο. Όσο για τους ενωτικούς και τους ανθενωτικούς, αυτοί ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν από την εποχή του πρώτου Σχίσματος, και ονομάστηκαν μόνο έτσι μετά το Μεγάλο Σχίσμα.

Τελευταία πράξη του δράματος είναι η νοσταλγική επιστροφή των Παλαιολόγων στην ιδέα της αναβίωσης της σπαρτιατικής στρατιωτικής αριστοκρατίας, μετά την απώλεια των μικρασιατικών κέντρων δύναμης, ελπίζοντας ίσως σε μια επανάληψη του φαινόμενου των γερμα-

(1) Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατάργηση των εικόνων έγινε ταυτόχρονα από τον Ίσαυρο και τον Χαλίφη της Βαγδάτης.

αφιέρωμα

ΤΑ F-16 ΣΤΗ ΔΙΑΤΙΜΗΣΗ

του Ρεπόρτερ

Τα σκάνδαλα της ΕΒΟ και οι πωλήσεις όπλων στο Ιράν και το Ιράκ έχουν μονοπωλήσει τις στήλες του Τύπου τις ημέρες αυτές. Η «αγορά του αιώνα» με την προμήθεια αεροσκαφών είναι ασφαλώς το επόμενο προς διερεύνηση μεγάλο σκάνδαλο. «Παίρνω την πολιτική ευθύνη γι' αυτό» είχε πει ο πρωθυπουργός. Τις συνθήκες διαπραγμάτευσης της αγοράς διερευνά το άρθρο που ακολουθεί και επισημαίνει αυτές τις ευθύνες του Ανδρέα Παπανδρέου.

Γιατί, επέλεξε ο Ανδρέας Παπανδρέου την αγορά απευθείας από τις κατασκευάστριες εταιρείες; Η απάντηση είναι αν επέλεγε να τα αγοράσει μέσω μερικανικής κυβέρνησης (Πεν έλεγχος του κόστους θα τερος και δεν θα υπήρ να διαφύγουν διάφ προς «ημέτερο» Πώς και απάντη του

Η παραίτηση του Στάθη Γιώτα και καταγγελίες του σε βάρος πρωθυπουργού για τη δη ανάμιξη του στην αγορά ροσκαφών έστρεψαν τ σιότητας μόνο στο το γαλλικό σκά που ονομάσ αγορά και

νικής καταγωγής «Τέρτσιος» που κατάκτησαν την Ευρώπη χίλια περίπου χρόνια μετά την εγκατάστασή τους στην Ισπανία. Τότε αποκτάει πάλι επικαιρότητα το παλιό πρόβλημα της Πελοποννησιακής ενότητας και ξαναρχίζουν οι προσπάθειες για την κατάκτηση της ισχυρής αχαϊκής φραγκοκρατίας από το Δεσποτάτο του Μυστρά, οι οποίες συνεχίζονται στα νεώτερα χρόνια ανάμεσα στους οπλαρχηγούς αγωνιστές της Νότιας Πελοπόννησου και τους προκρίτους της Αχαΐας, που είχαν επίσης την ρίζα τους στην μεσαιωνική φεουδαρχία. Παράλληλα με την επιστροφή αυτή στην διχοτόμηση Σπάρτης-Αχαΐας, έχουμε τη «διαφωνία» ανάμεσα στην ίδρυση ενός ελλαδικού εθνικού κράτους και την τάση για αναβίωση ενός Βυζαντινού κράτους με τη μορφή ελληνοτουρκικής ομοσπονδίας. Και η διχοτόμηση συνεχίζεται τον ΧΧ αιώνα, σαν διένεξη εθνικής στρατηγικής, ανάμεσα στα συνθήματα των πελοποννησίων επιστράτων, που ήθελαν «ουδετερότητα», «μικρά άλλα έντιμο Ελλάδα», προέλαση στο Μοναστήρι και «οίκαδε» ενώ, το 1917, το κράτος του Αρχιπελάγους ξανάπερνε το δρόμο της Ανατολής.

β. Η συνάντηση στην Ελλάδα.

Όλες οι μεγάλες ημερομηνίες του Ελληνισμού ερμηνεύονται, σύμφωνα με την αμφισήμαντη και διχασμένη προσωπικότητά του, με τρόπο διφορούμενο, σαν επέτειοι νίκης και καταστροφής, σύμφωνα πάντα με την ιωνική σοφιστική διαλεκτική. Μετά την «άλωση της Τροίας», επακολούθησε η καταστροφή των Αχαιών που παλινόστησαν. Οι νικητές της Σαλαμίνας ηττήθηκαν από το χρυσάφι των Περσών. Στις Πλαταιές περισσότεροι Έλληνες πολεμούσαν με τους Πέρσες παρά εναντίον τους. Την ήττα τους από τους Σπαρτιάτες πανηγύριζαν οι Αθηναίοι. Με την πανωλεθρία στη Χερώνεια άρχισε η κατάκτηση της Ασίας. Τα λαμπρά τείχη της βασιλεύουσας «μας απέκλεισαν από τον Κόσμον έξω» και η άλωσή τους μας «έσωσε» από την αλλοτρίωση στους Λατίνους. Το 1922 έγινε, αλλά στην Ελλάδα, η ένωση της Ανατολής με τη Δύση και επιτυγχάνεται ο διχασμός «σε μια μόνο χώρα». Το 1940 οι μισοί Έλληνες πολεμούν για την πατρίδα και οι άλλοι μισοί κατά του φασισμού. Το 1949 νικήθηκαν στον ανταρτοπόλεμο αυτοί που αργότερα ενίκησαν στον εμφύλιο. Η προσχώρηση στην ΕΟΚ, το 1960, αναθεωρείται από τις «τριτοκοσμικές» επιλογές του 1981.

Οι Έλληνες της Τουρκίας ήταν, το 1919, τρία περίπου εκατομμύρια και μαζί με τις άλλες μειονότητες, ισάριθμοι περίπου με τον τουρκικό πληθυσμό. Με εξαίρεση, λοιπόν, αυτούς που αιχμαλωτίστηκαν και δεν γύρισαν ποτέ, τόσοι περίπου ήταν και όσοι κατάφυγαν στην Ελλάδα, από το 1912 και μετά. Ίσος σχεδόν με τον ελλαδικό, εγκαταστημένος με εκλογικά κυρίως κριτήρια γύρω από τους περισσότερους αγροτικούς και αστικούς οικισμούς, ο πληθυσμος αυτός δημιούργησε νέες πολιτικές ισορροπίες, κοινωνικές καταστάσεις και πολιτιστικές σχέσεις. Μόνο στις εξόδους των εβραίων, από και προς την Παλαιστίνη, έχουμε ανάλογα ιστορικά προηγούμενα καθολικής μετανάστευσης λαών διαφορετικών ηπείρων.

Οι πρόσφυγες έζησαν στον μεσοπόλεμο σαν μέτοικοι και περίοικοι, πολίτες δεύτερης κατηγορίας στο περιθώριο του εγχώριου κατεστημένου, που μάταια προσπάθησαν να αλώσουν, με την ηγεσία του βενιζελισμού, σε μια σειρά από αμφίρροπες δυναμικές και εκλογικές αναμετρήσεις. Τελικά το κατεστημένο αυτό, έπειτα από την αμφιλεγόμενη και οριακή ετυμηγορία του 1936, εγκατάστησε τη δικτατορία Μεταξά που επιχείρησε, για τελευταία φο-

ρά, να αναστήσει στο Βορρά το παλιό ελλαδικό όραμα της δημιουργίας ενός ηπειρωτικού εθνικού κορμού.

Όταν, μετά την νίκη που ήταν όπως συνήθως ήττα, η δικτατορική Κυβέρνηση εγκατάλειψε την χώρα, δημιουργήθηκε και συνειδητοποιηθήκε ένα νομικό, πολιτικό, ηθικό και στρατιωτικό κενό εξουσίας που αν δεν μπορούσε να καλυφθεί, όπως ήθελε η Κόμιντερν, από μια συμμαχία ταξικών δυνάμεων με εφεδρείες από εθνικές μειονότητες, αποδείχθηκε πιο εύκολο, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, να συμπληρωθεί, αντίστροφα, από ένα Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο πλασιωμένο από τους ιωνικούς κυρίως πληθυσμούς, σε συνεργασία με ταξικές εφεδρείες που προερχόντουσαν και από το ελλαδικό στοιχείο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Μέτωπο αυτό συνάντησε την μικρότερη συγκατάθεση στη δωρική Ελλάδα.

Όπως κάθε πληθυσμός αποκλεισμένος από την εξουσία, ο προσφυγικός επλούτισε από το εμπόριο, απόκτησε πάγιο εισόδημα από τις «αντιπαροχές» των επιοικιστικών κτημάτων που πήραν αστική αξία και υποκατάστησε τα στρώματα της μικρομεσαίας τάξης που καταστράφηκαν στην κατοχή. Κι όλας από το 1922 οι πρόσφυγες αισθανόντουσαν πολιτιστικά ανώτεροι από τους ελλαδικούς και η λογοτεχνική γενιά του 1930, που βγήκε από μια αναγέννηση των πνευματικών αξιών του αρχιπελάγους, είναι κυρίως έργο δικό τους.

Η πολεμική αποκοπή από την Ευρώπη, που εμπόδισε την πολιτιστική τροφοδότηση των αστών από τις ομόλογες εστίες της Δύσης, επιτάχυνε την επικράτηση ενός λανθάνοντος, λαϊκού, «ρεμπέτικου» πολιτιστικού υποστρώματος και ο ανατολικός λυρικός και μουσικός λόγος συνέχισε την «μορφωτική» κατάκτηση που είχαν αφήσει ημιτελή οι εικονομάχοι σύροι υμνωδοί της θεοφύλακτης ασιατικής μητριαρχίας.

Χρειάστηκε και πάλι η κλασική πια για τους ελλαδικούς προσφυγή στη βοήθεια της Δύσης για να καταστα-λεί μια αντιστασιακή» επανάσταση που αποδεκάτιζε, φυσικά και πνευματικά, τα στελέχη τους. Σ' ένα εμφύλιο πόλεμο σαν τον ισπανικό (όπου οι μονομάχοι ήταν επίσης Ίβηρες και άλλογενείς πληθυσμοί πράγμα που θυμίζει πολύ επίκαιρα ότι και η πολωνική «αλληλεγγύη» πλαισιώθηκε από μετανάστες των σοβιετικών επαρχιών ενώ η Ρουμανία ελευθερώθηκε από τους Ούγγρους της Τεμεσβάρης), εμφύλιο που τελείωσε στην Ελλάδα με πύρρεια νίκη, η «δεξιά», που ταξικό είχε πια μόνο το όνομα, δοκίμασε κάθε τρόπο συντήρησης: υπογραφή αουτονταφέ, ιεράρχηση σε κάστες, ψευδοσοσιαλιστικές μεταρρυθμίσεις, συστήματα ενισχυμένης αναλογικής, επιγαμίες πολιτικών με οικογένειες πελοποννησίων προκρίτων, απαγόρευση αναμετάδοσης μιξολυδικής μουσικής, μέτρα λιτότητας που θύμιζαν αρχαίους εξανδραποδισμούς, αυτοσχέδιες γλωσσικές μεταρρυθμίσεις, «αδάπανες» εκπαιδευτικές αναθεωρήσεις, ολέθρια επανάληψη του μεταξικού πειράματος, τα πάντα για να σταματήσει η πορεία μιας αφομοίωσης του ελλαδικού στοιχείου που άρχισε στρατιωτικά και πολιτιστικά και απειλούσε τώρα με θεσμική απορρόφηση ένα λαό που είχε περιέλθει σε κατάσταση μειοψηφίας. Πριν ο τελευταίος ελλαδικός πρωθυπουργός παραχωρήσει τη θέση του στον Αχαιό «αποστάτη» διάδοχό του, εκατό μόνο ονόματα παλαιών αθηναϊκών οικογενειών εναλλασσόντουσαν στα Δ.Σ. των κρατικών οργανισμών.

Όπως ήταν επόμενο, σα συμβολικός ρεβανσισμός της κατεδάφισης των μακρών τειχών, άρχισε τότε η υπονόμευση των θεσμικών προπύργιων της Νότιας Πελοπόννησου, ο ηθικός αφοπλισμός τους αντιδραστικού Πεδεμόντιου, της Βανδέας της ελλαδικής αντεπανάστασης, αυτού που η Δυναστεία ονόμαζε με καμάρι το «Δουκάτο της Σπάρτης». Το «ξήλωμα» εγκαινιάστηκε με μια σειρά από νομοθετήματα γυναικείας χειραφέτησης που θα κατέλυαν την οικογενειακή συνοχή των πατριαρχικών δομών και θα εφαρμοζόντουσαν με την επίβλεψη μιας Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων. Παράλληλα, με την υπαλληλοποίηση των αξιωματικών ευνουχίστηκε το πνεύμα της στρατιωτικής εθνικοφροσύνης ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα μεταρρύθμιζε την «εθνική κουλτούρα». Κοντά στην παλαιά ελλαδική υπαλληλοκρατία δημιουργήθηκε μια δεύτερη γραφειοκρατία από ένα ίσο αριθμό συμβασιούχων κυρίως υπαλλήλων, με διπλάσιες όμως αποδοχές, ενώ το ελλαδικό μονοπώλιο μιας αποβιομηχανοποιημένης άλλωστε και φθίνουσας χρηματιστικής ηγεσίας αντικαταστάθηκε από μια τρίτη, κοσμοπολιτική και επίσης παρασιτική τεχνοκρατική ιεραρχία, στις κοινωνικοποιημένες — αλλά όχι κρατικοποιημένες — δημόσιες επιχειρήσεις, με τετραπλάσιες αποδοχές. Έτσι, το γενικό σύνολο των εμμίσθων ξεπερνούσε πια το ποσοστό των γραφειοκρατών της βυζαντινής[1] αλλά και οιασδήποτε προηγούμενης δεσποτείας ανατολικού τύπου, με αποτέλεσμα την εξαφάνιση της δυνατότητας ενός αντίπαλου αστικού δέους και την εξάλειψη κάθε ομάδος συμφερόντων που θα επιχειρούσε ανταγωνισμό ή αντιμεταρρύθμιση.

Όπως παλιότερα στο Βυζάντιο, επιβλήθηκε, μεταφερμένο από την ομαδική ιστορική μνήμη και τη διαρθρωτική συνάρτηση που συνδέει πάντοτε τους θεσμούς μεταξύ τους, ένα σύνολο από μέτρα παρεμβατικά όπως ο έλεγχος των τιμών, οι κρατικές εξαγωγές και εισαγωγές και η επαναφορά ενός κλαδικού συστήματος μεσαιωνικού συντεχνιακού συνεργατισμού, στον βυζαντινό τύπο των κόρπορα, των κολλέγκιων, των «σωματείων», των συστημάτων και των «τεχνών», που ταυτίζονται τελικά με το Κράτος και συνιστούν μονοπώλια και ασυλίες της μορφής των «μούνερα» και των πριβιλεγκίων».

Μέσα στο πνεύμα της βυζαντινής «φετιχοποίησης» του Κράτους βρίσκεται, επίσης, η ταύτισή του με την έννοια της κοινωνικής πολιτικής, η διάλυση των ατομικών ευθυνών των υπαλλήλων μέσα στη συλλογικότητα των διοικητικών φορέων και επιτροπών, η συγκεχυμένη ψυχαναλυτική ταύτισή του, πότε με την έννοια του πελοποννήσιου πατέρα και κεραυνοβόλου Δία και πότε με την Εφέσσια μητέρα και την υπέρμαχο στρατηγό, η δογματική και απολυταρχική αντίληψη περί εξουσίας, η απλοποίηση των παραγωγικών προβλημάτων της γεωργίας με φαραωνικές συλλήψεις υδραυλικής οικονομίας, η προστασία των Κυβερνητικών πεπραγμένων με «μυστέριουμ τρεμέντουμ» και η τιμωρία της αποστασίας και της ετεροδοξίας

(1) Θα έπρεπε σε αναλογία να φθάνει στο Βυζάντιο τα τρία εκατομμύρια υπαλλήλους.

με το όπλο του ιδεολογικού αφορισμού και του πολιτικού αναθέματος. Μια παραθεολογική ορολογία όπως ήθος, ύφος, καταξίωση αγωνιστικότητα, δικαίωση, μεσσιανισμός και χαρισματικότητα προσλαμβάνουν βαρύτητα μεταφυσική, χριστολογικών, σωτηριολογικών, χιλιαστικών, τελετουργικών μηνυμάτων και ο κοινωνικός μετασχηματισμός παίρνει, στο επίπεδο της ομαδικής υποβολής την ψυχική φόρτιση του μυστικού εσωτερισμού της θεώσεως. Μια σοφιστική σχολαστική, σχετικιστική και διφορούμενη, αντικατάστησε τις τυπικολογικές νοητικές διαδικασίες. Τα εξηρτημένα αντανακλαστικά και η εκμετάλλευση των ψυχαναλυτικών νόμων της παρόρμησης και του ασυνείδητου αντικατάστησαν την συλλογιστική της πολιτικής σκέψης. Η συγγένεια της σοφιστικής με την ιωνική φυσική φιλοσοφική παράδοση δεν είναι έκνομη αφού στην καλύτερή τους έκφραση η ιωνική φιλοσοφία δεν δημιούργησε μια διαχρονική λογική αλλά εκλαΐκευσε μια προηγούμενη μυθική σκέψη. Επιστρέφοντας στην μυθοποίηση του λόγου εισάγονται όροι με μυστηριακή, μαγική και μυστική γοητεία που επιτρέπουν πολυσήμαντες, πολυσυλλεκτικές, πολυδιάστατες, πολυεπίπεδες, πολυκεντρικές, πολυδύναμες ερμηνείες.

Το μαγικό αυτό στοιχείο ονομάζεται από τον Lévy-Bruhl «μυστικό» και από τον Levi-Strauss «μυθικό». Είναι η «άγρια» σκέψη που στηρίζεται στον κατ' αναλογία συλλογισμό και παραβιάζει την αρχή της «μη αντίφασης» της Καρτεσιανής λογικής. Εκείνο που κυρίως αμφισβητείται από την αρχαϊκή αυτή σκέψη είναι η εγκυρότητα των δυτικών νοητικών κατηγοριών. Ο πρωτογονισμός, όμως, δεν πρέπει εδώ να εννοηθεί διαχρονικά αλλά σαν «παραλογική διαδικασία συμμετοχών» που μπορεί να συναντηθεί σε διάφορες κοινωνίες ανάλογα με τον πολιτιστικό τους τύπο, ακόμα και στην ίδια κοινωνία ή άνθρωπο, ανάλογα με την ανάγκη που έχει να υπερβεί τις λογικές του κατηγορίες αντικαθιστώντας τις με κατανοητικές συναρτήσεις παραστάσεων. Πολλές από τις ιδιομορφίες της πολιτικής σκέψης του ΠΑΣΟΚ, μόνο με αυτή την διάκριση θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά. Για το ΠΑΣΟΚ δεν υπάρχουν όρια ανάμεσα στο φυσικό και το υπερφυσικό. Ο μύθος δεν ανήκει στο φανταστικό, αλλά στην πραγματικότητα της οποίας είναι βίωμα. Η ρευστότητα των εννοιών και των σχημάτων είναι ανάλογη με την αστάθεια της νομοτέλειας των φαινομένων. Ο μύθος είναι βιωμένη συμμετοχή που την ζεις, αλλά δεν την σκέπτεσαι, εμπειρία συναισθηματική αλλά όχι γνωστική ή συνειδησιακή. Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις ανθρώπινες πράξεις, τις ψυχολογικές τους πλευρές και τα φυσικά γεγονότα, ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, στο εγώ και τον κόσμο στον οποίο μετέχει.

γ) Το ΠΑΣΟΚ σαν βυζαντινή επιβίωση.

Μέσα στην έννοια της περιοδικότητας των ιστορικών κύκλων που επιστρέφουν χωρίς να επαναλαμβάνονται, έχουμε μια αναβίωση του ιωνικού φαινόμενου στη βυζαντινή περίοδο όπως έχουμε μια ανακύκλωση του μινωικού στον ιωνικό κόσμο. Το κύριο χαρακτηριστικό που ενώνει επάλληλα υποστρώματα του ιστορικού ελληνισμού, το μινωικό, το ιωνικό, το ελληνιστικό, το βυζαντινό και το σημερινό νεοελληνικό είναι, παράλληλα με την μητριαρχία και μια κλίση στον μονοθεϊσμό, κάποια τάση γραφειοκρατικής εκτροπής, μια μίμηση του ανατολικού συγκεντρωτικού πνεύματος που μας περιβάλλει, μια προσπάθεια ανάσχεσης ετερογενών φυγόκεντρων και αποδιοργανωτικών δυνάμεων με αποτέλεσμα, κάθε φορά, δυσανάλογη αύξηση του διοικητικού κόστους. Από τις πινακίδες της Κνωσσού και της Πύλου, μέχρι τις άκομη κρυπτικώτερες «Νεαρές» και από τα παραπλανητικά κεφάλαια των νεοελληνικών προϋπολογισμών, μαντεύουμε το ίδιο αυτό πρόβλημα, την αδυναμία μιας ολοκληρωτικής κρατικής οικονομίας, που δεν δικαιολογείται παρά σε καθεστώς πολιορκίας, να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας ελεύθερης και ειρηνικής κοινωνίας.

Το Πασόκ δεν είναι το αίτιο αλλά το πιο ενδιαφέρον σύμπτωμα μιας ελληνικής ιδιομορφίας και μοναδικότητας. Η δυσκολία να το προσδιορίσουμε και να προβλέψουμε την διάρκειά του οφείλεται στην ανεξαρτησία του από τα συνήθη πολιτικά φαινόμενα και στον μακροϊστορικό χαρακτήρα του. Είναι ο κοινός παρανομαστής όλων των φάσεων μιας παρατεταμένης εθνικής παρακμής. Ο Βίκο και ο Μακκιαβέλι θα το ονόμαζαν «μανδραγόρα της

ΚΑΙΤΟΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ ΙΣΧΥΡΟΠΟΙΕΙ ΤΗ Ν.Δ. ΠΤΕΡΥΓΑ

Ανησυχεί τήν Ατλαντική Συμμαχία τό ενδεχόμενο αποχωρήσεως τής Ελλάδος

ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΗ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ κ. Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ, (ΑΠΕ — Γαλ. Ιρακτ.). Τήν επομένη τού τερματισμού τών εργασιών τού Ατλαντικού Συμβουλίου, οι παρατηρητήν Ευρώπη ή στή Μέση Ανατολή.

Αλλά εγείρονται ήδη ορισμένα

Τό πρακτορείο «Τάς» μετέδωσε σχετικό σχόλιο, στό οποίο αντανακλάται η άκρα Σοβιετική ευαισθησία στό ζήτημα τής ενι-

ΣΗΜΕΡΑ

Οί προεκλογικές καί οί «τελευταίες» ἀπόψεις τοῦ ἀρχηγοῦ καί τῶν ὀργάνων τοῦ κόμματος τῆς ἀξιωματικῆς ἀντιπολιτεύσεως.

Θέσεις καί ἀντιθέσεις τοῦ ΠΑΣΟΚ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΣΑΦΕΙΩΝ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΠΕΙΩΝ, ΟΠΩΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΠΟΥ ΑΝΕΛΑΒΕ.

Ιστορίας». Ο Καζαντζάκης και ο Ζορμπάς «θαυμασίαν καταστροφήν, πρασίνην πέτραν ωραιοτάτην». Ο Μίλλερ «αταξία, προϋπόθεση μιας ανέφικτης τάξης που απευχόμαστε». Ο Πάουελ «μυστικό σημείο «Άλφα», από το οποίο όλα τα σημεία του κόσμου είναι ορατά αλλά που δεν υπάρχει». Ο Όργουελ « την πλήρη αδικία που ισοδυναμεί με την απόλυτη ισότητα». Ο Λένιν «την ακραία διόγκωση του Κράτους, που θα προκαλέσει διαλεκτικά την διάλυση και την εξαφάνισή του». Θα διερωτηθεί κανείς τι θέση λοιπόν έχουν, στην διαμόρφωση του Πασόκ, τα δυτικά κινήματα κοινωνικής διαμαρτυρίας που προηγήθηκαν, με επίκεντρο το Μπέρκλεϋ και τη Σορβόννη. Τόσο περισσότερο, όσο διότι στα Πανεπιστήμια αυτά έδρασαν πολιτικά με καθοριστικό τρόπο οι δύο υπαρχηγοί της τροτσκιστικής ομάδας Στίνα, ο μετέπειτα αρχηγός του Πασόκ και ο Κορν. Καστοριάδης.

Η απάντηση είναι ότι και τα κινήματα αυτά επηρεάστηκαν από μορφές ανατολικού θρησκευτισμού και ισοτισμού, μέσω του Μαρξ, της σχολής της Φραγκφούρτης και άλλων θεωρητικών της κοινωνικής επανάστασης ή του σαμανικού ασιατικού ησυχασμού, αυτού που ο Λένιν ονόμαζε «ομπλομοβισμό» του ρώσικου λαού. Το έδαφος όμως που βρήκαν τα δυτικά συνθήματα διαμαρτυρίας στην Ελλάδα τους έδωσε την ιδιαίτερη έκφραση που πήρε το ΠΑΣΟΚ στη χώρα μας. Έτσι άλλωστε και στο σλαυικό κόσμο ο σοσιαλισμός επηρεάστηκε από το βυζαντινό υπόστρωμα.

Το Πασόκ θα πεθαίνει αλλά θα αναπαράγεται γιατί ανταποκρίνεται σε μια βαθύτερη και μόνιμη ανάγκη της μυθολογικής σκέψης του ελληνισμού. Δεν αποτελεί απαρχή αλλά επιφαινόμενο αλλαγών που είναι μεταμορφώσεις και η πορεία του δεν αναστρέφεται διότι συνδέεται με τα φαινόμενα μιας άλλης τάξης. Θα είναι απρόσβλητο από τις οικονομικές εκτιμήσεις διότι δεν αποτελεί εκδήλωση ταξική και έπειτα από κάθε «επιφάνειά» του οι αντίπαλοι θα εξαναγκάζονται σε συμβιβασμό. Θα μεταμφιέζεται αλλά «θα είναι πάντοτε εδώ». Είναι το ασιατικό μέρος του ελληνικού εαυτού μας, το δαιμόνιο της λαϊκής μας λατρείας, ο μινώταυρος του λαβυρίνθου μας. Είναι το άλογο τμήμα του παρεγκεφάλου μας και ενώ μόνο με αυτό δεν μπορούμε να ζήσουμε, η λωβοτομία θα μας σκότωνε. Είναι το κάλεσμα της ημισέληνης νυκτικής Εκάτης στα σπήλαια του Πλάτωνα, της Καισσάρειας και του Πάνα, η απαγορευμένη ανατολική αμαρτία, η καταναλωτική αμνησία που δεν μαθαίνει και δεν αποταμιεύει. Είναι το παρελθόν μας που θα μας συνοδεύει μέχρι τον επόμενο πολιτιστικό μας κύκλο, αυτό για το οποίο τίποτε δεν είναι αδύνατο εκτός από όσα είναι δυνατά. Το Πασόκ είναι περίπτωση μεταφοράς, στον ελληνικό χώρο, ενός συστήματος από συμπεριφορές που υπαγορεύθηκαν από αλλότριες συνθήκες και που πρέπει να επιβιώσουν σε ευρωπαϊκό περιβάλλον υπό συνθήκες δυσμενείς.

Υπάρχουν διάφορες αντιλήψεις για το δίκαιο, την υπόσταση, τον χρόνο και τον μύθο της πατρίδας. Μπορούμε να θεωρούμε το αδίκημα σαν παραβίαση του ηθικού κατηγορήματος ή σαν πράξη συμβατικής απιστίας και παραβίασης μιας απαγόρευσης που υπογορεύεται από την εκάστοτε λαϊκή ετυμηγορία που με την σειρά της εξαρτάται από το εκάστοτε εκλογικό σύστημα.

Άλλωστε, όταν ένα μέρος του λαού δεν ταυτίζεται με το Κράτος, που αποτελεί οντότητα υπερβατική, η υπεξαίρεση αξιών από αυτό δεν βλάπτει τον λαό αλλά αντίθετα, αποτελεί πράξη δεοντολογική, επιβεβλημένη, αντιστασιακή.

Η ελληνική φιλοσοφική σκέψη ανασκευάζει την εικονοκλαστική ιδεολογία με την θεωρία ότι λατρεύοντας την φύση δεν δοξάζουμε την ύλη αλλά τον δημιουργό της. Ο αντίλογος είναι ότι η αλήθεια του χριστιανισμού και του μείζονος ελληνισμού ταυτίζει το πρόσωπο με την υπόσταση ενώ η ελλαδική και η δυτική σκέψη αδυνατούν να δώσουν οντολογικό περιεχόμενο στην προσωπική ετερότητα και μη ταυτίζοντας πρόσωπο και υπόσταση, παραμένουν απλά προσωπεία.

Υπάρχει και η προβληματική της ύπαρξης δύο εννοιών χρόνου, στην ίδια χώρα, δύο ρυθμών εργασίας στο ίδιο σύστημα παραγωγής. Οι διαβαθμίσεις των αναπτυξιακών αποδόσεων, είτε οφείλονται σε προβλήματα μακράς εξοικείωσης με ηλιακά ή σεληνιακά ημερολόγια είτε έχουν σχέση με ασυνείδητες κατηγορίες μυθικού και ιστορικού, κυκλικού και γραμμικού χρόνου. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, έχουμε πληθυσμούς με διαφορετική παραγωγικότητα και διαφορετική αξιολόγηση της χρησιμοποίησης του χρόνου. Είναι το πρόβλημα της ΑΤΑ, της «κινητής κλίμακας» στο Τορίνο, όταν πήγαν εκεί οι εργάτες Σικελοί.

Οι απολογητές της μεγάλης ιδέας, που όταν ναυάγησε έγιναν επικριτές της, όχι μόνο ξεχωρίζουν την Ελλάδα και το Βυζάντιο σε κόσμο παιδείας και σε κόσμο μόρφωσης αλλά με μαγική σκέψη ονειρεύονται τη μέρα που ο γιός του Μουχτάρη στο Αϊβαλή θα τους επιστρέψει τα κλειδιά του σπιτιού τους που εμπιστεύτηκαν φεύγοντας το 1922 στον πατέρα του. Ξέρουν ότι πριν από το Νταβός μια νέα ιθαγενής αστική τάξη πήρε την θέση τους στην Ανατολία και ότι η εγκατάλειψη ενός εθνικού αισθήματος που στηρίζεται στην έννοια του εδάφους για χάρη μιας νοσταλγίας της Αιολικής Γης της Επαγγελίας, ενός Πακτωλού της κοινωνικής ισότητας, οδηγεί στην ουτοπία ενός άλλου εθνισμού;

Αν η απαλλαγή από το βυζαντινό σύνδρομο συνεπάγεται την απεμπόληση του ηρωολατρικού μας ελλαδικού πρότυπου, ας πούμε ότι αυτό είναι το τίμημα της άρνησης μας να κατωχυρώσουμε την εθνικότητά μας προσδίδοντας στον Πλάτωνα και τον Ηρόδοτο την περιωπή ιερών γραφών. Ας μάθουμε, όμως, τουλάχιστον, ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη τυραννία από τις ιδεολογικές αυταπάτες.

Υπήρξε μια παράδοξη και αντιφατική στιγμή στις ιστορικές περιπέτειες του ελληνισμού: όταν η ιδέα της ανατολικής γραφειοκρατικής δεσποτείας, ξεκινώντας από την μινωική, την Ιωνική, την ελληνιστική και την βυζαντινή εμπειρία, ξαναγύρισε και κατάκτησε, χωρίς πια αντίλογο, την ευρωπαϊκή Ελλάδα. Η κρίσιμη στιγμή ήταν όταν το Βυζάντιο, χάνοντας την επαφή του με το δυτικό πνεύμα γινόταν περισσότερο ανατολικό ενώ ταυτόχρονα ολοκλήρωνε τον εξελληνισμό του. Από ένα τέτοιο ασυμβίβαστο προέκυψε, σαν μυθολογική ιδεολογική Χίμαιρα, το αρχέτυπο του Πασόκ που βλάστησε, με ζωτική δύναμη απρόβλεπτη και που θα σταματούσε μόνο με μια απομυθοποίηση. Αυτό όμως που δεν απομυθοποιείται είναι ο ίδιος ο μύθος. Διότι ανταποκρίνεται σε μια ανάγκη της φαντασίας.

Το βιβλιοπωλείο της Νέας Κοινωνιολογίας

Νέα Οικολογία: Ιανουάριος 1990, Ειδική Έκδοση. Πού βαδίζει ο κόσμος; Ο πλανήτης γη και η παγκοσμιότητα της οικολογικής κρίσης

Η Νέα Οικολογία ανέλαβε το έργο της μετάπλασης της ευαισθησίας μας για τη γη, σε ζωντανό προβληματισμό. Έχει παρουσιάσει οπωσδήποτε ένα διόλου ευκαταφρόνητο πλαίσιο για την διαμόρφωση της οικολογικής συνείδησης, την ένταξή της μέσα στον επιστημονικό διάλογο και τον σχηματισμό της πολιτικής υπόστασης της οικολογίας. Το ειδικό τεύχος αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά, ένα ποιοτικό άλμα, όχι μόνο στην πνευματική πορεία του ίδιου του περιοδικού, αλλά πολύ περισσότερο της κοινωνικής πολιτικής σκέψης. Κατ' αρχήν ξεχωρίζουμε την συνέντευξη του ηθολόγου Κ. Λόρεντς. Σ' αυτή γίνεται αναφορά στην μετάβαση από μια ολιγομελή οργάνωση, την BUND, στην δημοσίευση του οικολογικού μανιφέστου και στην αποδοχή των μεταυλικών αιτημάτων τους από ευρύτατες κοινωνικές τάσεις. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος δεν είναι έμφυτα προγραμματισμένος να σέβεται το περιβάλλον, γι' αυτό και θεωρεί αναγκαία την παρέμβαση της παιδείας για να στρέψει τον άνθρωπο σε μια θετική αντιμετώπιση της φύσης. Απέναντι στην αδιαφορία και τον ωχαδελφισμό της νεολαίας, που είναι στην πραγματικότητα άρνηση της ζωής, προτείνει μια ζωή με ένταση, κίνδυνο και περιπέτεια. «Τη νεολαία πρέπει να την στέλνουμε εκδρομές να την φέρουμε αντιμέτωπη με την ομορφιά και την ζωογόνα αυστηρότητα της φύσης. Ακόμη τους νεαρούς πρέπει να τους στέλνουμε σ' αυτές τις εκδρομές συντροφιά με όμορφες κοπέλες. *Η ομορφιά στη ζωή είναι το μόνο πράγμα που μπορώ να υποδείξω*». Διαβλέπει ότι η κατασκευή μηχανικών συστημάτων όπως τα πυρηνικά εργοστάσια ακολουθείται από την κατασκευή ενός τύπου ανθρώπου ελάχιστα δυνατού να τα ελέγξει. Τελικά όλες αυτές οι ισορροπίες εξυπηρετούν τα συγκεκριμένα συμφέροντα του οικονομικού-στρατιωτικού λόμπυ. Αυτό που σήμερα χρειάζεται ο δυτικός πολιτισμός κατά τον Λόρεντς είναι η υλοποίηση του βροντώδους νιτσεϊκού λόγου «επανεκτίμηση όλων των αξιών». Θα πρέπει να απορριφτεί η εμπορευματοποίηση όλων των αξιών και η αναγωγή τους σε κάποια χρηματική αξία. Η οικολογική συνείδηση του Λόρεντς προϋποθέτει την πνευματική υποδομή του πανθεϊσμού. Το άρθρο του Μ. Μοδινού τονίζει το βάρος που αναλαμβάνει η οικολογική συνείδηση, φιλόδοξο και επικίνδυνο: να προσεγγίσει ολικά την πραγματικότητα, να διαμορφώσει ένα νέο ρασιοναλισμό, να προχωρήσει από την αλλαγή στην κριτική της αλλαγής. Ο Γ. Πολίτης οριοθετεί τα πλαίσια και την παγκοσμιότητα της οικολογικής καταστροφής. Ο Κ. Χατζημπίρης πιο εξειδικευμένα αναφέρεται στην απειλή της καταστροφής των δασών της γης, μια πραγματικότητα διόλου απόμακρη. Ο Μ. Γκαίτλιν σε μια αναλυτική μελέτη δείχνει την ποικιλότητα και την διαφορά στην φύση, η οποία όμως τείνει να αλλοιωθεί από μια πρωτοφανή βιολογική καταστροφή. Ο Ρενέ Ντιμόν διασυνδέει την κρίση της γεωργίας με τις κλιματικές ανισορροπίες. Ο νεοφιλελευθερισμός αδυνατεί να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα. Αυξάνει την ανέχεια των φτωχών και την σπατάλη των πλουσίων. Ο Λ. Μπράουν, ο Ζ. Γιάκομπσον και ο Γ. Τσεκούρας διερευνούν το μέλλον της αστικοποίησης και την ερήμωση-καταστροφή της ενδοχώρας. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το κείμενο του Δ. Τσαντίλη, «Η κάθοδος στη γη». Σημειώνει την ενότητα ανάμεσα στον κόσμο και τον άνθρωπο στις πρωτεϊκές και αρχέτυπες μορφές πολιτισμού και την ρήξη που επιβάλλει σ' αυτή την ενότητα η εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού. Αναδύει την απουσία μιας προκαθορισμένης μορφής του γίγνεσθαι, ενός σκοπού και ενός τέλους. Δείχνει την επιστροφή σήμερα στην αρχέγονη ενότητα ανθρώπου και φύσης, στο σχηματισμό ενός νεο-μυστικιστικού ρεύματος, την μετάπλαση αυτού του ρεύματος σε επιστημονικό λόγο, που απορρίπτει την μεταφυσική υπόθεση της αναλυτικής επιστήμης, κατά την οποία η αλήθεια του κόσμου κρύβεται στα μέρη του. Αντιθέτως η διαμόρφωση του οικολογικού λόγου προϋπέθεσε έναν διαφορετικό επιστημονικό λόγο κατά τον οποίο το όλον είναι διαφορετικό από τα μέρη. Συνολικά το αφιέρωμα της Νέας Οικολογίας εμπλούτισε την κριτική του δυτικού πολιτισμού με ένα λόγο νεανικό αλλά και πλήρη, που είδε και εφώτισε τους εχθρούς του, αλλά απέθεσε στον επιστημονικό διάλογο το κύριο αίτημα που διαγράφει η ανάπτυξη και η κρίση της ανάπτυξης: «Επανεκτίμηση όλων των αξιών».

Ο κόσμος του Βιβλίου. Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989

Το περιοδικό φιλοδοξεί να είναι μια επιθεώρηση του βιβλίου. Παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες. Παρά την πολυτελή εμφάνιση, που δεν νομίζω ότι ταιριάζει στα έντυπα αυτού του είδους, δεν συγκαλύπτονται πρόχειρα δημοσιεύματα (Βλέπε το Τεστ για παράδειγμα) ή τις ελλειπείς κριτικές βιβλίου. Νομίζω ότι οι συντελεστές της έκδοσης θα πρέπει να επιλέξουν το κοινό που απευθύνονται. Θα είναι αυτό το κοινό περιοδικών τύπου «Κλικ» ή θα είναι άλλου είδους κοινό το οποίο αναγκαστικά θα είναι ολιγάριθμο. Επειδή ακριβώς οι συντελεστές του τεύχους δεν έχουν απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα, συνυπάρχουν ανούσιες συνεντεύξεις, σαν αυτή του Γ. Ξανθούλη, ασήμαντες συζητήσεις με την Μαρία Ιορδανίδου και τον Φώκνερ, με ιδιαίτερα σημαντικά κεί-

μενα σαν αυτό του Η. Νικολούδη με τον τίτλο «η κρίση του σύγχρονου κόσμου». Αυτό το κείμενο είναι ικανό να μας ελκύσει για να ασχοληθούμε με τον «κόσμο του βιβλίου». Μαρτυρεί μια τραγική ενδοσκόπηση του φιλοσοφικού λόγου και της ελληνικότητας. Αποκαλύπτει την κρίση της Δύσης και το ξετύλιγμα του πολιτισμού μέσα από δύο διαφορετικές μορφές: τον ιουδαιοχριστιανισμό και τον ελληνισμό. Ο πρώτος συγκλίνει στην υπερβατική τάξη, ο δεύτερος στον προμηθεϊκό άνθρωπο. Σημειώνει το θεμελιακό λάθος του ελληνισμού. Την στροφή προς ένα ευρωπαϊκό πολιτισμό, που υποψιάζεται τα όρια του και τις ενοχές του, την αποδημία των Ελλήνων από την ελληνικότητα, από την τιμή του και τον χαρακτήρα του. Η αναστροφή της πορείας αυτής και το πλησίασμα της Δύσης στην ελληνικότητα σε μια νέα συγκλονιστική συνάντηση φωτίζει τις διεξόδους από την κρίση.

Λεβιάθαν: Τ.5

Ο Λεβιάθαν κάνει μια ιδιαίτερα αξιόλογη προσπάθεια στους χώρους της φιλοσοφίας και της κοινωνικής θεωρίας. Ο λόγος του πάντα προσεγμένος, πλήρης, μεστός και φρέσκος. Σ' αυτό το τεύχος διακρίνουμε το ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο του Θ. Λίποβατς «Η πολιτική ψυχολογία του Μακιαβέλι». Ο Μακιαβέλι, ένας από τους πρώτους και αξεπέραστους θεωρητικούς της εξουσίας, είναι σημείο αναφοράς της πολιτικής θεωρίας, αλλά και χώρος τριβής και αντιπαλότητας. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτοί που μέμφονται τον Μακιαβέλι δεν κατηγορούν τον ίδιο, αλλά το φαινόμενο του «μακιαβελισμού», που ελάχιστη αν όχι καθόλου έχει σχέση με αυτόν. Εξαιρετικά ενδιαφέρον το κείμενο του Ν. Σεβαστάκη για την χαϊντεγκεριανή κριτική της ηθικής. Περισσότερο πολιτικό από το συνολικό ύφος του περιοδικού αλλά της ίδιας ποιότητας το άρθρο του Π. Νούτσο «Από την πολιτική στην κοινωνική λογική» που διερευνά τις μεταλλαγές που επέφερε στην σχέση πολιτικού και κοινωνικού η περίοδος μετά τα γεγονότα του Μάη του '68. Στο ίδιο τεύχος περιέχεται μελέτη του Χ. Μαρκούζε με τον τίτλο «επιστήμη και φαινομενολογία», που διερευνάται η προσέγγιση του Χουστέρλ για την εξέλιξη του επιστημονικού λόγου.

Εποπτεία Τ. 153

Η Εποπτεία είναι σαν την Ελλάδα. Την τιμούμε κύρια για το παρελθόν της. Στο διάστημα που εκδιδόταν σαν περιοδικό φιλοσοφίας και παιδείας, αποτέλεσε ίσως τον χώρο συνάντησης των σημαντικών πνευματικών τάσεων. Ο πλουραλισμός της συμβάδιζε με την ποιότητα. Νομίζω, η αξία της μπορεί να συγκριθεί με τα καλύτερα περιοδικά του είδους, σαν το Esprit ή τους «Μοντέρνους καιρούς» ή τις «παλαιότερες Εποχές». Από τις σελίδες τις πέρασαν άγνωστα κείμενα στο ελληνικό κοινό ξένων και ελλήνων στοχαστών: Πόππερ, Καστοριάδης, Αξελός, Ελιάντε, Παπαϊωάννου, Λεμπέσης, Συκουτρής, Ζυλιέν Φρόυντ, Χ. Μαρκούζε, Πλάτων, Ντοστογιέφσκι, Χαϊντέγκερ, Χαϊντερλιν, Νίτσε, Αυγουστίνος Διονύσιος είναι ορισμένοι από αυτούς που φιλοξενήθηκαν στην Εποπτεία. Κείμενα έξοχα και σημαντικά, άγνωστα στους πολλούς. Η φιλοσοφική εποπτεία αποτελεί μνημείο πολιτισμού και όποιος την διαβάσει έχει αγγίξει τις ρίζες του. Κάπου όμως κάνει στροφή. Γίνεται πιο πολιτική. Στην πραγματικότητα στρέφεται σε μια άκριτη υπεράσπιση του αστισμού. Βεβαίως ο αστισμός μπορεί να ωφελήθηκε από την προσχώρηση της Εποπτείας, όμως η ίδια έχασε δραματικά σε ποιότητα. Έφτασε σε κάποια τεύχη της στο όνομα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να υπερασπίζεται το φαινόμενο Κοσκωτά, πριν αποκαλυφθεί το μέγεθος της απάτης του. Την θέση ρωμαλέων διανοητών, πήραν ασπόνδυλοι, με στενή πνευματική αντίληψη δημοσιογράφοι. Εκεί που έγραφαν ασυμβίβαστοι και κριτικοί στοχαστές, γράφουν επιχειρηματίες που ταυτίζουν μοιραία τον πολιτισμό με το κέρδος, το εμπόριο, την παραγωγή, τελικά δηλαδή με την ποσότητα. Στο τεύχος που αναφερόμαστε, η έρευνα για τα προβλήματα των κομμάτων αποτελεί συρραφή από κείμενα που είχαν δημοσιευθεί σε άλλα έντυπα. Το ενδιαφέρον της έρευνας είναι ότι κάπου γίνονται βασιλικότεροι του βασιλέως, όταν κατηγορούν ορισμένους συντηρητικούς πολιτικούς σαν τον Έβερτ, ως μη γνήσιους αστούς, διότι προέρχεται από τα παιδιά των πολυκατοικιών. Βεβαίως, μέσα σ' αυτή την πνευματική έρημο δεν μπορούσε να λείψει ο Φουκουγιάμα, νέα ανακάλυψη του star-system. Ο Φουκουγιάμα αναμασά με κάποια χρονική καθυστέρηση τα εγελιανά ιδεολογήματα περί ευθύγραμμης πορείας του ιστορικού γίγνεσθαι και τέλους της ιστορίας, τα οποία με πολύ πιο έντεχνο τρόπο παρουσιάζει ο δικός μας Κ. Τσάτσος στην «Πολιτική» του. Η περίπτωση Φουκουγιάμα είναι ενδεικτική όμως για ένα πράγμα: πως αυτοί που ελέγχουν τα μέσα ενημέρωσης κατασκευάζουν πνευματικούς ογκόλιθους από εκπληκτικές μετριότητες. Ο Π. Δρακόπουλος μαχητικός και οξύνους βάζει στο ίδιο τσουβάλι χιτλερισμό και κομμουνισμό. Αφήνει όμως έξω το πνευματικό περιβάλλον πάνω στο οποίο αυτοί βρήκαν γόνιμο έδαφος και δεν είναι άλλο από τον μηδενισμό, τον καταναλωτισμό και την ποσοτητοκρατία του αστισμού. Το κείμενο του Ρένου για τον Ηράκλειτο φαντάζει τελείως ξένο από τα υπόλοιπα κείμενα. Παρότι δεν είναι εκτενής μελέτη είναι μια προσωπική προσέγγιση του Ρένου στον Ηράκλειτο. Ο τρόπος γραφής της, η διαπλοκή προσωπικών βιωμάτων με τον ηρακλείτιο λόγο είναι η καλύτερη προσφορά στον αρχαίο στοχαστή. Ο Ρένος έγραψε σκέψεις για τον Ηράκλειτο αφού πρώτα πέρασε από το σύνολο της φιλοσοφίας. Τελικά δεν τον διάβασε αλλά τον έζησε. Αυτή νομίζουμε ότι είναι η διάβαση που οδηγεί πιο γοργά στην καρδιά του προμηθέα του ελληνικού λόγου.

Επιχειρήματα: τ.12. Δεκέμβρης '89

Εκδίδεται από τον χώρο της Ελληνικής Αριστεράς. Είναι ένα πολιτικό περιοδικό που ξεχωρίζει σε ποιότητα και ελευθεροφροσύνη από άλλα του είδους. Χωρίς να απουσιάζουν ανιαρά κείμενα, σαν αυτό του Χ. Ροζάκη για τα εθνικά ζητήματα, ανακαλύ-

πτουμε ενδιαφέροντα και σημαντικά άρθρα. Του Η. Κατσούλη για το μέλλον της Αριστεράς στην Ελλάδα, του Ν. Bobbio η ανατροπία της ουτοπίας όπου ξετυλίγεται μια γενναία κριτική της κομμουνιστικής πρακτικής, του Θ. Λίποβατς για την σεξουαλική ζωή των φοιτητών.

Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη. Φεβρουάριος 1990

Περιοδικό στοχασμού που εκδίδεται από στελέχη του ΠΑΣΟΚ. Αποπειράται να προβάλλει ένα πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ διαφορετικό από εκείνο του αυριανισμού. Βέβαια, όσο ενδιαφέρουν μπορούν να παρουσιάζουν άρθρα σαν του Ε. Μαντέλ για τον Μαρξισμό ή του Τορ για το επαναστατικό κίνημα, άλλο τόσο ακυρούται από την προβολή της Λιάνης-Πανανδρέου ως έγκριτου μελετητή του Μίλαν Κούντερα. Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κείμενα που αντιμετωπίζουν με αιρετική για το χώρο του ΠΑΣΟΚ οπτική θέματα σαν την μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και τους στόχους της τουρκικής πολιτικής, καθώς και το Βορειοηπειρωτικό. Ο Π. Γεννηματάς, που προέρχεται από την συντηρητική παράταξη ασχολείται με τις προοπτικές της αριστεράς μέσα στα πλαίσια των εγχώριων και διεθνών εξελίξεων.

Δ. Τσάκωνα: Ιδεολογία και μαρξισμός στην Ελλάδα. Εκδόσεις Κάκτος

Κατ' αρχήν πρέπει να σημειώσουμε δύο μεθοδολογικού χαρακτήρα διαφωνίες με την ογκώδη πραγματικά (527 σελίδες) εργασία του Δ. Τσάκωνα. Αποπειράται να συνοψίσει με υποδειγματική πληρότητα τα πνευματικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν, συνυπήρξαν ή και συγκρούστηκαν μέσα στον περιπετειώδη ελληνικό εικοστό αιώνα. Όμως την παρουσίαση αυτή την συνοψίζει σε μια αντίθεση, την αντίθεση ιδεαλισμού και μαρξισμού. Η αντίθεση αυτή συσκοτίζει την πραγματικότητα, η οποία διαπερνάται από πολλές εξίσου σημαντικές, ίσως σημαντικότερες, διαφοροποιήσεις. Δίπλα στους μαρξιστές εμφανίζονται ιδεαλιστές βέβαια, όμως εμφανίζονται και υπαρξιστές, και νιτσεϊκοί ή φουτουριστές ή εμπειριστές. Δεν σημαίνει ότι όποιος απορρίπτει τον μαρξισμό είναι ιδεαλιστής, ή όποιος δεν χωρά μέσα στον πλατωνισμό ή στον χριστιανοτραφή καντιανισμό, κατευθύνεται απαρέγκλιτα προς τον μαρξισμό. Ο διαχωρισμός ιδεαλισμός και μαρξισμός, απόλυτα συμβατικός, τελικά συγκαλύπτει την βαθιά συγγένεια των δύο μορφών αστικής κυριαρχίας. Η δεύτερη μεθοδολογική διαφωνία εστιάζεται στην μη αντιστοιχία του τίτλου προς το περιεχόμενο του έργου. Διότι κάθε άλλο παρά αναπτύσσεται ο ιδεαλισμός και ο μαρξισμός, ως συγκροτημένα ιδεολογικά ρεύματα μέσα στα πλαίσια του ελληνικού χώρου. Αντιθέτως αυτό που εμφανίζεται στην μελέτη του Δ. Τσάκωνα είναι η εμβριθέστατη παρουσίαση ιδεαλιστών και μαρξιστών στα όρια ενός πυρακτώδη κοινωνικού κορμού.

Η εργασία του Δ. Τσάκωνα διακρίνεται για την απουσία εμπάθειας στον τρόπο που πλησιάζονται τόσο διαφορετικοί στοχαστές. Μόνο ένα πραγματικό πάθος τον δονεί. Το πάθος για την αναζήτηση της αλήθειας. Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο το έργο του είναι έργο εθνικό. Για έναν στοχαστή, που η συμμετοχή του στην πολιτική δράση του εχάρισε την περιθωριοποίησή του και την απόρριψή του από ένα πνευματικό κοινό, που πολλές φορές στέκεται λιγότερο ειλικρινές στις προθέσεις του από αυτον, η κατάκτηση του βεμπεριανού αιτήματος της αξιολογικής ουδετερότητας είναι ένας σκληρός προσωπικός άθλος. Κανένα μίσος, καμία μοχθηρία δεν τον διακατέχει προς τους πνευματικούς και πολιτικούς αντιπάλους του. Βέβαια δεν ίσταται εκτός της κοινωνικής δυναμικής. Όμως, η περιγραφή που προβαίνει του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού του μεσοπολέμου, όπου εστιάζεται άλλωστε η μελέτη, είναι υποδειγματική για την έλλειψη δογματισμού και το πάθος για την ανάδυση όλων των εκφάνσεων του πραγματικού. Η ίδια εργασία του τοποθετείται αρκετά επιτυχώς, εκτός της σύγκρουσης μαρξισμού και ιδεαλισμού, παρότι διαφαίνεται αρκετά καθαρά η προτίμησή του προς έναν κοινοβιακό χριστιανισμό. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όσο και πρωτότυπη είναι η προσέγγιση του Π. Κανελλόπουλου. Του αποδίδονται στοιχεία ενός καρλαϊκού ηρωισμού και ενός ποιητή-πολιτικού που προσομοιάζει με τον Σ. Γκεόργκε. Οι σελίδες που αναφέρονται στον Π. Κανελλόπουλο, όσο και αυτές που αναφέρονται στον Δ. Γληνό, είναι οι πιο μεστές, που μας παρασύρουν σε μια συγκλονιστική πνευματική περιπέτεια. Ο Δ. Τσάκωνας στέκεται με στοργή σ' αυτούς τους δύο στοχαστές, διότι παρότι και οι δύο συγκρούστηκαν από διαφορετικά μετερίζια συναντήθηκαν στο κοινό αίτημα, για την αποκοπή από το φθοροποιό παρόν και την συγκρότηση μιας ζωογόνας αναγεννητικής προσπάθειας. Όμως οι σελίδες της εργασίας επεκτείνονται σε σύγχρονους στοχαστές, άλλους πολύ γνωστούς όπως ο Τσάτσος, ο Θεοδωρακόπουλος και άλλους λιγότερο γνωστούς στους νεότερους σαν τον Κουρμούλη, τον Ζερβό ή τον Λεμπέση, που δεν υπολείπονται όμως σε αξία.

Αναμφισβήτητα διαπιστώνεται έντονη η γνώση του συνόλου των πνευματικών αναζητήσεων και συγκρούσεων που εμφανίζονται στην διάρκεια του μεσοπολέμου και τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο. Ο αναγνώστης του «Ιδεαλισμού και μαρξισμού στην Ελλάδα» πληροφορείται ότι σε μια κατεστραμμένη χώρα βρήκαν πρόσφορο έδαφος ιδιαίτερα σημαντικά περιοδικά όπως οι «Νέοι Πρωτοπόροι» και το «Αρχείο Φιλοσοφίας». Γνωρίζοντας σήμερα τις έντονες διαθλάσεις του πνευματικού χώρου στον ελληνικό μεσοπόλεμο, ένα συναίσθημα μελαγχολίας και περισυλλογής μας καταλαμβάνει, για τη διαρκή σμίκρυνση της ποιότητας του στοχασμού. Ποιοι διαδέχθηκαν τον Π. Κανελλόπουλο, τον Ι. Συκουτρή, τον Δημοσθένη Διανιηλίδη; Ποιοι μπορούν να σταθούν σήμερα δίπλα στον Σκληρό, τον Σ. Μάξιμο ή τον Δ. Πικιώνη;

Η μελέτη του Δ. Τσάκωνα έχει τη σημασία της, για το περίτεχνα απλό, αλλά συγχρόνως χωρίς να παραλείπει τίποτε ουσιώδες να αναφέρει ύφος. Αδικείται όμως με την επιμονή του να εντάξει τις πολύμορφες αντιθέσεις και συγκρούσεις της διανόησης σε ιδεότυπους, όπως ιδεαλισμός και μαρξισμός, που αποδεικνύονται πολύ φτωχοί για να χωρέσουν το εύρος και την ποικιλία των αντιφάσεων.

Θ. Λίποβατς. Η απάρνηση του πολιτισμού. Εκδόσεις Οδυσσέας

Ο καθηγητής της Παντείου Θ. Λίποβατς είναι ένα από τα πιο γόνιμα και ελπιδοφόρα πνεύματα του ελληνικού χώρου. Σε ένα σύντομο σχετικά διάστημα έχει παράγει ένα σπουδαίο σε ποσότητα και ποιότητα έργο. Η αφετηρία του είναι η κριτική που αναπτύσσουν κύκλοι διανοουμένων της Ευρώπης. Η γαλλική νεοδεξιά κατηγορεί τους ουμανιστές και τους σοσιαλιστές για ασυγχώρητη υποκρισία. Όλες τις αξίες που στηρίχθηκαν στην φυσική ομοιογένεια του ανθρώπου, ελάχιστα κάλυψαν τη διάθεση του ανθρώπου για κυριαρχία και ανισότητα. Απέναντι στον μονισμό του μονοθεϊσμού αντιπαραθέτουν την μητέρα-γη-ύλη. Οι νεορομαντικοί της Γερμανίας πράσινοι, φεμινίστριες, φιλειρηνιστές καταδικάζουν κάθε μορφή ανθρωπισμού και επιστήμης ως ολοκληρωτισμό. Τί είναι τελικά αυτό που τίθεται; Ο ιμπεριαλισμός ενός εργαλειακού ορθολογισμού κατακερματίζει την συμβολική Διαφορά και κατ' αυτόν τον τρόπο «παρήγαγε και παράγει το ίδιο σύμπλεγμα α-νοησίας και ανίας που χαρακτηρίζει την σύγχρονη καταναλωτική και ισοπεδωτική κοινωνία». Η σύγχρονη κοινωνία αναπαράγει διαρκώς μικροδιαφορές για να διαλύσει την πνευματική-συμβολική Διαφορά. Ο ελληνισμός ενώ αδυνατεί να ξεφύγει από τον Πατέρα, δηλαδή να ενηλικιωθεί απέναντι στο παρελθόν του και παράλληλα δεν πέρασε από τους 15ο-18ο αιώνες που πέρασε η Ευρώπη, ρίχνεται εξ αιτίας ακριβώς αυτών των γεγονότων στην αμερικανοποίησή του. Ο Λίποβατς χρησιμοποιεί τον Λακάν για να υποσκάψει τον Λόγο. Θεωρεί την ολική ταύτιση, το Όλον, σαν φαντασίωση. Το Συμβολικό συγκροτείται σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Η καθημερινή ζωή ελέγχεται από την τεχνοκρατία. Το κυνήγι της κίνησης μεταβάλλεται σε παραγωγή του ίδιου. Η διαρκής μεταβολή εγκαθιστά το κράτος της κοινοτοπίας και της ανίας. Στα δύο πρώτα κεφάλαια του έργου συγκροτείται μια πολιτική ψυχολογία, περνώντας από τον Φρόυντ στον Λακάν. Ο Λίποβατς τονίζει την απάρνηση του συμβολικού στον ρώσικο μηδενισμό και στον γερμανικό ρομαντισμό, που οδηγεί στην εξύμνηση των μυθικών δυνάμεων του λαού ή της φύσης, την κλίση προς τον ανορθολογισμό και την συνταύτιση του εργαλειακού ορθολογισμού με την γαλλική και αγγλική σκέψη. Στο κεφάλαιο μετουσίωση και φετιχισμός γίνεται αναφορά στον μαρξισμό. «Ο Μαρξ απαρνείται το Πολιτικό, παρόλο τ' ότι σκέφθηκε και έδρασε πάντα πολιτικά. Απαρνείται τη Διαφορά κάτω από όλες τις μορφές της, χάρη στις οποίες όμως οι άνθρωποι ζουν σε πολιτισμό· σ' αυτό το σημείο ο Μαρξ παρέμεινε ρομαντικός, δηλαδή γνωστικός. Γιατί η «αλλοτρίωση» υπήρχε για τον Μαρξ, όχι στη σύγχυση των πραγμάτων, αλλά στο χωρισμό που εισάγει ανάμεσά τους η Διαφορά».

Στο τμήμα του έργου υπό τον τίτλο Δίκαιο και Εξουσία αναλύεται η σκέψη του Γερμανού πολιτειολόγου Κ. Σμιτ. Η κύρια συνιστώσα της κριτικής του Λίποβατς στο έργο του Σμιτ, έγκειται στην απώθηση από το έργο του, της αντίφασης. Ακολουθώντας ο Σμιτ την βεμπεριανή ιδεοτυπική ανάλυση, κατασκευάζει καθαρούς ομοιογενείς τύπους, που ιδεοποιούνται. Η παρακολούθηση του έργου του Σμιτ μέσα από μια φροϋδική οπτική, δεν οδηγείται σε μια θεολογικού χαρακτήρα καταδίκη του, αλλά σε μια ψύχραιμη ανατοποθέτησή του μέσα στο πνευματικό παρόν. Στοχαστές της αριστεράς και της δεξιάς γοητεύονται από τον ακτιβισμό του Σμιτ, γιατί τους γοητεύει η εμπειρία του μηδενός και το παχνίδι με τα όρια, δηλαδή με τον θάνατο. Ο Σμιτ τελικά στοχεύει όπως και ο Χόμπς στην υπέρβαση της εμφύλιας σύγκρουσης, στην κατασκευή μιας ενωτικής κοινότητας. Η εξασφάλιση της εσωτερικής ειρήνευσης καθορίζει την νομιμότητα του κράτους. Γι' αυτό η αμφισβήτηση του κράτους κατευθύνεται αναγκαστικά δια μέσου της απάρνησης του κυρίαρχου ρόλου του. Η τακτική των ακτιβιστών και των τρομοκρατών αυτόν τον δρόμο ακολουθεί, όπως διαφαίνεται από προκήρυξή τους που μνημονεύεται από τον Λίποβατς: «Η τρομοκρατία, αδιάφορο αν κυνηγά συγκεκριμένους ή όχι στόχους, έχει επίσης το πλεονέκτημα ότι αναγκάζει τον πληθυσμό να συμμετάσχει. Ο πληθυσμός θα είναι στην αρχή ουδέτερος, αλλά κατόπιν θα μας φοβάται και θα μας θαυμάζει, ενώ αντίθετα θα μισήσει το κράτος, γιατί είναι ανίκανο να τον προστατεύσει. Με επανειλημμένη άμεση δράση, με ακριβείς στόχους, που δεν θα τους διεκδικήσουμε αναγκαστικά προς τα έξω, θα κατορθώσουμε να επαυξήσουμε την ένταση μέσα στον κοινωνικό ιστό της χώρας, μέχρι το απροχώρητο».

Στο κεφάλαιο υπό τον τίτλο Δημοκρατία και Ελευθερία, εκτός από το ξεδιάλυμα αυτών των εννοιών, οριοθετείται η κρίση και η υπόσκαψη της Δημοκρατίας ως διαδικασίας λήψεως αποφάσεων και αντιπαραβάλλεται με την διαδεδομένη αντίληψη περί ενός «κακού» κράτους και μιας αγαθής κοινωνίας, μιας αντίληψης που τείνει να γίνει κυρίαρχη μετά τα γεγονότα του Μάη του '68. Ο Λίποβατς προβαίνει σε καίριες επισημάνσεις: η πλουραλιστική δημοκρατία αντί της πολιτικής επαναστάσεως παράγει μαζικοποίηση, κοφορμισμό, γραφειοκρατία, ενώ η διακυβέρνηση εκφυλίζεται σε μια τεχνική. Η συμμετοχή ως «κατανομή της εξουσίας και ετοιμότητα του υποκειμένου να πάει στα άκρα, προκειμένου να υπερασπισθεί μια συγκεκριμένη ιδέα της Δικαιοσύνης» προβάλλεται ως μια νέα δυνατότητα του πολιτικού. Η νέα διάσταση του πολιτικού δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί από τον τύπο ανθρώπου που ονομάζεται «περιστασιακός άνθρωπος μιας υπαλληλικής κοινωνίας», που επιθυμεί να είναι ευτυχής και προσαρμοσμένος σοσιαλιστικά ή καπιταλιστικά.

Στο κεφάλαιο για τον Λακάν, ο Λίποβατς επιστρέφει εκεί από κει που άρχισε, δηλαδή τον εμβολιασμό αυτού που θεωρήθηκε ως πολιτική επιστήμη με τις έννοιες που θέτει η ψυχολογία- ψυχανάλυση.

Η σκέψη του Λίποβατς έχει τον φρέσκο αέρα του νέου, την ορμή του εμφανιζόμενου. Αξίζει να διαβαστεί με προσοχή και να κατανοηθεί με γνήσιο τρόπο.

Μ. Φουκώ: Η χρήση των σεξουαλικών απολαύσεων. Εκδόσεις Ράππα 1989

Πρώτος ο Φ. Νίτσε αναρωτήθηκε και απάντησε για την έννοια της αμαρτίας, για την αντιμετώπιση του σώματος στον χριστιανισμό και στον αρχαϊκό παγανισμό. Ο Μ. Φουκώ απαντά στα προβλήματα αυτά με έναν πιο συστηματικό τρόπο, καταφεύγοντας διαρκώς σε αρχαϊκά κείμενα για να υποστηρίξει τις απόψεις του, που είναι εντέλει παραπλήσιες με τις νιτσεϊκές. Γράφει ο Μ. Φουκώ: «Ας υποθέσουμε ότι δεχόμαστε, έστω και για μια στιγμή, κατηγορίες τόσο γενικές όσο εκείνες του «παγανισμού»,

του «χριστιανισμού», της «ηθικής» και της σεξουαλικής ηθικής». Ας υποθέσουμε πως μπαίνει το ερώτημα σε ποια σημεία η «σεξουαλική ηθική του αρχαίου παγανισμού»: μήπως στην απαγόρευση της αιμομιξίας, στην αντρική κυριαρχία, στην καθυπόταξη της γυναίκας; Χωρίς αμφιβολία δεν είναι αυτές οι απαντήσεις που θα δινόντουσαν: είναι γνωστή η έκταση και η σταθερότητα αυτών των φαινομένων κάτω από την ποικιλία των μορφών τους. Το πιθανότερο είναι ότι θα προτείνονταν άλλα σημεία διαφοροποίησης. Η αξία, λόγου χάρη, της σεξουαλικής πράξης αυτής καθ' αυτής, ο χριστιανισμός την είχε συνδέσει με το κακό, με την αμαρτία, με την πτώση, με τον θάνατο, ενώ η Αρχαιότητα της είχε αποδώσει θετικούς προσδιορισμούς. Η η «οροθέτηση» του νόμιμου συντρόφου: ο χριστιανισμός — σε αντίθεση με τις ελληνικές ή ρωμαϊκές κοινωνίες — δεν τη δεχόταν παρά μόνο στην περίπτωση της μονογαμικής σύζευξης και, μέσα στα πλαίσια της σύζευξης αυτής, της είχε επιβάλει την αρχή της τεκνοποίησης, ως αποκλειστικό όρο της ολοκλήρωσής της. Ένα τρίτο σημείο είναι η απόρριψη των σχέσεων ανάμεσα σε άτομα του ίδιου φύλου: ο χριστιανισμός τις είχε αυστηρά αποκλείσει, ενώ η Ελλάδα τις είχε εκθειάσει και η Ρώμη αποδεχτεί τουλάχιστον ανάμεσα σε άντρες.

Η ψυχιατρική σήμερα: Η επιστήμη κατά Φρόυντ (Nouvelle Ecole — Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 1990)

Το αφιέρωμα ενός περιοδικού όπως είναι αυτό το αφιέρωμα του Nouvelle Ecole δεν μπορεί, όσο φιλόδοξο και να είναι, να εξαντλήσει ένα θέμα. Όμως μπορεί να θέσει προς συζήτηση μια άποψη, κι αυτό η εργασία αυτή το επιτυγχάνει. Η άποψη που εδώ κατατίθεται είναι η αντίθεση στην αντι-ψυχιατρική, και όσο και αν διαφωνούμε μαζί της, η ανάγνωση της είναι αναγκαία. Ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού Πιέρ-Ντεμπραί-Ρίτζεν αναφέρεται εισαγωγικά στην ψυχιατρική. Το άρθρο που υπογράφεται από το Νουβέλ-Εκόλ, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον. Παρουσιάζεται ως αντίθεση στην έννοια ότι η κοινωνία είναι τρελή και όχι οι «τρελοί» που ανέπτυξε ο Λαίγκ, ο Ντόλτο, ο Ντελέζ, ο Γκουαταρί. Η αδυναμία του άρθρου έγκειται στο γεγονός ότι συγκαλύπτει το γεγονός ότι ο τρελός και ο εγκληματίας μπορεί να είναι η ξεστρατισμένη δυναμική προσωπικότητα, που πλήττει μέσα σε μια καθορισμένη κοινωνία. Το άρθρο του Κοντεντίν Ντεμπραί αναφέρεται στις γενετικές προελεύσεις των ψυχικών παθήσεων. Ο Claude Bursrtein επικεντρώνεται στα πειράματα ανάλυσης της προσωπικότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνέντευξη του μαθητή του Φρόυντ, Ραίκ για τον Φροϋδισμό. Ο Έρικ Λου προσεγγίζει τις διαστάσεις της τοξικομανίας και ο Έντουάρ Ζαριφιάν αναλύει τα είδη τοξικών ουσιών. Ο Χ. Έυσενκ στο άρθρο «η παρακμή και η πτώση της φροϋδικής αυτοκρατορίας» αναπτύσσει μια νεοθετικιστική κριτική στον Φροϋδισμό, ακολουθώντας την επιστημονική μεθοδολογία του Καρλ Πόππερ.

Σπύρος Κουτρούλης

Συνοψη Της Πολιτιστικής Βιομηχανίας του **TH. W. ADORNO:** *Δίγλωσση Έκδοση Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Φεβρουάριος 1989. Αθήνα Μετάφραση: Λευτέρη Αναγνώστου, σ. 40*

Γραμμένη το 1947 ως κεφάλαιο της «Διαλεκτικής του Διαφωτισμού», που έγραψε ο Adorno μαζί με τον Horkheimer, η «Σύνοψη της Πολιτιστικής Βιομηχανίας» αποτελεί ένα μοναδικό κείμενο με ιδιαίτερη αξία για την εποχή μας, την εποχή των ΜΜΕ και της ραγδαίας ανάπτυξης της επικοινωνιακής βιομηχανίας.

Η ανάλυση αυτού που αλλιώς ονομάσθηκε μαζική κουλτούρα, από τον Adorno χωρίς, στο συγκεκριμένο έργο, να είναι πολυεπίπεδη, πετυχαίνει να είναι καίρια και ουσιώδης. Ζώντας στις ΗΠΑ, για πολλά χρόνια, ο ίδιος όπως άλλωσε και άλλοι φιλόσοφοι — στοχαστές της περίφημης Σχολής της Φραγκφούρτης, είχε την ευκαιρία να διερευνήσει και να αναλύσει το Βιομηχανικό πολιτισμό και τα συνακόλουθά του, αναπτύσσοντας ένα ιδιαίτερα οξύ κριτικό πνεύμα.

Στην κριτική που ασκεί ο Adorno στην πολιτιστική βιομηχανία προβάλλει τέσσερα βασικά επιχειρήματα:

1. Οι μάζες είναι το αντικείμενο της πολιτιστικής βιομηχανίας, το δευτερογενές.
2. Η πολιτιστική βιομηχανία μεταφέρει το κερδοσκοπικό κίνηρο αυτούσιου στα πνευματικά μορφώματα.
3. Είναι ισοπεδωτικά εξομοιωτική.
4. Η κατηγορική προσταγή της είναι η τυφλή ένταξη στο σύστημα.

Αν και η κριτική έγινε για την προπεντηκονταετίας ανθούσα αμερικανική πολιτιστική βιομηχανία, επικυρώνεται κυρίως στις μέρες μας, καθώς κοινή διαπίστωση αποτελεί το γεγονός πως η βιομηχανία αυτή έχει πλέον παγκοσμιοποιηθεί, έχει καταστεί εμβόλιμη και εξοντωτική· εξαπλώνεται μάλιστα με ταχύ ρυθμό. Οι μορφές της είναι ποικίλλες. Όλη η υφήλιος «κοινωνικοποιείται» πλέον στα δυτικοπρεπή πρότυπα που προτείνει (και επιβάλλει) η πολιτιστική βιομηχανία, εξαλείφοντας κάθε φωνή αντίστασης, εξαφανίζοντας κάθε ίχνος των ιδιαίτερων χαρακτηριστικώνξ των εθνικών και τοπικών κουλτουρών.

Λατρεία προς το γρήγορο, τον όγκο, την υπερβολική, την αποποίηση του Λόγου, (μέχρι ίσως την τελική του εξαφάνιση), πλουραλιστική, στο βαθμό που ο πλουραλισμός ισοδυναμεί με αποδοχή του προϊόντος, που πλασσάρει ο «πολιτισμένος», από τον «απολίτιστο», πλουραλισμός αναμεμιγμένος με προμελετημένο οίκτο και πλασαριζόμενη γραφικότητα. Είναι τα στοιχεία της πολιτιστικής βιομηχανίας, που, υπό μια αφαιρετική θεώρηση, προσομοιάζουν σε μια φασιστική ιδεολογική μέθοδο.

Όπως σημειώνει ο Adorno (σ. 33) «... οι άνθρωποι περιέχονται σε δυσκολίες, μόνο και μόνο για να ξαναβγούν απείραχτοι, συχνότατα με τη βοήθεια εκπροσώπων μιας πανάγαθης κοινωνικής ομάδας...» οι οποίοι λειτουργούν ως άψογα υποδείγματα σε ένα ατέρμονο προκατασκευασμένο δυαδικό παιχνίδι καλού-κακού. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο πως οι δυνάμεις του καλού — είτε πρόκειται για προϊόν καλλιτεχνικό, είτε για ειδησεογραφία — ταυτίζονται απόλυτα με τις προσωποποιημένες ήδη δυνάμεις του καλού: κατ' αρχήν η αστυνμία, το δικαστήριο, οι κυβερνήσεις και ακολουθούν οι ευυπόληπτοι οικογενειάρχες, οι υπάκουοι μαθητές, ηρωικοί εθνικόφρονρες στρατιώτες, κ.ά.

Η φιλοσοφία της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι απλή. Δημιουργεί κρίση και αυτοκαλούμενη στη συνέχεια προτείνει τη λύση. Λογική ανακυκλούμενη διαρκώς με ένα στόχο εφικτό και ανάλογα με τις περιστάσεις μονικό: τη χειραγώγηση των μαζών. Αυτό που «... εμποδίζει τη διαμόρφωση αυτόνομων κι αυτοτελών συνειδητά κρινόντων και αποφαισιζόντων ατόμων», δεν είναι άλλο από την επιταγή του καπιταλισμού (ολιγοπωλιακού ή μονοπωλιακού). Η δικτύωση της πολιτιστικής βιομηχανίας περιλαμβάνει ένα μεγάλο εξειδικευμένο κομμάτι: τη διαφήμιση, που την καταστρώνουν και εφαμόζουν οι εκπαιδευμένες στρατιές των «opinion makers» και οι δημοσιοσχετίστες — όπως πολύ σοφά, είχε διειδεί ο Adornol ἤdh ap˙ to 1847 =... h politistikἠ biomhxan$a metatrëpetai se dhmösiew sxëseiw (public refations) για να φτιάχνει την καλή φήμη (goal will) γενικά...». Ακόμη περιλαμβάνει ένα μικρότερο κομμάτι που αποτελούν αυτοί που «βγάζουν τη βρώμικη δουλειά», οι παραγωγοί τέχνης πια κι όχι οι καλλιτέχνες, οι οποίοι πυροδοτούνται και αναπαράγονται μέσα από τη «... γενική άκριτη συναίνεση...», (αυτοί που εκτελώντας μηχανικά πια τα prozects των ιθυνόντων έχουν μεταποιηθεί σε απλούς διεκπεραιωτές της παραγωγής της πολιτιστικής βιομηχανίας), απ' τη μια, και ένα ιδιαίτερα ευπαθές και προσεγμένο κομμάτι, το star system, το οποίο αναλαμβάνει να διαθέσει άμεσα το προς πώληση προϊόν.

Σημείο αιχμής όμως στην πολιτιστική βιομηχανία είναι η χρήση και η προβολή της ατομικότητας: «Κάθε προϊόν εμφανίζεται ως ατομικό η ίδια η ατομικότητα χρησιμεύει στην ενίσχυση της ιδελογίας καθώς καλλιεργεί την ψευδαίσθηση πως το εντελώς αντικειμενοποιημένο και διαμεσολαβημένο είναι καταφύγιο αμεσότητας και ζωής». Πρόκειται για την επελαύνουσα ιδελογία του άκρατου κι άκριτου ατομικισμού. Οι ακόλουθοι όροι είναι: καταναλωτική συνείδηση, ορθολογικός συμφεροντικός υπολογισμός, ψυχρότητα στις σχέσεις, υποτυπώδης επικοινωνία, ακατάσχετος κονφορμισμός, και το σπουδαιότερο: αυστηρός και περιχαρακωμένος επαγγελματικός, κοινωνικός και πνευματικός προσανατολισμός. Αποτέλεσμα, «... η φράση: ο κόσμος θέλει να τον απατούν έγινε αληθινότερη...»· η ανάγκη για εύπεπτη τροφή είναι πλέον καθολική. Η πολιτιστική βιομηχανία συνεχίζει να γυμνάζει αδιάκοπα τις μάζες. Και, δυστυχώς, έχει πετύχει το στόχο της.

Γ.Σ. Σακιώτης

Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, ***Θεωρία και Ιδεολογία στη Σκέψη των Κλασσικών της Κοινωνιολογίας,*** *Παπαζήσης 1989*

Πλούσια τεκμηριωμένη και εξαιρετικά ακριβής στον τόνο και στο ύφος η πρόσφατη κοινωνιολογική διερεύνηση της επίκουρης καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Μαρία τ. Αντωνοπούλου. Φτάνει ίσως τα όρια της ίδιας σημαίνουσας κοινωνικής αντίληψης των κοινωνιολόγων που αναλύονται στο βιβλίο. Με εύστοχο τρόπο και υπερβολική προσοχή και στις αυθεντικές πηγές, η επιστήμη διαμορφώνει και κατευθύνει τις σκέψεις των πρωτοπόρων της κοινωνιολογίας μέσα από μια διαχρονική ανασκόπηση.

Τα κεφάλαια που αναφέρονται στον Αύγουστο Κοντ, Καρλ Μαρτ, Κλασσικούς της Κοινωνιολογίας (Εμίλ Ντορκαίμ, Βιλφρέντο Παρέτο, Μαξ Βέμπερ και Γκέοργ Ζίμμελ) είναι με τέτοιο τρόπο αξιοσημείωτα κεχωρισμένα ώστε η ευνοιολόγηση των βαθύτερων μηνυμάτων της θεωρίας τους να μην αφήνει το ελάχιστο ίχνος ασάφειας. Η συγγραφέας αντιμετωπίζει στοχαστικά την θέση του Διαφωτισμού που ως ένα δυναμικό στόμα της εποχής του επιχείρησε να προσδώσει ευκαιρίες βελτίωσης του καθημερινού βίου. Και είναι πασιφανές πως πέρα από τα όσα μεταδόθηκαν από τα γραπτά των Κοινωνιολόγων, οι ίδιοι επηρεάστηκαν από την κοινωνία της εποχής τους για όσα αντιτίθονταν ή υπεράσπιζουν. Ουτολογικά, η αρχή της κοινωνιολογικής θεωρίας, όπως παρατηρεί η Αντωνοπούλου, πραγματεύεται και διαχειρίζεται θέματα της διαμορφωμένης, με καπιταλιστικό έθος, κοινωνία. Πέραν από την καθαρά προφανή όψη της κοινωνιολογικής χροιάς του βιβλίου της, η επιστήμων προσδίδει έμμεσα και έναν φιλοσοφικο-πολιτικό τόνο εφ' όσον διεισδύει στα ζητήματα ειδικού προβληματισμού της ηθικής ως ρυθμιστικού παράγοντα των ανθρωπίνων σχέσεων αναφορικά με τα λεγόμενα και τις προτάσεις των προσώπων που εμπεριέχονται στην εργασία αυτή.

Ουσιαστικά, εκείνο που επιχειρείται πάνω από όλα είναι να γίνουν πρόσηλες οι απόψεις των μελετούμενων θεωρήσεων ώστε μέσου από τον χειρισμό των συνθηκών που καταγράφηκαν αυτές εύστοχα να συγκεκριμενοποιηθεί η σύνθεση και η κοινωνιολογική ανάλυση του συστήματος.

Μέσα από τα έργα των κοινωνιολόγων, διαφαίνεται άκρως μεστά διατυπωμένη και ευδελεχής η ανάλυση της συγγραφέως και μια αναδεικνύουσα προδιάθεση για την σημασιοδότηση των κεντρικών αντιπαραβαλλόμενων σημείων.

Η διερεύνηση των προσωπικοτήτων της κοινωνιολογίας ως προς την ιδεολογική τους σκέψη που γίνεται από την κοινωνιολόγο και επίκουρη καθηγήτρια κ. Μαρία. Ν. Αντωνοπούλου δεν είναι μόνο μια ουσιαστική εξέταση με πραγματολογική διάσταση, αλλά και μια συγκροτημένη μεθοδολογική απόδοση με συνέπεια και κύρος.

Χριστίνας Π. Στρατηγοπούλου

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

avti

Κυκλοφορεί κάθε δεύτερη Παρασκευή

Τώρα μπορείτε να βρείτε την

ΑΘΗΝΑ

«ΑΙΟΛΟΣ»
ΣΟΛΩΝΟΣ 114
106 81 ΑΘΗΝΑ

«ΑΛΦΑ-ΩΜΕΓΑ»
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 57
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 31»
ΚΑΝΙΓΓΟΣ 31

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΙΩΑΝ.
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 15
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΒΙΒΛΙΟΓΟΝΙΑ»
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 57
106 79 ΑΘΗΝΑ

ΓΑΖΩΝΗΣ ΑΡ.
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 57
106 79 ΑΘΗΝΑ

"GUTENBERG"
ΣΟΛΩΝΟΣ 103
106 78 ΑΘΗΝΑ

«ΔΙΦΡΟΣ»
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 57
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΔΩΔΩΝΗ»
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 3
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΕΝΔΟΧΩΡΑ» Ε.Π.Ε.
ΣΟΛΩΝΟΣ 62
106 72 ΑΘΗΝΑ

«ΕΣΤΙΑ»
ΣΟΛΩΝΟΣ 60
106 72 ΑΘΗΝΑ

«ΘΕΜΕΛΙΟ» Ε.Π.Ε.
ΣΟΛΩΝΟΣ 84
106 80 ΑΘΗΝΑ

ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗΣ ΑΡ.
ΑΙΟΛΟΥ 104
105 64 ΑΘΗΝΑ

ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ ΑΣΗΜ.
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΚΕΔΡΟΣ»
Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 6
106 78 ΑΘΗΝΑ

ΚΟΛΟΛΟΣ — ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ο.Ε.
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 34
106 79 ΑΘΗΝΑ

"LIBRO"
ΠΑΤΡ. ΙΩΑΚΕΙΜ 8
106 34 ΑΘΗΝΑ

«ΜΗΝΥΜΑ»
ΣΟΛΩΝΟΣ 83
106 79 ΑΘΗΝΑ

ΜΙΧΑΛΑΣ Π.
ΣΤΑΔΙΟΥ 48
105 59 ΑΘΗΝΑ

ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ ΔΗΜ.
Ιπποκράτους 8α
10679 ΑΘΗΝΑ

ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ Α.Ε.Β.Ε.
ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2
106 78 ΑΘΗΝΑ

«ΠΑΡΟΥΣΙΑ»
ΣΟΛΩΝΟΣ 94
106 80 ΑΘΗΝΑ

ΠΙΤΣΙΛΟΣ ΑΝΑΣΤ.
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 4
105 59 ΑΘΗΝΑ

«ΠΥΡΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ» Ο.Ε.
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 16
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΡΟΜΒΟΣ» Ε.Π.Ε.
ΚΑΨΑΛΗ 6
106 74 ΑΘΗΝΑ

ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ ΑΝΤ.
ΣΟΛΩΝΟΣ 69
106 79 ΑΘΗΝΑ

«ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ» Α.Ε.
ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ 3
106 78 ΑΘΗΝΑ

ΤΟΛΙΔΗ ΑΦΟΙ Ο.Ε.
ΣΟΛΩΝΟΣ 71
106 79 ΑΘΗΝΑ

ΤΣΙΛΔΕΡΙΚΗΣ Γ.
ΚΙΑΦΑΣ 5
106 78 ΑΘΗΝΑ

ΧΙΩΤΕΛΗΣ ΠΑΝ.
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 17
106 79 ΑΘΗΝΑ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ

ΚΑΛΟΥΔΗΣ ΓΡΗΓ.
ΚΑΡΑΪΣΚΟΥ 105
185 32 ΠΕΙΡΑΙΑΣ

ΜΠΟΣΤΑΝΟΓΛΟΥ ΑΦΟΙ
ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92
18535 ΠΕΙΡΑΙΑΣ

ΤΣΑΜΑΝΤΑΚΗΣ ΑΝΤ.
ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 11
185 32 ΠΕΙΡΑΙΑΣ

ΕΠΙΣΗΣ ΜΠΟΡΕΙΤΕ ΝΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ «ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ» ΣΕ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
Βιβλιογονία
Ακαδημίας 57
10679 Αθήνα
τηλ. 3634550

«ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ» παντού

ΑΓΡΙΝΙΟ
ΜΟΣΧΟΝΑΣ Παν.
Πλατεία Δημοκρατίας 6

ΑΙΓΙΟ
ΚΟΝΤΑΞΗΣ Παν.
Βάλφουρ 3

ΑΡΓΟΣ
ΟΥΛΗ Κ. Αφοι ΟΕ
Γου Κολοκοτρώνη 15

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ
ΑΛΕΒΙΖΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος
Σιτεμπόρων 7

ΒΕΡΟΙΑ
ΠΙΠΙΝΗΣ Δημ.
Βικέλα 3

ΒΟΛΟΣ
ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ Δημ.
Μακρυνίτσας 51
ΠΕΤΡΟΥΤΣΟΣ Δημ.
Δημητριάδος 110

ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ
Βενιζέλου 117

ΔΡΑΜΑ
ΠΑΡΑΣΙΔΗΣ Βασ.
Αγαμέμνωνος 19

ΗΡΑΚΛΕΙΟ
ΔΟΚΙΜΑΚΗΣ Αλ.
Ταγμ. Τζουλάκη 8
ΣΑΠΟΥΤΖΗΣ Στυλ.
Καντανολέοντος 2

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
28ης Οκτωβρίου 19
ΡΑΠΤΗΣ Αλεξ.
28ης Οκτωβρίου 25
ΛΑΖΟΣ Ε.
Βλαχλείδη 5

ΚΑΒΑΛΑ
ΣΙΑΜΑΝΤΑΣ Αλεξ.
Ομονοίας 133

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
ΜΑΚΡΗΣ Παν.
Αριστομένους 6

ΚΑΡΔΙΤΣΑ
ΖΑΧΟΣ Δημ.
Τερτίπη 8
ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ Δέσπ.
Ρούζβελτ 18

ΚΑΤΕΡΙΝΗ
ΚΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Άννα
Παρμενίωνος 2

ΚΟΖΑΝΗ
ΓΚΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗ Περ.
Πέλλης 9
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΣ
Ρήγα Φεραίου 10

ΚΟΜΟΤΗΝΗ
ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Αφρ.
Ηροδότου 43

ΚΟΡΙΝΘΟΣ
ΝΑΣΤΟΥ

ΛΑΜΙΑ
ΦΥΚΑΣ Ζήσης
Υψηλάντου 7
ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ Θ.
Αθ. Διάκου

ΛΑΡΙΣΑ
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Φ.
Κούμα 19
«ΚΕΡΑΜΟΣ»
Κούμα 34

ΜΥΤΙΛΗΝΗ
Σφετούδης Στέφ.
Ερμού 51

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ
ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ Στάθης
Αθηνών 33

ΞΑΝΘΗ
ΠΑΡΑΣΧΙΔΗΣ Νικ.
Βασ. Κωνσταντίνου 12
ΣΤΟΥΔΗΣ Απ.
Βασ. Κωνσταντίνου 58

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
«ΙΑΝΟΣ» ΚΑΡΑΤΖΑΣ Ν.
Αριστοτέλους 7
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ.
Δημ. Γούναρη 22

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Αν.
Κ. Μελενίκου 5
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Κ.
Εγνατία 125

ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ Α.
Αριστοτέλους 9
ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ Ε κ Γ.
Αριστοτέλους 4
ΠΟΥΡΝΑΡΑΣ Π.
Καστριτσίου 12
ΡΑΓΙΑΣ Παν.
Τσιμισκή 41
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
Αριστοτέλους 7

ΠΑΤΡΑ
ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ Αθαν.
Δημ. Γούναρη 231
ΜΕΘΕΝΙΤΗΣ Αντ.
Κανακάρη 178
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Όλγα
Κανακάρη 147
ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΙ Αφοί
Κολοκοτρώνη 34
ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ Μάρα
Μαιζώνος 20/22

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΚΑΡΥΣΤΙΑΝΟΣ Αντ.
Μαρουλή 3 και Πρεβελάκη 7

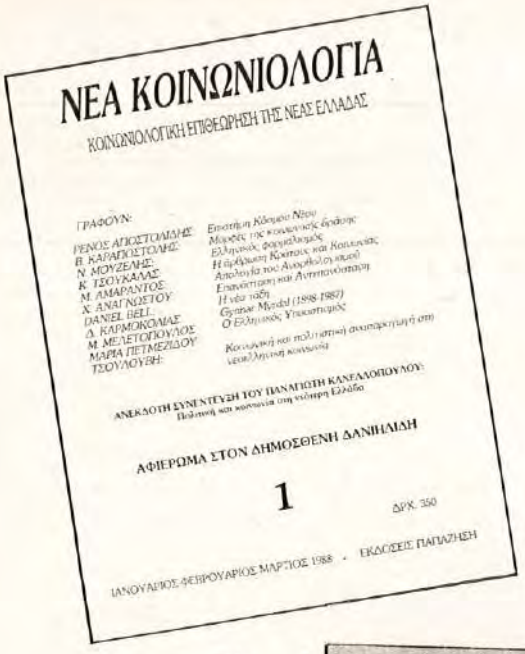
ΡΟΔΟΣ
ΚΑΒΑΛΙΕΡΟΣ ΕΛ.
Χειμάρας 14

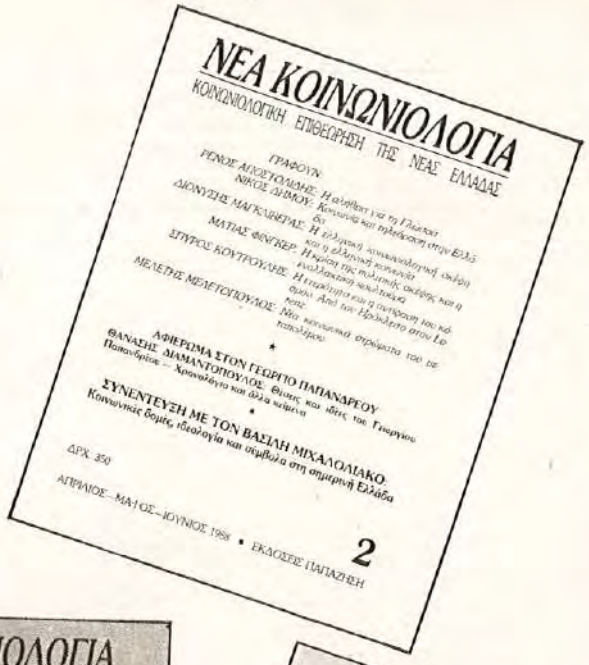
ΤΡΙΚΑΛΑ
ΣΜΙΞΙΩΤΗ Βασ.
Βύρωνος 19

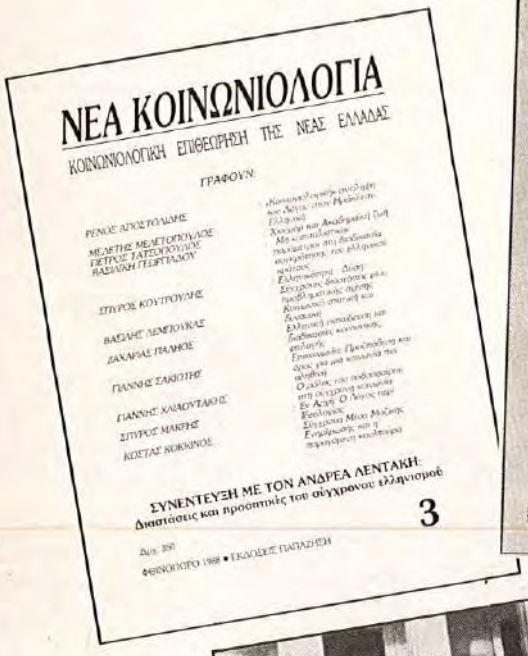
ΧΑΛΚΙΔΑ
ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ Γεώρ.
Αιβάντων 38

ΧΑΝΙΑ
ΚΑΤΑΚΗΣ-ΚΟΥΡΜΟΥΛΗΣ
Λ. Κυδωνίας 64

ΧΙΟΣ
ΧΑΒΙΑΡΑΣ Κώστας
Αερ. Βασιλειάδη 7

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΓΡΑΦΟΥΝ:
ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Επιστήμη, Κόσμος Νέου
Β. ΚΑΡΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Μορφές της κοινωνικής δράσης
Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ: Ελληνικός φορολογικός και Κοπεγκάης
Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ: Η αρθρωση Κράτους και Κοινωνίας
Μ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ: Απολογία του Αλεξάνδρου Παπαδ
Χ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ: Επανάσταση και Αντεπανάσταση
DANIEL BELL: Η νέα τάξη
Δ. ΚΑΡΜΟΚΟΛΑΣ: Cyprian Mandel (1898-1987)
Μ. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ο Ελληνικός Υπαστισμός
ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ: Κοινωνική και πολιτική ανασυγκρότηση στη νεοελληνική κοινωνία
ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ:
Πολιτική και κοινωνία στη νεότερη Ελλάδα
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ
1
ΔΡΧ. 350
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 1988 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

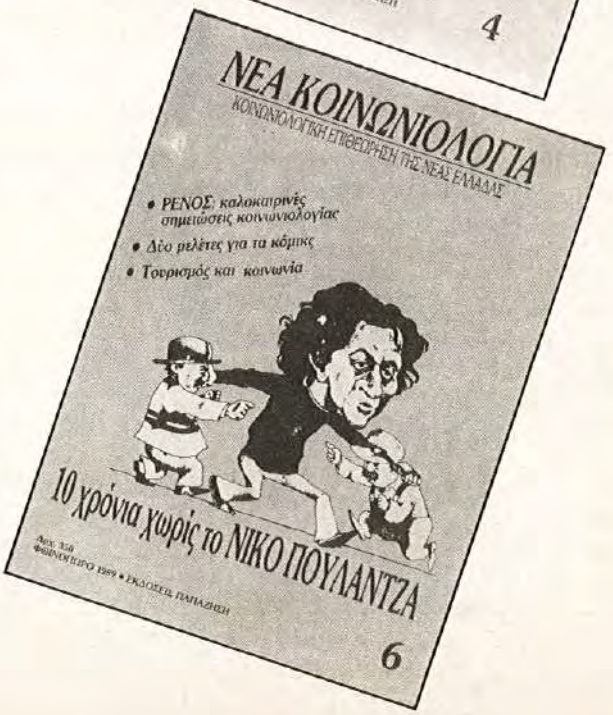

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΓΡΑΦΟΥΝ:
ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Η αλήθεια για τη Γλώσσα
ΝΙΚΟΣ ΣΙΜΟΥ: Κοινωνία και πρόκληση στην Ελλάδ
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ: Η ελληνική κοινωνιολογική σκέψη
ΜΑΤΙΑΣ ΦΙΝΓΚΕΡ: Η κρίση της πολιτικής ιδεολογίας και η ελληνική κοινωνία
ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ: Η επιμήκυνση της πολιτικής σκέψης και η κρίση. Από τον Ηρόδοτο στον Le
ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ: Νέες κοινωνικά σημεία του τε
παιδιού
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: Θέσεις και ιδέες του Γεωργίου Παπανδρέου – Χρονολόγιο και άλλα κείμενα
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΜΙΧΑΛΟΛΙΑΚΟ:
Κοινωνικές δομές, ιδεολογία και συμβολισμός στη σημερινή Ελλάδα
ΔΡΧ. 350
ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΜΑΪΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1988 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
2

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΓΡΑΦΟΥΝ:
ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ
ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ
ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΜΠΟΥΚΑΣ
ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΛΗΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΙΩΤΗΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΛΑΟΥΤΑΚΗΣ
ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ
«Κοινωνιολογικές προσέγγιση του Δήμου στην Ηλειούπολη Ελλάδας»
Χάσμα και Αναβρασμός: Ένα πανεπιστήμιο στη δεκαετία του ογδόντα
Εξέγερση, διάσταση και ηθικός πανικός: Ένα μάθημα από τα γεγονότα του Δεκεμβρίου
Ελληνοποίηση: Δίσημη Κοινωνικό σπιτικό και διαδικασία
Ελληνική κοινωνία και διαδικασίες κοινωνικής επιλογής
Επιστημονικός Πολιτισμός και αλήθεια
Ο αλάθος του σοβιετικού στη σύγχρονη κοινωνία
Ες Αεί: Ο Άλλος τομέ
Ρουλέτα
Εξαγωγικό Μέσο Μελέτης
Εγκληματικός κόσμος
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΔΡΕΑ ΛΕΝΤΑΚΗ:
Διαστάσεις και προοπτικές του αίγχρονου ελληνισμού
3
Δρχ. 350
ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1988 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
Δύο μελέτες για τον Στρατό
• ΡΕΝΟΣ και ΗΡΚΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Αναζήτηση του νεοέλληνικού.
• ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΜΠΟΥΚΑΣ: Σημειολογική ανάλυση μιας φωτογραφίας.
• ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ: Για μια κοινωνιολογική της ποίησης.
Μελέτη Η. Μαλχασιάνου
ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ
ο ρομαντικός εθνικισμός
Δρχ. 450
ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1989 – 1990 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
7

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ
ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
• ΡΕΝΟΣ: Ο Μέγας Αλέξανδρος
• Ν. ΚΑΤΡΙΒΕΣΗΣ: Η παρανομονμία
• Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: Η «Αργώ του Θεοτοκά»
Δρχ. 350
ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1988-1989 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
4

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΕΞΙΑ
Ιστορία και Προοπτικές
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
• ΡΕΝΟΣ: καλοκαιρινές σημειώσεις κοινωνιολογίας
• Δύο μελέτες για τα κόμικς
• Τουρισμός και κοινωνία
10 χρόνια χωρίς το ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ
6

Το ελάσσον και το μείζον

Επέκεινα κάθε ιδεολογίας, είναι καιρός για μια διπλή κατεύθυνση στην ανθρώπινη σκέψη: είναι καιρός οι άνθρωποι να εκπαιδευτούν στην παγκόσμια συνείδηση και ταυτόχρονα να ενσκύψουν στον ίδιο τους τον εαυτό, που τόσο ανώφελα — και βλαβερά μάλιστα — για χάρη άλλων υπερβατικών σχημάτων εγκατέλειψαν.

Πρέπει ν' αγαπήσουμε τον Πλανήτη μας: και το δάσος του Αμαζονίου που καίγεται και το παιδί στην Αιθιοπία που πεινά και τον Ελέφαντα που σκοτώνεται για άλλη μια φορά — και ταυτόχρονα πρέπει να εξερευνήσουμε τα βάθη της δικιάς μας ψυχής, να σκαλίσουμε κάτω απ' τις σκόνες, που αφήσαμε τόσα χρόνια να συσσωρεύονται, να ψάξουμε στους ατέλειωτους λαβύρινθους του συναισθηματισμού που κάθε άνθρωπος — κι ο πιο σκληρός — κρύβει, να προσπαθήσουμε να λύσουμε — όχι να κόψουμε, πάνε πια αυτά — να λύσουμε το Γόρδιο Δεσμό της ψυχής μας με αγάπη και υπομονή και προπαντός να κουβεντιάσουμε, να κουβεντιάσουμε ώρες ατέλειωτες με τον ίδιο μας τον εαυτό: έχει να μας διηγηθεί μύθους αιώνων.

Ν' αγαπήσουμε το χώμα που πατάμε, ξέροντας ότι το ίδιο χώμα πατά κι ο Μαύρος στο Πράσινο Ακρωτήρι, κι ο Κίτρινος στους βάλτους της Κορέας κι ο Λευκός στις ακτές της Βαλτικής. Να το χουφτιάσουμε, ξέροντας ότι οι κόκκοι του είναι αδέλφια με τους άσπρους κόκκους που σκεπάζονται απ' τις πλάκες της Πλατείας Τιέν-Α-Μεν, αδέλφια με την σκόνη των φυλακών του στρατηγού Πινοσέτ.

Ν' αγαπήσουμε τα δέντρα, όπου κελαηδούν πουλιά που τραγούδησαν πριν στις όχθες του Νείλου και στο φράγμα του Ασσουάν — τα φύλλα που θροΐζουν απ' τον ίδιο άνεμο που έρχεται από την Βεγγάζη, τον ίδιο άνεμο που ξετυλίγει το τουρμπάνι του καμηλιέρη, καθώς οδεύει μέσ' την έρημο, πηγαίνοντας στην Μέκκα.

Ν' αγαπήσουμε τον ήλιο που ανατέλλει εδώ, δύοντας στην Ιαπωνία, και στις κοραλλιογενείς ξέρες του Ειρηνικού — και τ' αστέρια να μετρήσουμε, την ώρα που τα κοιτούν παιδιά στην Μογγολία, γέροι Καυκάσιοι και μοναχοί του Θιβέτ.

Κι ας πιάσουμε το δέρμα μας, ας ψηλαφήσουμε τη σάρκα που μας προστατεύει απ' τους κινδύνους του υλικού κόσμου και ταυτόχρονα μας δεσμεύει μέσα σ' αυτόν: ίδια είναι κι η σάρκα του Χαμ, ίδια και των Ινδιάνων, ίδια κι αυτή των Εσκιμώων. Τέτοιες είναι οι σάρκες όλων μας. Απ' το ίδιο υλικό.

Πάνω σ' αυτόν τον περιορισμένο γήινο κόσμο μας — κι ας το καταλάβουμε πια μια για πάντα, πως είναι πεπερασμένος — πρέπει να μάθουμε το μεγάλο Κοινό που μας ενώνει και ν' αγαπήσουμε την ενιαία ουσία που μας τυλίγει, σαν δίδυμα και τρίδυμα κι εκατοντάδυμα έμβρυα, μέσα στην ίδια γήινη μήτρα.

Μ.Η.Μ.

ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

